

Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal-
en Letterkunde en Geschiedenis

(Gesticht in 1870)

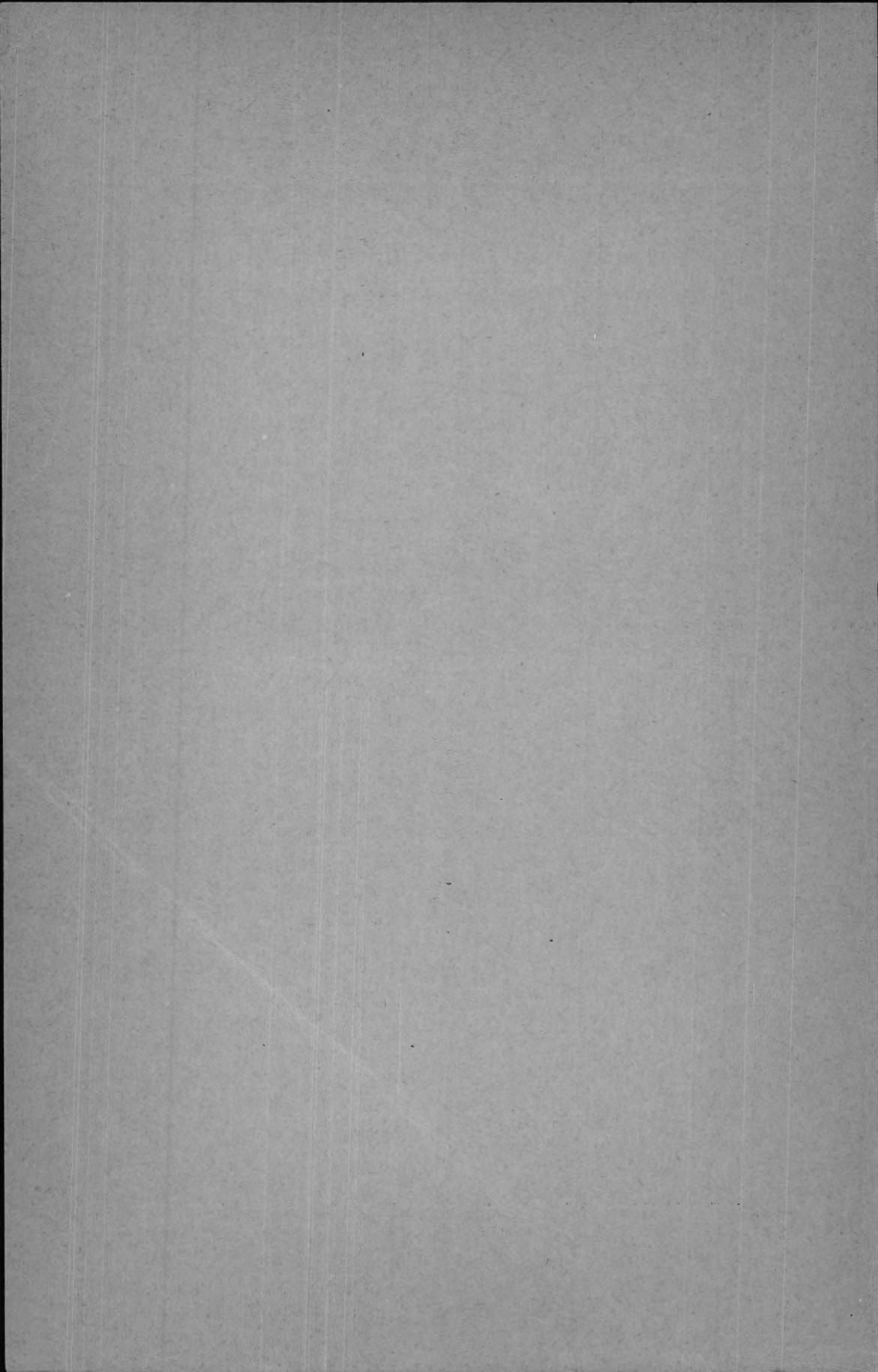
HANDELINGEN

(UITGEGEVEN MET STEUN VAN DE REGERING)

X

1956

Drukkerij SANDERUS - OUDENAARDE

Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal-
en Letterkunde en Geschiedenis

(Gesticht in 1870)

HANDELINGEN

(UITGEGEVEN MET STEUN VAN DE REGERING)

X

1956

DRUKKERIJ SANDERUS - OUDENAARDE

INHOUD

	blz.
1. <i>Berk en Es in de toponymie en de taalkunde</i> , door Prof. Dr. A. CARNOY	3
2. <i>Aspecten van het Onsterfelijkheidsgeloof in de Oudheid</i> , door P. LAMBRECHTS	13
3. <i>Keats en Hazlitt</i> , door Dr. W. SCHRICKX	51
4. <i>De Plaats- en Persoonsnamen te Lokeren volgens het kobier van de 100e Penning van 1569</i> , door P. V. VERSTEGEN o.f.m.	71
5. <i>Alcoholisme en Drankbestrijding in vroeger eeuwen</i> , door Dr. A. COSEMANS	81
6. <i>Lanseloot van Denemarken. Ontleding en Commentaar</i> , door Drs. J. NOTERMANS	129
7. <i>Werkaambeden van de Maatschappij</i>	147
8. <i>Ledenlijst</i>	156

De bundels I en II van de **HANDELINGEN** zijn uitverkocht.

De bundels 3 tot en met 10 zijn te verkrijgen tegen de prijs van 100 F per bundel. Zich te wenden tot de Secretarie, Leopold I-straat 327, Jette-Brussel. Bedrag te storten op P. R. nr 4051.77 van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde, Jette.

RECENSIE-EXEMPLAREN te sturen aan voormeld adres.

BERK EN ES IN DE TOPONYMIE EN DE TAALKUNDE

DOOR

Prof. Dr. A. CARNOY
Erevoorzitter der Maatschappij

Naar aanleiding van onze toponymie hebben wij over de voornaamste bomen ettelijke studiën geschreven, die trachten niet alleen de verspreiding van die gewassen, niet alleen de verschillende vormen door hun namen aangenomen, maar hun verre geschiedenis in het verleden der Indogermaanen te onderzoeken. Bedoeld worden onze studiën over de *wilg* (Med. van de Ver. v. Naamkunde te Leuven, 32, 1-14) over de *els* (Versl. & Med. v. de Kon. Vl. Acad. v. Taal en Lett. 1955, 647-659) en die over de *beuk* en de *vlier* die eerlang zullen verschijnen. Alhoewel berken en essen een minder grote rol spelen in onze flora dan wilg en beuk, is een studie over die bomen zeker niet van belang ontbloot.

*
**

De *berk* is met de naaldbomen de typische boom van het Noorden.

Daarom vinden wij zijn naam in al de Indogermaanse talen buiten degene die in de streken van de Middellandse zee gesproken worden.

Zeer gewoon verschijnt hij in de Nederlandse toponiemen.

Bijna overal treffen wij hem bij ons aan onder de gewone vorm van *berk*: *Berkenbos* (b.v. in Heusden), *Berkendaal* (b.v. in Elsene), *Berkenhaag* (b.v. in het Aartrijkse), *Berkenheide* (b.v. in St.-Joris-Weert), *Berkhoeve* (b.v. te Duffel), *Berkeven* (b.v. te Vorselaar), enz.

Midden in de Kempen, te Merksplas, vindt men *Berkelaar* en *Berkendonk* die zo gemakkelijk te verstaan zijn als de vorige voorbeelden. Men staat verwonderd geen *berkelo* aan te treffen, maar deze samenstelling leeft voort onder de vorm: *Berkel* (b.v. te Pervijze). Bij Bethune (P.d.C.) bestaat een dorp: *Berclou*, waar de volle vorm is bewaard (1117, *Berkloo*, *F.l.c.*). Juist dit toponiem is in Noord-Nederland bijzonder gewoon (b.v. een ge-

meente in Noord-Brabant). Het heeft als synoniem : *Berkenwoude* (Zuid-Holland), *Berkhout* (N.-Holl.).

De curieuze vorm : *Berkeren* (Zonhoven, Belg. Limburg) staat waarschijnlijk voor *berk-ere* « aarde met berken ». Het collectief *Berke* bestaat onder Bergeik (W. Brab.). Een zijrivier van de Gelderse IJssel heet ook *Berkel*, klaarblijkelijk omdat zij door berkenbossen liep, wat de aanwezigheid van *Borkelo* aan haar oever nog bewijst.

Naast de variëte *berk* en *bork*, ontmoet men ook *birk* en *bark*.

Buiten *Birk* (te Amersfoort) zijn de *birk*-vormen in het Oosten : *Birken* (te Montsen - prov. Luik). *Birkeler* = berkelaar) te Crombach (prov. Luik) en *Birk* te Ophoven (Limb.). Men weet dat *birk* de vorm is van het hoogduits en dat hij in de Duitse toponymie uiterst gewoon is. FÖRSTEMANN (II. 1. 465) haalt talrijke voorbeelden aan, o.m. vele hydroniemen samengesteld met *birk* en *aha* « water », zoals : *Birka*, *Pirka*, *Pirach*.

Bark, een vorm van het Nederduits, is voornamelijk gekend door *Barkhausen* (Kr. Büren).

Natuurlijk is *berk* in Duitsland ook bekend (FÖRST. ib. 430) o.m. in *Berkelo* (te Hameln).

Zelfs in Wallonië zijn er sporen van *berk* b.v. in *Bercheux* te Juseret, een hybride benaming opklimmende tot **berk-etum* (Luikse behandeling van *-etum*, zoals in *Chaineux*, *Charneux*, *Esneux*, enz.). Wat *Bercuit* voor een beboste hoogte van Grez-Doiceau betreft, het staat zeer waarschijnlijk voor *berk-ûth* (= frank. *berkōth*) collectief van dezelfde aard als *Hestrud*, *Houssu*, *Borsu*, enz.). *-uy* of *-uit* voor *-ût* bevindt zich ook in *Feluy*, *Masnuy*. Men heeft gedacht dat *-uit* somtijds voor *wijk* stond omdat men in 1383 *Laetwyc* aantreft voor *Lathuy* maar het geldt een late vorm. In 1075 en 1224 schreef men *Latuwit*, *Latuit* (d. w.z. « een plaats waar latten, d.w.z. planken gemaakt worden » (?))¹. Ook *Beclers* bij Doornik zal wel een voorbeeld zijn van *berk* in het Walenland, daar de oude vorm *Berclers* bijna zeker staat voor het welbekend Nederlands toponiem *Berkelaar* « laar met berken ».

In Engeland verschijnt *berk* ook met de variëte *berk*, *birk*, *bark*.

Berkeley (= *beorcleah*) is aldaar de vorm door *berkelo* aangenomen. Het heeft als synoniem *Berggholt* (= *Berkhout*).

Bark verschijnt in *Barkham* (Berkshire), « weide met berken », *Barkway* « weg door de berken » ; *birk* is het eerste element van

(1) Zie onze *Origine des Noms des Communes de Belgique*, bl. 394.

Birkenhead « kaap met berken », *Birkenside* « helling met berken », *Birkbeck* « beek met berken ».

De gewone Engelse vorm met *ch* ontbreekt evenmin : *Birchill* « heuvel met berken », *Birchhall*, *Birchington* (1275 *Bercheton* « hoeve met berken »), *Birchover* « berkenoever », enz.².

Afgezien van deze dialectale klankenvariatie mag men aldus zeggen dat het Germaans aan het oergermaans woord *bērko* bemerkenswaardig getrouw is gebleven.

Daar de schors van de berken voor het schrijven en voor andere doeleinden in aanmerking kwam, denkt men dat het Duits *Borke* « schors » een ablaut-variante van *berk* zijn kan. Deze vorm klimt op tot Idg. *bhr̥go-*, dat ook het prototype is van Sans. *bhūrja-* « berk ».

Deze getrouwheid aan dat oeroud woord is ook bij de volkeren van het oosten van Europa te vinden, voor wie de berk een bijzonder grote rol in het landschap speelt, maar daar is de eindmedeklinker geassibileerd want het was een palataal *ǰ*.

De Daciërs van de Donau hadden een plaatsnaam : *Bersovia* « berkenoord » en de Osseten in de Caucasus zeiden *bärzä*. In de Baltische landen heet de berk : in het Litauws : *bėrzvas* ; in het Lettisch : *berzs*, in het oud-Pruisisch : *berse-*. De Slavische namen gelijken daar veel op. Het Zuid-Slavisch is *brěza* en het Russisch is *berěza*. Deze laatste naam heeft iedereen in *Berězina* leren kennen, die rivier waar het leger van Napoleon zoveel heeft geleden.

Aldaar werd de kostbare berkenbast door een afleiding aangeduid : Russ. *berěsta*.

Dit laatste mag niet verward worden met Russ. *berest* dat er mee verwant is, maar dat op de « olm » toegepast werd, terwijl zijn « alter ego » Armeens *barsi*, de betekenis van « populier » heeft gekregen.

Hoe oud die boomnaam ook zij, zijn etymologie ligt nog voor de hand. De wortel *bhereǰ* namelijk, waaruit hij afgeleid is, betekent : « glanzende ». Hij steekt b.v. in Sans. *bhr̥ājati* « het straalt », Pools *brzask* « dageraad ». Nog in het Engels *bright* leeft die betekenis voort. Het Duits en het Nederlands hebben dit woord verloren maar men spreekt het nog dagelijks uit in de talrijke persoonsnamen met *-bert*, *-brecht*, zoals : *Aalbrecht*, *Robberecht*, *Norbert*, enz. De berk heeft aldus de naam gekregen die hem toekwam : de « witte, glanzende boom ».

*
**

(2) Zie E. Ekwall. *English Placenames* waar meer namen van die aard vermeld zijn.

De getrouwheid aan dat zo goed gekozen woord vertonen de Kelten niet. In 't Gallisch vindt men namelijk voor « berk » twee benamingen : *betulla* en *bettia*, die op een element *bet* berusten.

De kortere vorm *bettia* of *bettius* zegevierde in het Zuiden, aldus Spaans *biezo*, Catalaans en Provençaals : *bez* met de afleidingen : Prov. *besol*, *besau*, *besado*. In de Franse toponymie verschijnt *bettia* als *Besse*, naam van vele dorpen en gehuchten in het Zuiden en het centrum van Frankrijk. Het collectief *Beysnière* komt meermaals voor voor plaatsen en in de anthroponymie³.

Met zijn dubbele *t* staat *bettia* waarschijnlijk voor **betunia* afleiding van een stam **betu-* die aanleiding gaf tot het verkleinwoord *betu-lus*, met de varianten *betula*, *betulla*, *bettula*. Dit woord was het meest verspreid in Gallië en werd door de Romeinen overgenomen.

De Italiaanse dialecten bewaren het als *bedol*, *bedor* en het Florentijns heeft *bidollo*. Franse tongvallen vertonen : *bedut* (bearnees), *biul* (fr. comt), *bu* (norm.). Het oud-Frans is *beaule* en het Picardisch *boule*. In het Waals bestaan interessante vormen zoals te Luik : *biyole*, te Verviers : *bèyale*, te Hannut : *bôle*, te Latinne : *bôlie* (diminutief)⁴. Al deze vormen verschijnen in de toponymie : *biyole* steekt b.v. in *Biolles* (Clermont) en met collectieve suffixen in *Biolley* (Ensival), *Bioly* (Laforêt), *Biolin* (Smuid), *Bioleux* (Plainevaux, Bovigny, enz.), *Biolette* (Vinalmont).

Bôle geeft *Bôle* (Haillot), *Les Bolles* (Focant) en de talrijke afleidingen : *Bolia* (Vitival), *Bolis* (Sorinne), *Bollet* (Maisin, enz.).

Beule is te vinden in *Beulet* (Nives), *Beuleux* (Nimerlé). *Boule* is echter de meest verspreide vorm : *Boule* (Fays-les-Veneurs), *Boult* (Herbeumont), *Boulette* (Gentinne, enz.).

Ontelbaar zijn de collectieven van deze *boule*, zoals : *Boulloye* (Chimay) en *Bouleux* (Sirault) (beide uit **betuletum*), *Boulu* (**betul-utum*, te Gibecq), *Boulier* (**betularium*, te Cambron St.-Vinc.), *Boullisse* (**betulicia*, te Porcheresse), *Bouloirs* (**betulorium* te Montigny-lez-Lens), *Boulage* (**betulaticum*, te Muno).

De vorm *Boulay* te Fize-Marsal is een spelling voor een Waals diminutief : (**betulellus*), maar in Frankrijk staan talrijke *Bou-*

(3) Lijst bij VINCENT te vinden (*Topon. de la France*, 591, 593). Er bestaan in Wallonië gehuchten *Besesse* (te Sommière, Weillin), *Besinne* (te Lesve) geheten, die op het eerste zicht als afleidingen van *bettia* zouden kunnen doorgaan, maar zij staan daarvoor veel te geïsoleerd in het Noorden en klimmen meer waarschijnlijk op tot het Nl. *bies*, dat soms in de Waalse dialecten doordrong.

(4) In 't Walenland zegt men somtijds *ramoni* voor « berk » omdat de takken van de berken als bezems (*ramons*) gebruikt worden.

lay, Bellay⁵ voor *betuletum* naast andere afleidingen, zoals : *Bouleurs, Boulot, Bouleuse, Belleuse*.

Het huidige Frans heeft voorgoed aan het verkleinwoord *bouleau* de voorkeur gegeven, want *boule* gaf een ongewenste homonymie met *boule* « bol, bal ».

Welke is nu de oorsprong voor de beide prototypen *bettia* en *betulus*. Er kan ditmaal geen kwestie zijn van een wortel die « wit » zou betekenen, maar Plinius (H.N. XVI, 75) brengt ons op het spoor van de etymologie : hij beweert dat de Galliërs « bitumen ex betulla excoquunt ».

Daar kelt. *b* dikwijls uit Idg. *g^w* voortkomt, kunnen wij aldus Gall. **betu-* in verband brengen met Idg. *g^wetu-* « hars » waaruit Sans. *jatu-* « gom », o.eng. *cwadu* « mastik, stopverf », Duits *Kitt* « ciment » voortkomen.

Wij kunnen deze vergelijking met des te meer vertrouwen maken daar in de Noorse dialecten : *kvoede* voor « sap van de berken » gebruikt wordt. Het sap in kwestie werd inderdaad vroeger gebruikt om een stroop te maken, die als bloedreinigende drank werd gebruikt.

Nu, het is treffend dat de Ierse vorm voor **betu-* namelijk : *berthe* niet van de « berk » maar wel van de « buksboom » gezegd werd, een boompje dat ook een soort olie leverde. Dit is een zeker bewijs dat de boomolie het beslissend element is geweest in het scheppen en het toepassen van de namen : *bettia* en *betulus*.

*
* *

Men kan er over verwonderd zijn dat de Romeinen hun woord voor « berk » bij de Galliërs zijn gaan halen. Men begrijpt het nochtans omdat de berk een boom van het Noorden is ; maar het zou abnormaal zijn dat de naam waaruit *berk* voortkomt en die, zoals boven werd aangetoond, zo algemeen indogermaans is, geen spoor in het Italisch zou achtergelaten hebben. Nu, dergelijk spoor bestaat, maar zoals dikwijls in de geschiedenis van de namen der gewassen, de betekenis is veranderd.

Uit *bheregā* namelijk, volgens de Latijnse phonetica, mits bijvoeging van het suffix *-no*, verklaart men de beide Latijnse woorden voor de « es » : *fraxinus* en *farnus* (**bbreġs-enos*, **bbreġs-nos*). Hoe het mogelijk is, dat de naam van de berk op een boom overgaat, die er zo vreselijk van verschilt, zou een botanist verbouweren maar geen taalkundige ; we constateren inderdaad

(5) Lijst bij VINCENT, *Top. Fr.* 593.

zulke verschuivingen voortdurend in de betekenis van « phytoniemen ». Niet zoveel het uitzicht van de gewassen als hun gebruik hebben daarbij een beslissende rol gespeeld. Zoals de berk, levert de es een schors, die in verschillende opzichten interessant is. Zij distilleert een sap, dat als looizuur en verfgewend middel dient. Buitendien gebruikte men deze schors als geneesmiddel voor de wonden. In 't bijzonder uit de schors van de Italiaanse es (*ornus*) vervaardigde men de z.g. « manna », die in de vroegere apothekerij een grote rol speelde (zie verder over de *ornus*).

Het woord *fraxinus* bekleedt in de toponymie een aanzienlijke plaats. Zelfs in Vlaanderen is het doorgedrongen en in de vorm van *Vrasene* (1183 *Frasne*) heeft het een dorp van Oost-Vlaanderen helpen benoemen, terwijl de collectieve afleiding *fraxinaria*, in West-Vlaanderen als *Varsenare* verschijnt (1003 *Fresnere*), een naam te vergelijken met *Mispelare* (*mespilaria*) en *Elmare* (*ulmaria*).

Een ander collectief met bekend suffix *-alis*, voor bomen dikwijls in gebruik: *fraxinale*, steekt in *Virginal*, aardige volksetymologie voor *Verzenal* (1346 *Verzenau*), Nederlandse uitspraak van een dorp in Waals-Brabant, die gezegevierd heeft boven de Waalse.

Buiten die drie voorbeelden, prijkt *fraxinus* in de echt-Waalse benamingen, die zeer talrijk zijn. Normaal onder de invloed van de gutturaal in *fraxinus* vervat, bezit de eerste lettergreep een *e*: *Fresne* (zeer gewoon toponiem) met de collectieven: *Fresnoy*, *Freneuse*, *Frenay*.

Daar nochtans in 't volkslatijn de groep *xn* soms tot *sn* was herleid geworden, vindt men bijna even dikwijls: *Frasne* en *Frasnoy* (bovenal in Henegouwen).

De Luikse vorm is *fragne* met een dikke *a*. Zij laat zien dat naast *fraxinus*, het volkslatijn ook de adjectivale vorm *fraxinea* geschapen had. Het geldt een gewoon verschijnsel voor boomnamen: (verg. *quercea* > Ital. *quercia*, *fageus* > Ital. *faggio*, *salicea* > Prov. *salets*, enz. Daarom vindt men ook de afleidingen: *Fagnée* (Luik), *Fraignat* (Corroy-le-Grand), *Fagnon* (Grand-Mesnil), enz. en in Frankrijk: *Fragnes* (Saône-et-Loire), *Fraignot* (Cte d'Or), enz.

Maar in Frankrijk, naast de gewone vorm *Fresne* en zijn afleidingen, zegevierden, inzonderheid in het Zuiden, toponiemen waarin Lat. *x* zich tot *ss* ontwikkeld heeft: *Fressene*, *Freysinnet*, *Fressineau*, enz.

In Italië en in de zuidelijke landen bestaat er een kleine soort es die de naam draagt van *ornus*⁶. Zijn schors is bij uitstek die welke de farmaceutische « manna » produceert. Het wil zijn dat in *or-nus* (uit **os-enos*) de wortel steekt die voor het benoemen van de es in de andere Indogermaanse talen gebruikt wordt.

**os-enos* vindt zijn tegenhanger in russ. *jásene* « es » in kymr. *onn-en* « es », o.iers *uinnius*⁷.

Uit suffix *-ko* in plaats van *-no* ontstond de meer gewone vorm: *os-ko* die juist het prototype is van oer-germ. **aska* met de variante: *aski*.

Ten minste zozeer als *fraxinus* in de Romania zijn de afleidingen van deze benaming in de Germaanse toponymie verspreid.

Zelfs heeft dit woord in de toponymie van Noord-Frankrijk en van Wallonië de overheersing van *fraxinus* bedreigd. Zo was er vroeger bij Doullens (Somme) een *Ascuttensis silva* uit *askôth*, collectief van *ask-*. Een ander collectief, met het Germaans suffix: *umnjō* gevormd, is *Absson* (1184 *Asconium*, dép. Nord) terwijl *ask* zonder meer verschijnt in *Acq* (P. de C.) (1148 *Asc*) en *Ascq* (Nord) (1168 *Asch*) en bij het woud van Nieperkerke is er een *Eschague* (eschhaag).

In Wallonië schreef men in 868: *Ascut* (zoals de *Ascuttensis silva*) voor *Aische-en-Refail* (prov. Namen)⁸. Een ander collectief *Askine* heeft ook *Grand-Axhe* (arr. Waver) (805 *Hasca* voor een oorspronkelijk *aska*).

Het spreekt van zelf dat, voornamelijk in de Germaanse toponymie, *aska* en zijn variante *aski* een uiterst grote rol speelden.

In Zuid- en Noord-Nederland zijn de gehuchtennamen ontelbaar die *as(ch)* en *es(ch)* vervatten en daarom ook de namen van personen die uit dergelijke plaatsen afkomstig zijn (*Van der Essen*, *Vanest*, *Vanesse*, *Van der Est*, *Van de Rest*, *Van Esbroek*).

De niet geumlauteerde vorm *as(ch)* is ver van ongewoon: *Assebroek*, *Asbroek* is dikwijls te vinden, daar de essebomen toch bij voorkeur in natte grond wassen.

Daarom zijn *Aschdonk* (b.v. in Aarle. Ned.) en *Assenvoort* (bewaadbare plaats met essen), ook aanwezig.

Asberg komt echter ook voor (b.v. te Retie) en niet zelden het collectief: *Ast* (b.v. te Goetsenhoven Brab.)⁹.

(6) Ten onrechte kon men denken dat zekere Belgische toponiemen afleidingen zijn van *ornus*: *Orneau* (te Noville), *Ornoirs* (te Chaumont), *Ornière* (te Warsoux), *Ornebos* (te Mechelen-Bovelingen). Het geldt namelijk een speciale vervorming van *alnus* « els » (zie onze studie over *De Els* - K. Vl. Acad. (1955), bl. 647, enz.).

(7) Zie WALDE-HOFMANN, *Lat. Et. W.*, II. 223.

(8) ROLAND, *Top. Nam.* 24.

(9) Ten onrechte, naar ons gevoel, beschouwt *Lindemans ast* als een plaats

Meer gewoon in de Nederlandse landen is de vorm metumlaut : *es(ch)* b.v. in *S. Lievens-Esse* (O.Vl.), *Esch* (N. Brab.), *Essche* (te Strijpen Z.Holl.) — *Essenbroek*, *Esdonk* bestaan naast *Assebroek* en *Aschdonk*.

Samenstellingen met *hoek*, *veld*, *berg* doen zich ook voor, maar bij uitstek die met *beek* : *Essenbeek* (Halle), *Esbeek* (bij Hilvarenbeek). Het collectief *Est* is te vinden te Buken (Brab.) en in Gelderen.

De agglutinatie van de *r* in *der essen*, *ter essen*, *ter est*, enz. was onvermijdelijk en heeft het ontstaan gegeven aan *Ressebeek* (te Erembodegem), *Ressenveld* (te Drieslinter) en dikwijls tot *Rest* (b.v. te Hechtel, Adegem, enz.).

Bij het opsommen van de plaatsen met *as(ch)* en *es(ch)* dient men echter op zijn hoede te zijn voor verwarringen 1° met *esch*, *axhe* uit Lat. *aquis* zoals in *Esch-auf-der-Hurt* (Lux.) (cf. *Aix-sur-Cloix* te Halanzy) en *Axhe* (arr. Borgworm) (genoemd *Petit-Axhe* bij tegenstelling met *Aix-la-Chapelle* dat in 't Luiks ook : *Abe* genaamd wordt) ; 2° met de riviernamen die opklimmen tot Kelt. *aksā*, *askā* voor *apsā*, dank zij de normale verandering van *ps* tot *ks* in het Keltisch (b.v. in *uxello*- « hoog » tegen gr. *hypsēlos*). Het woord : *ap-sā* is een afleiding met suff. *-sā* van het Idg. *ap*- « water ». Aldus riviernamen met *as(ch)* zoals de *As(ch)beek* te Asse en de beek van *As(ch)* (Limb.) zijn gene essenbeken maar hydroniemen met *apsā* zoals de rivier *Esch* in G.H. Lux. en de *Esk*, *Axe*, *Ashop* van Engeland¹⁰. Onder de ontelbare Duitse beeknamen *Ask-aha*, *Ask-afa* in Duitsland, die meestal « essenbeek » betekenen, zijn er waarschijnlijk verscheidene die Keltische *askā* geweest zijn¹¹.

In Duitsland echter is *asch* eerder dan *esch* het meest gewoon vormend element : *Aschaffen* (burg.), *Aschau*, *Aschberg*, *Aschheim*, enz. Voorbeelden bij de vleet zijn bij FÖRSTEMANN II, 1, 211, enz. te vinden.

esch is echter ook daar aanwezig : *Eschenau*, *Eschmar*, *Eschlo*, *Eschlage*, *Eschede* (1046 *Ascete* - collectief), maar veel minder dikwijls dan de formatie met *ask*-. Nochtans moest in het collectief : *askin* « essenbos » doorumlaut een *e* ontstaan en zo kreeg men : *Eschenbach*, *Eschenau*, *Esselborn* (941 *Haschin-brunne* (F)) *Eschikon* (Zwits.) (*Eskin-hova*. 822. F.).

waar een oven (m. nl. *ast*) te vinden was, des te meer daar *ast* vrouwelijk is zoals de andere collectieven met *-s* : men vindt b.v. *Ter Ast* te St.-Gillis-Waas, zoals *Ter Est* te Overijse en *Ter Elst* te Hekelgem, enz.

(10) EKWALL. *Dict.* s.vv.

(11) Zie ons art.kel : *Askā*, *Iskī*, *Uska* (Med. van de Ned. Vl. Top. Centrale, 1933, bl. 21, enz.).

In Engeland bestaat alleen de vorm met *a* (Eng. *ash*) maar hij is zeer gewoon: EKWALL vermeldt o.m.: *Ash-bourne*, *Ash-burg*, *Asch-field*, *Ash-by*, *Ashton-Askham*, *Ask-ern* en ook *Asquith* (*ask* + germ. *wiðhu* «bos») de welbekende naam van een Engelse staatsman. Hier is verwarring mogelijk met composita die *ast* (= east) als eerste element hebben.

*
**

Wij hebben boven het Germaans *aska-* afgeleid uit een Idg. *os-ko* (door de normale verandering van *o* tot *a*) mits toevoeging van suffix *-ko-*.

Nu *os-ko* bestaat niet alleen in 't Germaans maar ook in het Armeens waar eveneens *o > a* wordt: arm. *haci* «es» en in 't Albanees *ah* (= *askā* voor *oskā*). In zekere Keltische plaatsnamen vindt men *osk-* b.v. in *Oskela* «essenbos» (HUBSCHMIED, *Vox Rom.* III. 50) maar zoals wij gezegd hebben, is het eerder *os-no* die bij de Kelten heeft gezegevierd.

Het bestaan van *osko* voor «es» in een Caucasische taal (het Tsjeremisse) is het gevolg van een ontleening, die bewijst dat ook in Klein-Azië *osko-* niet onbekend was. Men vraagt zich daarom af, of het Griekse woord voor «beuk»: ὄξύη geen afleiding is van ditzelfde *osko*, met een zeer gewone soort van metathese: *sk > ks*. Zoals boven gezegd, is de verandering van betekenis hier geen hindernis, des te meer daar de Grieken geen woord meer voor «beuk» bezaten sedert zij hun φηγός voor «steeneik» gebruikten.

Maar ook ten noorden van Griekenland bestond een woord ἄξος dat Hesychius door ὕλη «hout» vertaalt. WALDE-HOFMANN aarzelt om het met *osko-* gelijk te stellen, waarschijnlijk omdat *o* in het Macedonisch geen *a* wordt. Maar ἄξος kan Thraakisch zijn (*o > thrak. a*, naar DETSCHEW Thrak. 92) of «Pelagisch».

Bij de Balto-Slaviërs heeft men niet *os-ko* maar *os-no* in het Russisch: *jasenî* «es» (= **osenos*) of gewoonweg een verlenning van *os* tot *ōs*, zoals in het Baltisch: Litauw: *ūōsis*, Lettisch: *uōsis*. o.Pruis. *woasis*. Het gebruik van *os-* zonder suffix bestond, naar het schijnt, ook in het Illyrisch: in Pannonië waren volkeren die *Osi*, *Osones* heetten.

Dit laatste feit geeft ons misschien de sleutel van de oorspronkelijke betekenis van de wortel *-os*. Het is niet natuurlijk dat mensen: «essen» heten, maar *os* kan wel bij hen iets betekend hebben zoals «sterk», een gewone benaming voor stamnamen. Nu, de *es* is bekend om de sterkte van zijn hout. Het werd ge-

bruikt voor lansen (in 't Grieks : δξύη waar het woord zijn oudere betekenis bewaart of μελία uit een andere naam van de es). Hesiodus (Op. 145), laat een sterk ras van mensen in de oertijden uit de es (ἐκ μελιᾶν) geboren worden.

Alhoewel deze etymologie niet zo zeker is, verdient zij vermeld te worden, daar zij aldus een zeer normale betekenis geeft voor de naam van de esseboom. Zelfs, indien een verdere hypothese mag vooruitgezet worden, kan men zich afvragen of deze wortel *os-* die suffixen aanneemt zoals *-no*, en *ko-*, soms ook de basis kon zijn van een afleiding met *-t* en aldus de bron worden van *os-t*, *ostb-*, waardoor al wat hard is werd benoemd en o.m. de beenderen van de mensen en de schalen van de crustaceën¹².

Dit is des te beter mogelijk daar *ost* ook gezegd wordt van andere bomen met hard hout, zoals in het Grieks ὄστρός voor een soort hagebeuk (*Ostrya Carpinifolia*).

*
* *

Aangezien de bomen onze voorouders grotendeels om hun hout interesseerden, zou het normaal zijn dat de es op die manier een naam kreeg.

Andere bomen werden naar hun uitzicht aangeduid; en het schijnt dat langs die kant ook de es een andere naam kreeg, die in 't Grieks de normale is geworden, namelijk : μελία. Door het compositum εὐμμηλής « met goede lans voorzien » vernemen wij dat μελία uit σμελία > μμελία ontstaan is. Nu, in het o.Litauis zeide men *smėlus* voor « vaal, bruinachtig », en in 't Iers gebruikt men *smal* voor « stof » of « vlek ». Aldus was in de ogen van de Grieken de es niet alleen de *sterke*, maar ook de *grijze* boom, wat zijn donkere stam zeker helemaal rechtvaardigt.

Dit onderzoek over berk en es brengt ons dus tot de slotsom dat de eerste de *blanke* boom is en de andere de *grijze*, maar ook wel de *sterke* en dat verwarring tussen benamingen voor « es » en voor « berk » te wijten zijn aan het eenvoudig feit dat beide bomen een soort olie leverden. Bovenal de etymologie van *os-ko* is nieuw en interessant, laat staan de talrijke aanmerkingen van alle aard waaraan deze monografie aanleiding heeft gegeven, zowel op toponymisch als op taalkundig gebied. Met onze andere studiën over de oudste namen der gewassen zal zij ons beter doen kennen welke de houding was van onze voorouders tegenover de natuur, die ze omringde.

(12) In onze *Dictionnaire du Proto-Indo-Européen*, bl. 90, hebben wij ons zelfs afgevraagd of het voor-historisch element *ost-* « steen » [HOLDER, A.S.L. 249] (b.v. in *Ast-ures*, *Ast-ape*, *Ast-igi* naast *Oist-ippo*) geen proto-europese vorm kan zijn van *ost-*.

ASPECTEN VAN HET ONSTERFELIJKHEIDSGELOOF IN DE OUDHEID ¹

DOOR

P. LAMBRECHTS
lid van de Maatschappij

Uitgangspunt van mijn onderzoek is een merkwaardig contrast dat mij is opgevallen in de wijze waarop Cicero reageert op de dood van zijn vader enerzijds, op het ontijdig verscheiden van zijn dochter Tullia anderzijds. Deze laatste is gestorven in februari 45 v. Chr. Haar dood heeft de grote redenaar en staatsman diep getroffen. Het lijdt geen twijfel dat hij dit verlies als bijzonder smartelijk heeft gevoeld ². Het heet dat Cicero die, zoals de meeste van zijn tijdgenoten, van nature wellicht een agnosticus was ³, door de dood van Tullia tot het onsterfelijkheidsgeloof werd bewogen waarvan wij de neerslag in zijn «*Tusculanes*» vinden; het eerste boek ervan werd immers korte tijd na het overlijden van zijn dochter geschreven. En ongetwijfeld heeft hij het aandenken van deze laatste op grootse wijze willen vereeuwigen door de bouw van een machtig monument dat van heinde en ver de aandacht op zich trekken zou: een half dozijn keren komt Cicero op dit punt terug in zijn briefwisseling met Atticus ⁴. Van

(1) Hier volgt een lijst van gebruikte afkortingen:

Bü = Fr. Bücheler, *Carmina Latina Epigraphica* (2 delen; tot in 1923 voortgezet door Lommatzsch).

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

F. CUMONT, *Rel. Or.* = *Les religions orientales dans le paganisme romain* 4e éd. Paris, 1929.

F. CUMONT, *Symb. fun.*, = *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1942.

E. GALLETIER = *Etudes sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, Paris, 1922.

R. LATTIMORE = *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Univ. of Illinois Press, 1942.

(2) Zie vooral *ad Att.* XII,23,1; XII,28,2. Naar aanleiding van de dood van Tullia schreef Cicero een *Consolatio*, waarvan slechts fragmenten bewaard zijn (*Lactantius, Inst.* III,18-19). De overwegingen van E. GALLETIER, blz. 131, doen niets af van Cicero's smart om het afsterven van zijn dochter.

(3) Zie de studie van REMY in *L'Antiquité Classique*, 1932, blz. 253 vlg. Belangwekkende beschouwingen over de evolutie van Cicero op het stuk van de onsterfelijkheid vindt men in F. CUMONT, *Lux Perpetua*, blz. 161 vlg. en M. VAN DEN BRUWAENE, *La Théologie de Cicéron*, Leuven, 1937, vooral blz. 59 vlg., fundamenteel voor dit vraagstuk. Voor Seneca zie A. CATTIN, in *Latomus*, 1956, blz. 359 vlg., en 544 vlg.

(4) *Epist. ad Att.* XII,12; XII,18,1; XII,19,1; XII,20,2; XII,35; XII,36,1; XII,37,2; XII,38; XII,41.

het ontworpen grafmonument is daarin bij herhaling sprake als van een *fanum*, een tempel dus. Hiermede is duidelijk gemaakt dat de gestorven Tullia als een goddelijk wezen is gedacht. Op drie plaatsen trouwens spreekt Cicero van haar « apotheose »⁵. Wij hoeven ons daarover niet te verwonderen: doorheen de ganse oudheid is de onsterfelijkheidsgedachte onafscheidbaar met die van de vergoddelijking verbonden⁶. Daarover verder meer.

Gans anders is Cicero's reactie op de dood van zijn vader. Wij horen daaromtrent in een brief aan Atticus (I,6). Hij bedraagt amper twaalf lijnen. Hij begint met nieuws over Fonteius, die een eigendom heeft gekocht te Napels; dan wordt verteld dat Quintus in goede verstandhouding leeft met Pomponia. Dan komt de laconieke mededeling: *Pater nobis decessit a.d. IIII Kal. Decembres*, en daarop volgt onmiddellijk een slotzin: *Haec habebam fere, quae te scire vellem*, « dat is zo ongeveer alles wat ik je mede te delen had », met een aansporing tot Atticus voor zijn villa te Tusculum kunstvoorwerpen aan te kopen. Meer dan dat meent Cicero niet over de dood van zijn vader te moeten schrijven! Het is een *fait divers* waaraan hij geen verdere aandacht besteedt. Over deze gebeurtenis verluiddt ook niets in de andere geschriften van Cicero. Geen zweem van verdriet, geen allusie op een of ander grafmonument. Als wij terugdenken aan de diepe wonde die de dood van Tullia in zijn hart heeft geslagen, valt deze koude onverschilligheid voor zijn overleden vader dubbel op. Met een christelijk oog bekeken doet zij onnatuurlijk aan. Ik wil niet zover gaan te zeggen dat wij ons de verhouding andersom denken, maar zeker is dat de dood van een vader of een moeder ons gemoed op een andere wijze beroert dan met Cicero het geval is. En toch zal men deze laatste geen gemis aan menselijk gevoel in de schoenen schuiven: zijn hele loopbaan is daar om het tegenovergestelde te bewijzen. Dan is slechts één verklaring mogelijk: de antieken reageerden op dit punt anders dan wij.

Natuurlijk zou men kunnen voorhouden dat het gevaarlijk is uit dit éne getuigenis een besluit van zó verstrekkende betekenis voor de antieke geestesgesteldheid in het algemeen te trekken. Bij nader toezien verliest deze overweging veel van haar kracht. Over de gevoelens die de ouders voor de kinderen bezielde en vice versa kan men zich inderdaad een goede voorstelling maken, en wel door de studie der grafinscripties. Mijn onderzoek beperkt zich wel te verstaan tot de romeinse wereld. Door den band bevatten de latijnse grafopschriften veel meer wetenswaardighe-

(5) *Ep. ad Att.* XII,12,1; XII,36,1; XII,37,4; Zie het mooie artikel van E. BOYANCÉ, *L'apothéose de Tullia*, *Revue des Etudes Anciennes*, 1944, blz. 179 vlg.

(6) Zie verder.

den dan op onze nietszeggende, gestereotypeerde grafzerken het geval is. De meeste ervan zijn, vooral in de keizertijd, vrij uitgebreid van omvang, en delen allerlei details over de afgestorvene mede, zijn loopbaan, zijn karakter, zijn bezigheden, zijn ideeën over leven en dood. Zulks geldt vooral voor de in versvorm gestelde grafinscripties, die in groten getale voorhanden zijn: de verzameling van latijnse funeraire gedichten door Fr. Buecheler uitgegeven en in 1926 door E. Lommatzch afgesloten, bevat niet minder dan 2300 nummers⁷.

Hier dringt zich reeds een eerste opmerking op. Een Italiaans geleerde heeft een statistiek opgesteld van de verschillende soorten van funeraire inscripties en is daarbij tot de op het eerste zicht reeds merkwaardige bevinding gekomen dat, zo het recueil van Buecheler 339 kindergrafschriften bevat, daarentegen slechts 21 epitaphia zijn bekend die door kinderen voor hun ouders werden geplaatst en 33 die door broeders aan broeders of zusters werden opgedragen. Het getal « echtelijke » inscripties bedraagt 349⁸. Hieruit zou dus kunnen blijken dat bij de ouders een veel grotere aandrang te bespeuren valt om de nagedachtenis van de kinderen te eren dan omgekeerd. Vanzelfsprekend zijn wij niet blind voor de gevaren die aan het gebruik van een dergelijke statistiek verbonden zijn. Vooreerst moeten wij er rekening mede houden dat in de oudheid de kindersterfte ongemeen hoog was: de epitaphia waarin de dood van een tweede of een derde kind wordt beweend zijn talrijk, en de hartverscheurende klachten der diepbedroefde ouders schokken ons nu nog tot in het diepste van ons wezen⁹. Men zou dus kunnen voorhouden dat er meer aanleiding toe bestond dat ouders grafschriften lieten beitelen voor hun overleden kinderen dan omgekeerd. Het ligt echter voor de hand dat een dergelijke overweging niet volstaat om de geweldige disproportie van één tot vijftien te verklaren, die in de hogervermelde statistiek besloten ligt. En het wil ons toeschijnen dat de verhouding tussen ouders en kinderen, zoals wij die uit de carmina sepulcralia leren kennen, ook in de latijnse literatuur weer te vinden is. Men zou een mooie bloemlezing met

(7) Wel te verstaan komen daarbij dan nog de ontelbare funeraire inscripties in prozavorm. Over deze laatste zie speciaal de studie van A.G. HARKNESS, in *Transactions and Proceedings of the American Philol. Associat.*, vol. 28, 1897, blz. 56 vlg.

(8) Naar E. GALLETIER, blz. 144 n. 5 die zelf verwijst naar een studie van A. AMANTE, *Poesia sepulcrale latina*, 1912, die ik niet kon bereiken. Deze statistiek zou moeten hermaakt worden, in acht genomen de sinds 1912 gevonden opschriften.

(9) Enkele voorbeelden: Bü, 369, 613, 1208, 1507. Belangwekkende aanduidingen betreffende de kindersterfte in de oudheid bij W. DEONNA, *Revue archéol. de l'Est et du Nord-Est*, 1955, blz. 244-245.

citaten uit de auteurs kunnen aanleggen, waaruit de liefde en de genegenheid van de Romein voor de kinderen blijkt en waarin vrij uiting gegeven wordt aan de smart die het afsterven van deze geliefde wezens aan de ouders veroorzaakte¹⁰. Van het tegenovergestelde, de genegenheid, de verknochtheid van de kinderen voor de ouders, schemert veel minder door in de literatuur. Wat speciaal de door kinderen ter ere van de ouders opgerichte epitaphia betreft, E. Galletier bestempelt ze als zijnde « d'une sécheresse étonnante ».

Uit wat tot hiertoe werd uiteengezet, blijkt wel duidelijk dat in het romeinse gedachtencomplex betreffende Leven en Dood het kind een belangrijke rol speelt. Een rol die, zover mij bekend, nog niet voldoende in het licht werd gesteld. Toen Tullia stierf was zij reeds lang geen kind meer, in de physische betekenis van het woord. Zij was 33 jaar oud en reeds driemaal gehuwd. Maar alles wat met betrekking tot haar werd gezegd, geldt in nog sterkere mate voor hen die op zeer jeugdige leeftijd uit het leven scheidden. In zijn voortreffelijk boek over de latijnse funeraire inscripties is E. Galletier te vlug aan dit probleem voorbijgestapt, en mede door het feit dat hij de studie van het archeologisch materiaal achterwege liet, is hij tot de wezenlijke kern van de zaak niet doorgedrongen. F. Cumont, deed zulks veel meer, in het zevende hoofdstuk van zijn *Lux Perpetua* en het beste wat over dit onderwerp werd geschreven, vindt men wellicht in een paar merkwaardige artikels van de Franse geleerde P. Boyancé¹¹.

*
* *

Wie zich langere tijd met de studie van de Latijnse epitaphia heeft bezig gehouden, moet het zijn opgevallen dat daarin van onsterfelijkheid, van een hoop op een eeuwig en beter en bewust bestaan na de dood maar weinig te bespeuren valt. Zowel E. Galletier als R. Lattimore, die grondig de funeraire inscripties bestudeerden, zijn het daaromtrent eens¹². Deze laatste resumeert de bevinding van zijn onderzoek als volgt: « *In general, from the evidence of epitaphs, the belief of the ancients, both Greek and Roman, in immortality, was not widespread, nor clear, nor very strong* ». Het onderscheid op dit punt tussen christendom en antiek

(10) E. GALLETIER, blz. 132 vlg.

(11) Zie, naast de reeds geciteerde studie in de *Revue des Etudes Anciennes* van 1947, het artikel « *Funus acerbum* » in hetzelfde tijdschrift 1952, blz. 275 vlg.

(12) E. GALLETIER, blz. 322-323. Zie de conclusie van R. LATTIMORE, blz. 342.

paganisme kan niet genoeg worden beklemtoond. Voor de christen is het onsterfelijkheidsgeloof centraal. Het is het merg zelf van zijn godsdienst. Ook al kunnen afwijkingen voorkomen in de wijze waarop het toekomstig leven is gedacht, aan het feit zelf van het voortbestaan kan niet getwijfeld worden. Om met Paulus (I Cor., 16-17) te spreken: « Indien de doden niet verrijzen is ook Christus niet verrezen; en indien Christus niet is verrezen, dan is uw geloof ijdel en leeft gij nog in de zonde ». Met de eeuwigheidsgedachte van het individu had de staatsgodsdienst van Grieken en Romeinen geen uitstaans. Het zijn, indien ik mij zo mag uitdrukken, « marginale » godsdienstige stromingen, de mysterie-godsdiensten, het orphisme, het pythagorisme die er zich hebben meester van gemaakt. En over het belang van deze laatste in het geheel van de antieke religieuze beleving moet men zich geen al te hoge voorstellingen maken.

Natuurlijk geldt het zich akkoord te stellen over het begrip « onsterfelijkheid ». Daaronder zal men niet verstaan, zoals soms gebeurt, het somber en kleurloos, gevoelloos en geestloos vegeteren van de « schaduw » van de afgestorvene in het graf of in de onderwereld, een oeroude populaire voorstelling die tot op het eind van het paganisme krachtig in zwang bleef. Wat ons in dit geval belet van onsterfelijkheid te spreken is het feit dat deze « schaduwen » zelf hun onderaards bestaan uiterst beklagenswaardig achten. Ertegen pleit ook de sombere atmosfeer die de funeraire inscripties door den band karakteriseert. Onsterfelijkheidsgeloof postuleert vanwege de dode blijde verwachting en vreugde. De gedachte dat men zich om de dood verheugen moet, omdat deze het eeuwig leven geeft, komt vaak voor bij de kerkvaders¹³, en de opgewekte en hoopvolle verwachtingen van de oudste christelijke epitaphia¹⁴ steken fel af tegen de sombere grondtoon van de overgrote meerderheid der heidense grafinscripties. Onwillekeurig komen ons de woorden van Paulus vóór de geest: « Broeders, wij willen niet dat gij onwetend zoudt zijn betreffende de doden, opdat gij niet zoudt treuren, zoals de anderen (heidenen) die geen hoop hebben » (I Thess., 4,13). En ook uit een interessante tekst van Tertullianus vernemen wij dat nog bij het begin der derde eeuw het christelijk geloof in een nieuw leven na de dood voor de doorsnee-heiden een voorwerp van verwondering en spot was¹⁵. Deze en andere overwegingen mogen een

(13) Een paar typische voorbeelden bij Hieronymus, Ep. XXIII (aan Marcella) en XXXIX (aan Paula).

(14) Zie daaromtrent R. LATTIMORE, blz. 301 vlg.

(15) *De carnis resurrectione*, I: Sed vulgus inridet, existimans nihil superesse post mortem; et tamen defunctis parentat enz.

heilzaam correctief zijn op de ietwat wilde fantasieën die op dit stuk momenteel opgeld maken. Zelfs de meest uitgesproken verdedigers van de onsterfelijkheidsgedachte, als Cicero en Seneca, blijken, alles wel beschouwd, in hun luciede ogenblikken, deze laatste toch als niet meer dan als een mogelijkheid, een schone droom te beschouwen¹⁶. De reden ervoor kan wel zijn dat voor de Griek en de Romein, in tegenstelling tot de Christen, « onsterfelijkheid » ook « goddelijkheid » impliceerde. *Athantos* en *theos* zijn in feite synoniemen. Onsterfelijkheid betekende zoveel als opname in de familie der goden. En zo Willem Kloos er niet voor terugschrok te verkondigen:

Ik ben een God in 't diepst van mijn gedachten,

dan deden de antieken dat wél. De pessimistische *outlook* van hun levensvisie wortelt precies in het diepe besef van de onoverbrugbare kloof die het « menselijke » van het « goddelijke », d.i. het sterfelijke, vergankelijke van het onsterfelijke, eeuwige, scheidt. Slechts aan heel enkele individuën hebben de goden een lot beschoren dat boven onze triestige « condition humaine » uitging, aan dezulken nl. voor wie zij een speciale genegenheid koesterden en die zij uit de wereld der levenden « roofden ». Zo verging het b.v. Menelaos, de bedrogen echtgenoot van Helena, en dus schoonzoon van Zeus: met zijn hele wezen, lichaam en ziel, bereikt hij het land der gelukzaligen¹⁷. Hij wordt god. Oorspronkelijk is het zó dat de vergoddelijkte persoon niet fysisch sterven mag. Het is in levenden lijve dat hij ten hemel stijgen moet. Meest wordt hij dan heros genoemd. Een dergelijke « held » is Herakles, zoon van Zeus. Een door de god gezonden wolk onttrok, temidden van donder en bliksem, zijn lichaam aan de brandstapel waarop het lag uitgestrekt en voerde het ten hemel^{17a}. Aan de apotheose zit altijd de gedachte van de « goddelijke roof » vast. Wij komen er aanstonds op terug. Het zijn vooral jonge mannen, die de goden om hun schoonheid hebben geroofd. Het best bekend voorbeeld is dat van Ganymedes, door de adelaar van Zeus in het godenverblijf gebracht¹⁸. Andere gevallen zijn die van

(16) F. CUMONT, *Lux Perpetua*, blz. 164-165.

(17) *Od.*, IV, 560 vlg.

(17a) Dit is althans één versie van Hercules' dood, zoals wij ze vinden bij Sophocles, *Trachin.* en bij Apollodoros II,7,7. In een andere versie daarentegen (b.v. in Seneca's *Hercules (Etaeus)*) is geen sprake van een « ontvoering » of « verdwijning » van de totale Hercules. Hij wordt verteerd door de vlammen van de brandstapel. Alleen zijn ziel stijgt ten hemel. In Seneca's tragedie vinden wij de stoïcijnse theorie van de hemelvaart der zielen, die blijven voortbestaan tot aan de **ἐκπύρωσις** of wereldbrand (A. CATTIN, *Latomus*, 1956, blz. 544 vlg.).

(18) *Il.*, XX, 232 vlg.

Orion¹⁹ en Kleitos²⁰. Hylas werd door de nimfen geroofd en in hun midden opgenomen²¹. Ook nog in latere tijd hoort men van dergelijke mysterieuse, bovennatuurlijke verdwijningen. Empedocles is er een voorbeeld van²². De god Quirinus zou niemand anders zijn dan Romulus, die in geheimzinnige omstandigheden verdween in de wateren van de Nomicus en stroomgod werd, enz.²³.

Naast deze oude, « homerische » opvatting van de onsterfelijkheid ontwikkelt zich een andere²⁴. Men pleegt ze orphisch of pythagoreïsch te heten. Zij vormt ook de kern van de platonische onsterfelijkheidsleer. Tegenover het eerste, dat als « monistisch » kan gelden, hebben wij hier met een uitgesproken « dualistisch » systeem te doen. Na de dood wordt het lichaam de prooi van het graf; alleen de onsterfelijke ziel, losgemaakt van haar aardse kluisters, gaat naar een gelukzalig oord, in latere tijd vooral in de sterrenhemel gelocaliseerd. De voorstelling van de roof blijft krachtig voortleven²⁵: echter gaat het nu niet meer om de ganse persoon, alleen om de ziel. Een prachtig voorbeeld biedt een passus uit Ovidius' « Metamorphosen »: het heet daar dat, na de moord op haar zoon, Venus ongezien in de senaat nederdaalt en de ziel letterlijk uit Caesar's lijk ruikt om ze hemelwaarts te voeren²⁶. Deze nieuwe opvatting bood een groot voordeel: zij schiep de mogelijkheid het geloof in de onsterfelijkheid te harmoniëren

(19) *Od.*, V, 122 vlg.

(20) *Od.*, XV, 249 vlg.

(21) Over de legende van de roof en vergoddelijking van Hylas, zie Theocritus XIII; en geschiedenis wordt dikwijls afgebeeld in de funeraire beeldhouwkunst: zie bv. ESPÉRANDIEU, VI, n° 5268; ROBERT, *Sarkophagreliefs*, III, 1, blz. 163 vlg., pl. XLIII, n° 139; S. REINACH, *Rép. Reliefs*, III, blz. 167, 298, 483 enz.

(22) J. BIDEZ, *La biographie d'Empédocle*, 1894, blz. 35.

(23) Verdere voorbeelden van een dergelijke « roof » door de goden: Oedipus (*Oed. Col.*, 1661 vlg.); Amphiaros (Pindaros, Nem. IX, 24 vlg.); Trophonios (Pausanias, IX, 37, 7); Kaineus (Pindaros, fragm. 167: 204 Turyn); Zalmoxis (Herodotos IV, 95); Aristaios (Diodoros IV, 82, naar Timaios); Rhesos (Euripides, Rhesos, 970 vlg.).

(24) Zie hierover A. J. FESTUGIÈRE, *L'idéal religieux des Grecs et l'Évangile* blz. 152 vlg. en vooral 196 n. 1 en 2 waar een massa teksten zijn bijeengebracht.

(25) Het thema van de « roof » zou eens systematisch moeten onderzocht worden. Het komt honderden keren voor op de funeraire inscripties uit de romeinse tijd: een opsomming, die ver van volledig is, vindt men bij A. G. HARKNESS, *loc. cit.*, blz. 58-65. De dode wordt uit het leven « weggerukt », hetzij in *slechte* zin (door de god van de dood), hetzij in *goede* zin door een welwillende godheid, met het oog op de hemelse apotheose. Soms is ook sprake van de *hand* van de god der onderwereld, die zijn slachtoffer steelt: zie mijn *Exaltation de la tête dans la pensée et dans l'art des Celtes*, 1954, blz. 58 en n. 1. Sindsdien vond ik volgende teksten, die de aldaar uiteengezette thesis kracht bijzetten: Tibullus, I, 3 v. 5; Bü, 376 (CIL, X, 5495); Bü. 995 (CIL VI 12625); CIL, VI 10969; Bü 987 (CIL VI 19747 = Dessau 8522); Bü 1223 (CIL VI 25128); Bü 1469.

(26) XV,8,v. 40 vlg. Een typisch voorbeeld voor combinatie van roof-thema en voortbestaan der ziel in KAIBEL, *Ep. Gr.*, 324 (meisje van 11 jaar); DITTENBERGER, *Syll.*, 3e éd., 796.

met het natuurlijk fenomeen van de dood, zonder tot allerlei onwaarschijnlijke voorstellingen haar toevlucht te moeten nemen, zoals de theorie van de schaking van levende wezens door de godheid of die van de heropstanding van het vlees.

En toch is duidelijk dat de homerische roof-voorstelling de ganse oudheid door krachtig heeft nagewerkt. Het beste bewijs hiervoor levert de apotheose van de Romeinse keizer. Over deze lieten Herodianus (IV,2) en Cassius Dio (75[74],4-5,5) een kleurrijk en gedetailleerd relaas na²⁷. De eerste verhaalt breedvoerig de begrafenisplechtigheden van Septimius Severus. Bij het begin van zijn uiteenzetting trekt hij scherp het onderscheid tussen het eigenlijk lijk en een wassen pop die de dode keizer moet verbeelden. Deze valt een dubbele begrafenis te beurt. Het eigenlijk stoffelijk overschot wordt ἀνθρώπων νόμῳ verbrand. De apotheose wordt aan een wassen pop (κηροῦ εἰκῶν), getrouwe afbeelding van de afgestorvene, voltrokken. Kort samengevat luidt het verloop der gebeurtenissen als volgt: 1. De wassen pop, die de zieke keizer verzinnebeeldt, wordt op een praalbed neergelegd. 2. Gedurende zeven dagen houden vrouwen en senatoren de wake bij het bed; geneesheren stellen het afsterven van de pop vast. 3. Het lijk (de pop) wordt langs de Via Sacra naar het forum gedragen, dodenhymnen worden gezongen, en van hier gaat de tocht naar het Marsveld, alwaar het lijk (de pop) wordt opgebaard in een dodenkapel. 4. Rond het lijk grijpen dodenspele plaats, die de auteur zorgvuldig beschrijft. 5. De troonopvolger steekt het vuur aan de dodenkapel en de pop wordt verbrand. 6. Terzelfdertijd wordt een arend losgelaten, die de ziel van de afgestorvene ten hemel voert: ἀετὸς ἀφέεται... ἐς τὸν αἴθερα δὲ φέρειν ἀπὸ γῆς ἐς οὐρανὸν τὴν τοῦ βασιλέως ψυχὴν πιστεύεται ὑπὸ Ῥωμαίων καὶ ἐξ εἰκίνου μετὰ τῶν λοιπῶν θεῶν θρησκευεται. Het was nodig dat iemand onder eed bevestigde de ziel van de keizer hemelwaarts te hebben zien stijgen. Van dergelijke getuigenissen wordt in de bronnen melding gemaakt²⁸.

Waarom de dubbele incineratie werd ingevoerd is licht verklaarbaar. De dode keizer, om god te kunnen zijn, moet « verdwijnen », weggerukt uit de menselijke conditie, er aan ontheven. Dit ging bezwaarlijk door de verbranding van het echte lijk; daarvan bleven altijd de *ossa* over. De verbrande pop daarentegen liet geen spoor na²⁹. M.a.w. dan: hier leeft toch nog altijd

(27) Andere interessante gegevens: *Hist. Aug., v. Marci* VII, 10-11; *v. Sev.* 24, 1-2; *v. Car.* 9,1 en 9,12; *v. Macrini* 5,2; Dio Cassius 56, 34-42.

(28) Dio Cassius 56,46; Suetonius, *Aug.* 100; Seneca, *Apocolocyntosis*, 2.

(29) Juist gezien door E. BICKERMAN, *Archiv für Religionswissenschaft*, 1929, blz. 1 vlg.

de oude gedachte voort van de hemelse opstijging van de totale persoon. Zulks blijkt ook uit het iconografisch materiaal. Belangwekkend in dit verband is een in 1935 ontdekt funerair reliëf met opschrift uit Albano Laziale³⁰. Daarop zien wij een kind van twee jaar, Eutychos bij name, gezeten op een paard. Boven het hoofd van het lachend jongetje is een ster aangebracht. Een arend, die vóór het paard heenvliegt, schijnt, door middel van een koord, dit laatste en de ruitser hemelwaarts te willen trekken. De inscriptie laat nopens de betekenis van dit tafereel geen twijfel toe. Daarin heet het dat de jonge dode niet ten prooi zal vallen aan de ondergrondse Hades; de arend, *paredros* van Zeus, heeft hem «geroofd»; als een ster zal hij blijven voortleven. Maar aan de hemelvaart heeft toch het lichaam deel. Dit blijkt nog uit andere soortgelijke apotheosisvoorstellingen³¹.

Wij keren thans tot ons eigenlijk onderwerp terug. In de massa van Latijnse funeraire inscripties die ons hebben bereikt, zijn er ook waarin het geloof in een *persoonlijke* onsterfelijkheid tot uiting komt. Hoeveel het er procentsgewijze zijn vermag ik voor het ogenblik niet te zeggen; wel staat vast dat hun getal, in vergelijking met dat van de «neutrale» en «negatieve» getuigenissen, zeer gering is. Belangrijker voor mijn onderwerp lijkt mij de vaststelling dat de meeste van deze opschriften op *kinderen* betrekking hebben.

Bij dit punt moeten we stilstaan. Het is centraal voor onze verdere gedachtengang. Ook al geven lang niet alle opschriften bescheid over de ouderdom van de afgestorvenen, toch heb ik er minstens een paar dozijn opgetekend waar het zeker om jonge kinderen gaat³². Waarschijnlijk zou een systematisch onderzoek van Bücheler's recueil er nog een paar dozijn andere aan het licht

(30) Uitgegeven en gecommenteerd door W. SESTON, in *Hommages à J. Bidez et à F. Cumont* (Coll. Latomus vol. II), blz. 313 vlg. Prachtige voorstelling van eenromeins keizer op een ivoren diptychon; zie Mrs. A. STRONG, *Apotheosis and After Life*, 1915, pl. XXX.

(31) Zie sarcophaag van de villa Doria-Pamphili; afbeeldingen in H.I. MARROU, *Mousikos Anèr*, 1938, bl. 30 fig. 4; MATZ-DUHN, *Antike Bildwerke in Rom*, II, blz. 328 n° 3091; F. CUMONT, *Syria*, 1929, blz. 235 en pl. 43,1 = *Symb. fun.* XXXVII,1. Daarop zijn de vier etappen v.h. leven van een kind voorgesteld: de geboorte, de voeding, het onderricht, de apotheose v.h. gestorven kind. Dit laatste rijdt op een door twee paarden bespannen wagen; daarboven een arend met uitgespreide vleugels (zie L. DEUBNER, *Roemische Mitteilungen* 1912, blz. 9). Over de arend als transportmiddel van de hemelreis der ziel, zie F. CUMONT, *Lux Perpetua*, blz. 294 vlg., *Symb. fun.*, blz. 154, 97 n. 2 en passim. Het is echter niet nodig met deze laatste in de apotheosescènes met een arend syrische invloed te onderkennen. (*Études Syriennes*, blz. 41 vlg.) Het gaat waarschijnlijk om echt-Grieks gedachtengoed: prototype van deze ontvoeringen door de arend is de roof van Ganymedes.

(32) Bü 432, 545(?), 569, 607, 611, 655, 974, 1061, 1109, 1111, 1165, 1186, 1188, 1206, 1223, 1233, 1288, 1532, 1535, 1550, 1581, 1994, 2152, REA 1952, p. 284; CIL X 3110; CIL VI 9204.

brengen. Ieder van deze inscripties is zeker een commentaar overwaard. Hier moeten wij ons met een paar algemene bemerkings tevreden stellen. In de eerste plaats is het er ons om te doen vast te stellen hoe de onsterfelijkheid erin geconcipeerd wordt. Verschillende inscripties laten daaromtrent geen twijfel. Zo bv. die van de jong gestorven Nepos (Bü. 1109 = CIL, IV, 21521). De opsteller van het grafschrift zet hij aan zijn verdriet te laten varen: « *desine flere deum* » (v. 16). Hij is nu een god³³. Deze gedachte wordt verder breedvoerig uitgesponnen, en wel in negatieve en in positieve zin. Negatief: hij is niet afgedaald in het onderaardse rijk van de sombere Tartarus (v. 19-28). Positief: hij huist nu in de lichtende hemeltempel. De schrijver van het gedicht geeft dan een opsomming van de goden (Adonis, Bacchus, Apollo, Attis, de Dioscuren) onder wier gedaante de vergoddelijkte Nepos nu misschien schuilgaat. Van een jonge slaaf wiens grafschrift te Philippi in Macedonië gevonden werd (Bü. 1233 = CIL, III, 686) kan worden aangenomen dat hij in de Bacchusmysteriën was ingewijd: dit verklaart dat hij na zijn dood in de bonte stoet van naiaden en saters werd opgenomen³⁴. Merkwaardig is Bü. 1994 (CIL, VI, 35769). Daarin is sprake van een kind dat de bedroefde ouders als « *nostrum ave raptum Ganymeden* » bestempelen; zij vragen de jonge afgestorvene zo spoedig mogelijk te kunnenervoegen. Ergens anders (Bü. 1061 = CIL, VI, 27383) stoten wij op een vereenzelviging met Cupido. Toch blijven de inscripties, waarin onomwonden een vereenzelviging van de dode met een godheid geaffirmeerd wordt, de uitzondering; door de band neemt men er genoegen mede te onderstrepen dat de afgestorvene in de stralende hemel of in de Elysese velden vertoeft. Soms wordt er uitdrukkelijk aan toegevoegd dat de dode niet naar de onderwereld gaat. Zo bv. Anulina « *parvola quae vixi anno semiseq(ue)* ». De inscriptie vervolgt: « *Sed mea divina non est itura sub umbras / caelestis anima* ». Bü. 611). Dat sed is merkwaardig. Daarmede is waarschijnlijk toch wel zoveel gezegd dat, wegens haar jeugdige ouderdom, de ziel van Anulina niet in de onderwereld zal terecht komen. Wij denken onwillekeurig aan de hiervoor vermelde uitlating van Nepos. Ook in andere gevallen komt zij nog voor³⁵. Dit laat ons toe tot een verdere schakel in onze gedachtingang over te stappen.

(33) Enkele andere voorbeelden: Bü 975: *corpore consumpto viva anima deus sum*; Bü 1532 (maar dubitatief).

(34) W. VOLLGRAFF (*Hommages J. Bidez-F. Cumont*) blz. 353 vlg. gelooft ook dat hij ingewijd was in de mysteries van Mithras en Cybele, maar dit is uiterst hypothetisch.

(35) Een ander typisch geval is dat van Pius in de ouderdom van 6 maand om

Wij nemen hier als vertrekpunt het zesde boek van de Aeneis met de afdaling van de Trojaanse held in de onderwereld. Nadat hij de Acheron heeft overgestoken, maar nog vóór hij de eigenlijke onderwereld, de Hades, heeft bereikt, wordt Aeneas pijnlijk getroffen door de jammerklachten van een troep ontijdig gestorven kinderen die zich aldaar ophouden:

« Dadelijk worden de stemmen en 't hefige krijten vernomen
't Welk, bij den ingang, weenende kinderzielen verheffen,
Welke, der borst hunner moeder ontrukkt en verstoken van 't
zoete

Leven, de bittere dood meevoerde en doemde ten grave».

(Aen. VI, 426 vlg., vert. J.L. Chaillet)

Vlak erbij stoot hij op de schaduwen van zelfmoordenaars, terdoodveroordeelden, krijgers, met één woord van hen die op een gewelddadige manier aan hun eind kwamen. Aan allen is de toegang tot de Hades ontzegd. Hun geest kent derhalve peis noch vrede. De reden hiervoor wordt door Vergilius niet aangegeven. Gelukkig maakt Tertullianus in zijn *de anima* (55, 4, vlg.; 56, 6) dit verzuim goed. Wij lezen aldaar dat de schimmen van de *abori* of *immaturi* (de jeugdig gestorven kinderen) en de *biothanati* veroordeeld zijn zolang rusteloos op aarde rond te waren tot de tijd verstreken is die zij normaal hadden moeten leven³⁶. Ook de *insepulti* moeten honderd jaar langs de boorden van de Acheron ronddolen vooraleer tot de onderwereld te worden toegelaten (v. 327-330)³⁷. F. Cumont heeft gedacht in deze voorstelling een neerslag van oosterse astrologie te moeten onderkennen³⁸. Veel waarschijnlijker is echter dat wij hier met oeroud romeins gedachtengoed hebben te doen. Naar aanleiding van de ontdekking van een echte kinderbegraafplaats op de Mont Auxois, heeft zeer onlangs W. Deonna een interessante vergelijkende studie gepubliceerd³⁹. Daarin toont hij aan hoe bij de meeste primitieve en antieke volkeren de *abori* en de *biothanati* een heel andere behandeling te beurt valt dan de « normale » overledenen. « Leur

het leven gebracht: Bü 1535 (CIL VI 10764). Wij lezen in v. 7-8: *Sed non hic Manes nec templa Acherusia visit, ad caeli quoniam tollitur iste Pius*. Het *sed* is weer eens veelbetekenend. Pius is een *biothanatus* en zeer jeugdig om 't leven gekomen, daarom zal hij niet naar de onderwereld gaan! Zie ook Bü 569.

(36) Zie verder Servius, Aen. IX, 386 en VI, 545.

(37) Honderd jaar is de maximale duur die men normaal voor het menselijk lichaam aanvaardde (zie de verwijzingen bij F. CUMONT, *Lux Perpetua*, blz. 328 en n. 3). Over deze passus van Vergilius, zie E. NORDEN, *Hermes*, 1893, blz. 371 vlg.

(38) *Lux Perpetua*, blz. 303 vlg. vooral blz. 307 vlg.

(39) *Cimetières de bébés*, in *Revue archeologique de l'Est et du Centre Est*, 1955, blz. 231 vlg.

traitement funèbre, leur destinée dans l'au-delà ne sont pas les mêmes, leurs corps ne sont pas ensevelis selon les rites habituels »⁴⁰. De primitieve voorstelling is wel deze dat op de jonge afgestorvenen een vloek rust en dat zij voor de levenden een voorwerp van schrik en afschuw zijn. Zij brengen hun onheil bij. Hun geesten zijn het die 's nachts aan de levenden verschijnen en deze met ontzetting slaan. In dit verband kan het nuttig zijn op het fundamenteel verschil tussen de twee grote dodenfeesten van Rome te wijzen, de Parentalia en de Lemuria. Zij reiken in de grijze oertijd terug. De eerste beogen, zoals de naam zelf het zegt, de cultus van de afgestorven voorouders. Een onheilspellend karakter dragen zij geenszins, wel integendeel: wat er uit spreekt is de liefdevolle verhouding van de levenden tot de doden en omgekeerd⁴¹. Heel anders is het met de Lemuria gesteld. De *lemures* zijn, blijkens antieke getuigenissen, de rondwarende geesten der *abori* en der *biothanati*⁴² die de levenden met vrees vervullen en die men met magische middelen moet trachten te verzoenen⁴³. Hoe scherp te Rome het onderscheid tussen de *immaturi* en de « normale » afgestorvenen werd aangevoeld, blijkt ook hieruit dat de begrafenisplechtigheden van de laatsten overdag, die van de eersten 's nachts en bij het licht van toortsen en kaarsen plaatsgripen. De voorstelling die aan deze praktijk ten grondslag ligt is ongetwijfeld dat de dood van een jong wezen een beoedeling en een gevaar voor de wereld der levenden inhoudt⁴⁴.

Met het probleem van de *immaturi* — en vooral met de vraag welk lot is beschoren aan de kinderen die sterven vooraleer het

(40) Zo weten wij b.v. dat bij de Etrusken de kinderen niet werden bijgezet in de welbekende tumuli, maar dat zij werden ondergebracht in graven die in de rots waren ingekapt, in de nabijheid van de tumuli (S. CLES-REDEN, *Les Etrusques*, 1955, blz. 25).

(41) Zeer goed gezien door W. WARDE FOWLER, *The Religious Experience of the Roman People*, 2e ed., blz. 418.

(42) Porphyrio, *Hor. Ep.* II,2,209: « *Nocturnas Lemures umbras vagantes hominum ante diem mortuorum et ideo metuendas...* » Andere scholie: « *Lemures umbras terribiles biothanatorum* ». Andere getuigenissen in het artikel *Lemuria* van de *Real Encyclopädie*, kol. 1932. Ik verkies deze exegese boven die welke in de *Lemuria* het dodenfeest ter ere van alle afgestorvenen ziet, ook van de voorvaderen. Het eigenlijk feest van de afgestorvene voorouders is dat der Parentalia. Ook WARDE FOWLER, *The Religious Experience of the Roman People*, blz. 85 betreft de *Lemuria* op de *abori* en de *biothanati*. In ieder geval hebben de scholiasten het onderscheid tussen de geesten van de « normale » doden en de andere zeer goed aangevoeld. G. WISSOWA, *Religion und Kultus der Römer*, 2^e ed., blz. 235 maakt dit onderscheid niet en spreekt van beide feesten als gebeurend ter ere van de « Geister der Verstorbenen ». In dit geval begrijpt men niet het zeer uitgesproken verschil tussen Parentalia en Lemuria.

(43) Zie Horatius, *Ep.*V,92; Suetonius, *Cal.* 59; Suetonius, *Nero*, 34 en Tacitus, *Ann.* XIV,10.

(44) Mooi uitgewerkt door P. BOYANCÉ, *Funus acerbum*, *Revue des Etudes Anciennes*, 1952.

doopsel te hebben ontvangen en, subsidiair, aan deze die nog niet tot het stadium van het redelijk inzicht, geconcretiseerd door het heilig vormsel, zijn doorgedrongen — heeft ook de christelijke kerk te kampen gehad en de kerkvaders zijn het daarbij niet altijd met mekaar eens geworden⁴⁵. Het zal wel niemand zijn ontgaan dat ook bij ons de gewoonte bestaat de kindergraven in een afgelegen hoek van het kerkhof te groeperen.

Zoveel is dus zeker dat naar primitief volksgeloof de lotsbestemming van de doden, waarover hoger sprake was, algemeen als treurig te bestempelen valt. Maar even zeker is dat op een bepaald ogenblik het gevoel in opstand kwam tegen de onrechtvaardigheid die in een dergelijke opvatting besloten lag. Het menselijk geweten, de elementaire rechtvaardigheidszin, kon moeilijk verdragen dat zij die hun leven voor het vaderland hebben geofferd, tot de «verdoemden» zouden behoren. Spoedig kwam men er toe hun een geprivilegieerd lot in het hiernamaals toe te kennen. Van deze conflicterende stromingen vindt men de neerslag in de Aeneis zelf. Enerzijds wordt de schare der Trojaanse helden op dezelfde voet gesteld als de zelfmoordenaars; hun beklagenswaardig bestaan speelt zich af in hetzelfde «tranendal» (v. 440 vlg.): dit is alleen verklaarbaar uit de antieke en goed geattesteerde opvatting dat de geesten der gesneuvelde soldaten de mens onheil berokkenden en zeer te duchten waren⁴⁶. Maar anderzijds krijgen een hele serie helden een plaats toebedeeld in de Elysesse velden (v. 638 vlg.)⁴⁷. Van deze tegenspraak schijnt Vergilius zich geen rekenschap te geven. Ook wat de kinderen betreft heeft een radicale ommekeer plaatsgegrepen. Zij mag verband houden met de steeds grotere waardering voor het kind die zich in de hellenistische tijd manifesteert. Terecht spreekt F. Cumont van een morele reactie tegen de traditionele opvatting die de jonge zielen tot eeuwige onrust doemde. Natuurlijk was het niet verantwoord (zoals ook Tertulliaan doet uitschijnen) het lot der immaturi te koppelen aan dat van de zelfmoordenaars. Door de ongelukkige ouders werd het verlies van jonge kinderen op zichzelf reeds als een zware onrechtvaardigheid gevoeld, een gebeurtenis die daarenboven de *natuurlijke* orde der dingen verstoorde⁴⁸.

(45) W. DEONNA, 1c., blz. 237 vlg.

(46) F. CUMONT, *Lux Perpetua*, blz. 332 en n. 4 en 5.

(47) Divinisering van de voor het vaderland gesneuvelde krijgers: F. CUMONT, 1c., blz. 332 vlg.

(48) Een andere reden waarom de ouders de dood van hun kinderen vreesden lag in het feit dat op deze manier het gevaar bestond dat niemand voor het onderhoud van hun graf zou zorgen en dat vooral de offers aan de doden zouden achterwege blijven, een plicht die op de schouders der kinderen rustte. Zie het interes-

Het loont de moeite op deze gedachte even dieper in te gaan. In een bekende rectoraatsrede heeft de Zwitserse hellenist P. von der Mühl de levensopvattingen van de Atheners als «nатурgemäss» bestempeld⁴⁹. In dit opstel wordt ook over de doodsgedachte gesproken. De doorsnee-Griek, heet het, beschouwt de dood *als wirkliches Ende des Lebens*. Die opvatting moet zeker op brede schaal verspreid zijn geweest, en niet alleen in de Griekse wereld, maar ook bij de Romeinen. Uit de funeraire inscripties blijkt duidelijk dat tot in het late heidendom een «epicuristische» opvatting van de dood gangbaar was die P. von der Mühl volgenderwijze omschrijft: «*Der Tod geht uns nichts an; was aufgelöst ist, kennt keine Empfindung, weder Lust noch Schmerz; was aber ohne Empfindung ist, geht uns nichts an*» (blz. 32). Deze stelling vindt men, breed uitgewerkt, in het derde boek van Lucretius en bij Plinius de Oudere terug⁵⁰. Maar juist het feit dat deze laatsten het nodig achten het waanbeeld van een voortbestaan na de dood te bestrijden, maant toch weer tot voorzichtigheid. Een goede formulering lijkt mij die van F.R. Walton, die schrijft: «*Only a few philosophers and small sectarian groups felt the need or realized the possibilities for developing doctrines of personal immortality. For the generality of man this seems not to have been a pressing concern*»⁵¹. Deze uitspraak nu zou ik willen veranderd zien in deze zin dat, zo het verlangen naar onsterfelijkheid als minder urgent werd beschouwd voor iemand die een «natuurlijke» levensloop had gehad, hetzelfde niet kan gezegd voor allen wier levensdraad op een gewelddadige, onnatuurlijke wijze was afgebroken, en in de eerste plaats dan van de *ἄωροι*, de ontijdig gestorven kinderen. Het is mijn overtuiging dat wij met dit *distinguo* aan een essentieel punt van het antieke onsterfelijkheidsgeloof raken. Ik ontkom moeilijk aan de indruk dat de onsterfelijkheid die men de overleden kinderen toekende als een soort compensatie was gedacht voor het leven dat hun door het brutale noodlot was ontzegd.

sant getuigenis van Bü 856.

(49) *Über das naturgemässe Leben der alten Athener*, Basel, 1943.

(50) *Nat. Hist.* VII, 188-191.

(51) F.R. WALTON, *The Phoenix*, blz. 24. Goede formulering ook bij J.C. TOYNBEE, *Journal of Roman Studies*, 1955, blz. 193: «The Romans of the Empire wanted immortality and happiness beyond the grave; but it does not appear that this desire weighed upon them heavily or made them religiously «intense» or particularly pious, in the modern sense». Vooral de aanhangers van de Oosterse en Egyptische mysteries schijnen zich van het hiernamaals een grove materialistische voorstelling te hebben gemaakt: zie bv. Bü. 856, 1317, 1233?; *Ant. Class.* 1940, blz. 9 vlg. en de studie van M. P. NILSSON in *Mélanges Ch. Picard*, II, blz. 764 vlg.

Het wil mij toeschijnen dat over de houding van de antieken tegenover het probleem van Leven en Dood het essentiële reeds door Goethe is gezegd, en dit op een onovertreffbare wijze. Zijn eerste contactname met de originele grafplastiek van Grieken en Romeinen dateert uit 1786 toen hij te Verona het rijkvoorziene *Museum Maffeianum* bezocht. Vóór de vele grafstèles is hij lang blijven stilstaan en van de overweldigende indruk die dit bezoek — zoals een paar jaar later op Herder — op hem maakte, vindt men de neerslag in zijn « Reisetagebuch » en in zijn « Italienische Reise »⁵². Het heet daar : « *Der Wind der von den Gräbern der Alten herweht, kommt mit Wohlgerüchen wie über einen Rosenhügel. Die Grabmäler sind herzlich und rührend und stellen immer das Leben da* ». Goethe's verdere overwegingen over de grafmaalplastiek der antieken zijn variaties op hetzelfde thema: in het middenpunt ervan staat de uitbeelding van het aards bestaan. « *Hier kein gebarnischter Mann auf den Knieen, der eine fröhliche Auferstehung erwartet. Der Künstler hat mit mehr oder weniger Geschick nur die einfache Gegenwart der Menschen hingestellt, ihre Existenz dadurch fortgesetzt und bleibend gemacht*. » Het is dezelfde gedachte die wij terugvinden in het wonderschoon gedicht der « Epigramme aus Venedig » dat, beginnend met het programmatisch vers:

Sarcophagen und Urnen verzierte der Heide mit Leben,

eindigt op de betekenisvolle woorden:

*So überwältiget Fülle den Tod, und die Asche dadrin
Scheint, im stillen Bezirk, noch sich des Lebens zu freun.*

En de grote kenner van de antieke funeraire plastiek, A. D. Nock, schijnt wel eenzelfde weg te bewandelen, wanneer hij bij herhaling de gedachte vooropzet dat het essentieel kenmerk ervan is wat hij noemt: *the dignity of man*⁵³. Dit gericht-zijn-op-het-leven is zo sterk dat het zelfs de voorstelling die men zich vormde van het hiernamaals beslissend heeft gekleurd. Het leven na de dood was eenvoudig als voortzetting van het menselijk bestaan gedacht. Wij hebben bewijzen te over van de vrij materialistische verwachtingen die men in het hiernamaals stelde⁵⁴. Hetzelfde heidens gevoel klinkt op merkwaardige wijze door in een van Ron-sard's « Sonnets pour Hélène ». Daarin voorspelt de dichter aan

(52) Zie daaromtrent G. RODENWALDT, *Goethes Besuch im Museum Maffeianum zu Verona* (102 Winkelmannsprogramm), 1942.

(53) *American Journal of Archaeology*, 1946, blz. 156, 158.

(54) Zie samenvattend M.P. NILSSON, in *Mélanges Charles Picard*, vol. II, blz. 764 vlg. (*Revue Archéol.*, 1949); F. CUMONT, *Lux Perpetua*, blz. 257. Een bijzonder kras geval van graf materialisme: F. CUMONT, *L'Antiquité Classique*, 1940, blz. 5 vlg. en bijna even erg Bü 856.

Hélène een voortzetting van hun liefdesesbattementen wanneer zij in de Elyseese velden zullen zijn aangekomen:

*«Là morts de trop aimer sous les branches Myrtilines,
Nous verrons tous les jours
Les anciens Héros auprès des Héroïnes
Ne parler que d'amours.*

*Tantost nous dancerons par les fleurs des rivages
Sous maints accords divers,
Tantost laissez du bal irons sous ombrages
Des Lauriers tousjours verds...»*

Hiermede wil gezegd zijn dat tot in de 2de-3de eeuw van onze jaartelling de belangstelling van de antieke mens het aards bestaan geldt, het leven *hic et nunc*, en wat daar eventueel op volgt inderdaad geen «pressing concern» is. Daarmede stemt overeen wat reeds hoger gezegd werd over het gering aantal latijnse opschriften waaruit reëel onsterfelijkheidsgeloof blijkt⁵⁵: de meeste van deze slaan trouwens op kinderen. Het fundamenteel onderscheid met de christelijke opschriften van de 4e tot de 6e eeuw, die wij in groten getale bezitten, springt onmiddellijk in het oog. Op zo goed als geen enkele van deze ontbreekt de bevestiging van het geloof in een nieuw bestaan. De toon ervan is opgewekt en vol vertrouwen⁵⁶. «*C'est en effet vers l'au-delà que sont tournés les regards du chrétien et point du tout vers cette vie terrestre qui n'est qu'une transition à une autre meilleure*»⁵⁷. Van de heidense grafopschriften daarentegen kan in de beste veronderstelling slechts worden gezegd dat wat hen karakteriseert is: een redelijke berusting, een zich schikken in het onafwendbare eindpunt van ons menselijk bestaan. *Mors etenim natura, non poena est; cui contigit nasci, instat et mori*, lezen wij op een graf-inscriptie (Bü. 1567). Essentieel voor de antieke geest is, dunkt me, de gedachte dat het zinloos zou zijn in opstand te komen tegen de dood wanneer het leven datgene heeft gegeven wat een mens er redelijkerwijze van verwachten kan. Meer te hopen dan dat heeft geen zin. Die wereldbeschouwing vinden wij reeds prachtig uitgedrukt bij Pindaros (3de Pyth. ode):

(55) Voor de Griekse inscripties, zie FESTUGIÈRE, *L'idéal religieux des Grecs et l'Évangile*, blz. 143 vlg.

(56) Zeer goed gezien door F. LOT, *La Gaule*, blz. 451: «Si paradoxale que cela puisse paraître aux lecteurs mal informés, la vie laïque chrétienne est une société gaie. En comparaison de la vie antique païenne, si profondément triste, persuadée de la décadence progressive des âges, la société chrétienne, en dehors de la période des invasions ou de calamités naturelles, est pleine d'allégresse.»

(57) E. GALLETIER, blz. 103.

Μή, φλα ψυχή, βιον ἀθάνατον
 σπεῦδε, τὰν δ' ἔμπρακτον ἀντλεῖ μαχανάν.

« Lieve ziel, aas niet op het onsterfelijk leven, maar put het domein der mogelijkheden uit ». Hier zijn wij terecht in wat wij een « natuurlijke » opvatting van het leven kunnen heten. Tot het wezen van een « natuurlijk » leven behoort in de eerste plaats dat dit laatste lang genoeg dure, opdat de mens de mogelijkheden die in hem liggen tot volle ontwikkeling zou kunnen brengen. Van dit aards bestaan kan men — zij het soms met een melancholische terugblik op de voorbije heerlijkheid ervan — afscheid nemen, wanneer men het gevoel heeft de volheid des levens te hebben uitgeput⁵⁸. Wezenlijk voor dit laatste begrip is de nakomelingschap. Het ontbreken van een kroost werd in de oudheid bijzonder smartelijk aangevoeld⁵⁹. Karakteristiek voor deze gedachtegang is het grafschrift van Marsidia Stabilis (Bü. 1127). Zij is gestorven op zeventigjarige ouderdom. Zij prijst zichzelf gelukkig het leven aan twee dochters te hebben geschonken en ook een kleinzoon te hebben gehad. Eén schaduw echter: één van beide dochters stierf zonder zelf kinderen te verwekken. Ware dit gebeurd, zij zou zich nog gelukkiger hebben geacht. De gedachte van de continuïteit der familie zat de Romein zeer sterk in

(58) Deze gedachte is goed uitgewerkt door A.G. HARKNESS, loc. cit., blz. 70 vlg. Deze laatste geeft een lijst van inscripties waaruit dit « natuurlijke » gevoel blijkt, en schrijft: « They considered that under these circumstances death was a normal, necessary and natural occurrence and that there was no just ground for complaint or for bitter grief. It was only when this natural life was cut short that they poured out those pathetic wails of sorrow which bear the stamp of sincerity ». Vele voorbeelden van dit laatste gevoel ook bij Harkness. Ook op verschillende Griekse grafinscripties komt de overweging voor dat de dood op zich zelf niet verschrikkelijk is, wel echter een al te vroegtijdige dood (zie W. PEEK, *Griechische Vers- Inschriften*, B.I., *Grab-Epigramme*, 1955, n. 1663-1669). Ik moge er hier terloops aan herinneren dat bij vele primitieve volkeren de gewoonte bestond de ouderen van dagen, wier bestaan geen nut meer had voor de maatschappij, op een of andere wijze te doen verdwijnen. Zie daarover J.G. FRAZER, *The Dying God* (in *The Golden Bough*, d. III, 1920). Het is niet uitgesloten dat men ook in het oudste Rome met een dergelijke instelling rekening moet houden. Te Rome kende men een oud spreekwoord: *sexagenarii de ponte*. Het heeft tot veel speculaties aanleiding gegeven, reeds in de romeinse tijd. Sommige commentatoren spreken van *in Tiberim deicere* en menen dat in oeroude tijden de ouderen van dagen, die geen procreatieve kracht meer hadden, in de Tiber verdronken werden. Zie S. SCHWEGLER, *Römische Geschichte*, I, blz. 381; F. MULLER, in *De Godsdiensten der Wereld*, d. II, blz. 58 en mijn opstel in *L'Antiquité Classique*, 1948, blz. 368 vlg. Goed geattesteerd is ook het feit dat veel wijsgeren die een hoge ouderdom bereikt hadden en die hun bestaan nutteloos achtten, vrijwillig de dood ingingen: zie J. BURCKHARDT, *Griechische Kulturgeschichte* (Kröner-Verlag, II, bl. 66 vlg).

(59) Leerrijk op dit gebied is de laudatio funebris op Turia: zie de uitg. van M. DURRY, *Eloge funèbre d'une matrone romaine*, Coll. Budé, 1950.

het bloed. Kinderzegen betekent levensvervulling ^{59a}. Treffend in dit opzicht is het te Rome gevonden epitaphium van Probina. Nog geen achttien jaar oud werd zij ontrukkt aan de liefde van haar man, precies honderd dagen na haar huwelijk. « *Quid, Probina, prosunt fecunda viscera tibi?* » (Bü. 1339). Uit vele andere opschriften klinkt ons een zelfde jammerklacht tegen ⁶⁰. Wat hier uiteengezet is over het ontijdig afsterven van jonge echtgenoten geldt in nog sterkere mate voor de jonge kinderen. Daarmede knopen wij opnieuw aan bij wat hiervoor werd uiteengezet over het triestig lot dat, volgens oeroud volksgeloof, de geesten van de tot eeuwige onrust gedoemde jonge afgestorvenen wachtte. Deze opvatting heeft echter tot een radicale reactie aanleiding gegeven. Naar deze geestelijke omwenteling gaat thans onze aandacht.

*
**

Wanneer en onder welke omstandigheden zij is losgekomen, valt moeilijk te zeggen. F. Cumont wil hierin wijsgerig gedachtengoed zien dat later tot de massa is doorgedrongen. Zeker is dat in de *Eudemos* van Aristoteles de thesis ontwikkeld werd volgens welke zij die jong sterven als gelukkig mogen geprezen worden ⁶¹. Dat mag echter de filosofisch-literaire neerslag zijn van een voorstelling die reeds vóór de tijd van Aristoteles gangbaar was. Wat of er ook van zij, over het verlies van een kind troostten « gelovige » ouders zich met de gedachte dat het in de kring der goden was opgenomen en een eeuwig leven deelachtig was. Deze hoop mag voor velen een aansporing zijn geweest om zich over hun verdriet heen te zetten. Men gaat zelfs zo ver ten slotte een ontijdige dood als een gunst te beschouwen: *Quam di amaverunt, haec moritur infans*, heet het op een grafscript ⁶². Door sommige filosofische secten (orphisme, pythagorisme) wordt het aards bestaan als een boetedoening opgevat. Ge-

(59 a) Karakteristiek in dit verband is de grafinscriptie van iemand die, gestorven op 52-jarige leeftijd, van zichzelf getuigt: *Et vixi satis et genui feliciter et rem/ non modicam e minimo quaestu fraude sine ulla/ atque meis propiis et natorum honoribus auctus/ aeternam moriens famam clarumque reliqui* (Bull. Arch. du Comité de Trav. hist., 1945, nov. bl. XVIII = Ann. Ep. 1946, n. 62).

(60) Zie b.v. Bü. 1215, 1216. Men zou een systematische lijst moeten aanleggen.

(61) Overgeleverd door Plutarchos, *Consol. ad Apollonium*, 115 B vlg.

(62) Een ander interessante tekst op het grafscript van een jongetje gestorven in de ouderdom van zeven jaar en dat ingewijd was in de Bacchusmysteries: Kaibel, *Epigr. Gr.*, 153, v. 13-14. Al deze grafscripten gaan blijkbaar terug op een vers van Menander: *ὅν οἱ θεοὶ φιλοῦσιν ἀποδύσκει νέος*. Enkele andere interessante voorbeelden in Dessau, 8481, 8482, 8482 a.

lukkig hij die er door de dood aan ontsnappen kan : hij is een lieveling der goden. Het leven is slechts miserie en vuilnis en houdt de ziel gevangen in de kluisters van het lichaam. Alleen de ziel van het jonge, onbedorven kind is zuiver en kan, na de bevrijding uit het lichaam, onmiddellijk ten hemel stijgen ^{62a}. Aan dit gedachtencomplex ontsproot de antieke heroïsering der kinderen.

Nu beelde men zich echter niet in dat deze voorstelling algemeen aanvaard is geweest in de grieks-romeinse wereld, verre van daar. Het ware verkeerd te menen dat alle ouders hun overleden kind tot de rang van god hebben verheven: wat men kan zeggen is, dat men zich eerder geneigd voelde dit voor kinderen te doen dan voor oudere mensen, en dit misschien meer om zuiver menselijke overwegingen dan om religieuze overtuigingen. Het aantal epitaphia die gestorven kinderen memoreren en die men met betrekking tot een voortbestaan als negatief of neutraal kan bestempelen, overtreft inderdaad in ruime mate die welke onsterfelijkheidsverwachtingen vooropzetten ⁶³. Men moet zich daaromtrent geen illusies maken. De toon van bijna al deze opschriften is buitengewoon somber, en ook op deze waarin op een of andere wijze de onsterfelijkheidsgedachte tot uiting komt, klinkt de wanhoop der ouders zó schrijnend dat men zich afvraagt hoe deze uitgebreidelde smart met het op de steen uitgesproken vertrouwen in het eeuwigdurend geluk der lieve doden in overeenstemming te brengen is ^{63a}. Wij blijven ronddraaien in de kring van wat ik noemde: *een-op-dit-leven-gericht-zijn*.

En toch: ondanks deze restrictie lijkt het mij buiten kijf dat in het geheel van het onsterfelijkheidsgeloof der klassieke oudheid, en zeker in de romeinse tijd, het kind een centrale plaats inneemt.

Ik kom niet meer terug op wat reeds hoger werd gezegd betreffende het feit dat heel wat meer epitaphia van kinderen zijn bekend dan van oudere mensen, waarin het voortbestaan van de dode bevestigd wordt. Alleen wens ik er hier nog de nadruk op te leggen dat deze vaststelling door een bevinding *e contrario* verstevigd wordt. Reeds R. Lattimore is het opgevallen dat uit-

(62a) Een paar belangwekkende teksten die deze gedachtengang illustreren : Seneca, *Cons. ad Marciam*, 23,1 ; Plutarchos, *Consol. ad uxorem*, 611D.

(63) Enkele voorbeelden ter illustratie : Bü. 395, 397, 398, 428, 1147, CIL XI 6435, *Journ. Rom. St.*, 1927, blz. 49.

(63a) Het is inderdaad merkwaardig om zien dat ook op de grafinscripties van jonge kinderen waaruit onsterfelijkheidsgeloof blijkt de klacht om de « wrede » roof sterker klinkt dan het betrouwen in de gelukkige staat der overledenen. Een paar uitzonderingen nochtans : het grafschrift van Isidora (SEG, VIII, 474); het grafschrift van een kind van 10 jaar, waarschijnlijk ingewijd in de Egyptische mysteries (Bull. Comunale di Roma, 1933, bl. 211).

drukkelijke en pathetische loocheningen van de onsterfelijkheid veel talrijker op de Latijnse dan op de Griekse inscripties voorkomen (blz. 78 vlg.). Men zal daaruit niet besluiten dat het geloof in het voortbestaan minder verspeid was in de Romeinse dan in de Griekse wereld. Daarvoor is de toon van de Latijnse opschriften veel te polemiserend. Hij toont juist aan, zou ik menen, dat in de romeinse keizertijd het probleem veel meer aan de orde van de dag was dan vroeger. Maar dat is weer een ander probleem waarbij wij momenteel niet kunnen blijven stilstaan. Waar het ons op dit ogenblik om te doen is, is te doen uitschijnen dat, voor zover mij bekend, een uitdrukkelijke « Verneinung » van een leven na de dood nooit op een kindergraf-schrift te lezen is⁶⁴.

Tot zover wat de auteurs en de sepulcrale opschriften betreft. Nog veel duidelijker wordt de centrale betekenis van het kind in het antieke onsterfelijkheidsgeloof wanneer men zijn blik op de iconografie richt. Het is pas in de laatste tijd dat mij de uitzonderlijke rol die het kind in de funeraire symboliek der Romeinen speelt, duidelijk is geworden. Niemand zal mij tegenspreken wanneer ik zeg dat op onze kerkhoven de grafmonumenten waarop het aandenken der kinderen vereeuwigd wordt uiterst bescheiden van afmeting en versiering zijn in vergelijking met die welke de herinnering aan « bejaarde » afgestorvenen levendig houden. In de romeinse wereld is dat niet zo. Toen ik verleden jaar een groot aantal musea van Noord-Italië en Dalmatië bezocht, ben ik voor het eerst getroffen geweest door de majestatische aanblik die vele grafmonumenten van kinderen bieden en door de rijkdom en grote kunstvaardigheid van de daarop gebeeldhouwde taferelen. Zulks stemt goed overeen met de vaak lange ofschriften waarmede de bedroefde ouders hun afgestorven kinderen bedachten en die er op gebeiteld zijn. Het lijdt geen twijfel dat in sommige gevallen niet alleen belangwekkende grafstèles aan de kinderen werden gewijd, maar dat ook groots opgezette monumenten het licht zagen. Hierbij gaan onze gedachten terug naar het *fanum* dat Cicero voor Tullia wilde laten optrekken. Het woord is in zijn letterlijke betekenis van « tempel » op te vatten. Gans logisch trouwens: zijn overleden dochter heeft de onsterfelijkheid verworven. Zij is derhalve tot godheid geworden. De godheid vereert men door de bouw van een tempel. Ieder gediviniseerd keizer kreeg de zijne. Hij is het blijvend getuigenis van zijn apotheose. « *Si un père était accablé de douleur par la*

(64) De getuigenissen waarin de uitdrukkelijke verwerping van de onsterfelijkheidsgedachte geformuleerd is, vindt men bij R. LATTIMORE, blz. 74-85.

perte d'un fils, il cherchait une consolation dans la pensée que ce mort était déifié, et il rendait un culte à son image», schrijft F. Cumont terecht⁶⁵. Toen het zoontje van keizer Maxentius, Romulus, in 309 stierf, liet zijn vader te zijner ere een tempel bouwen in het circus bij de Via Appia: in een inscriptie wordt hij *divus Romulus* genoemd⁶⁶. Merkwaardig is een te Lyon bekend geval. Uit een aldaar in 1946 gevonden inscriptie vernemen wij dat een zekere Lucilia Stratonice ter nagedachtenis van haar dochtertje, dat slechts één jaar en 113 dagen leefde, een *basilica* liet bouwen⁶⁷. In een inscriptie van Puteoli (CIL, X, 3110) wordt ook gewag gemaakt van een basilica die de ouders lieten optrekken voor een jongetje dat na één jaar en elf maanden overleed. Hier gaat het niet meer om een eenvoudig grafmonument, maar om een daarvan wel te separeren «gebouw», zoals blijkt uit enkele inscripties waarin dit onderscheid duidelijk wordt verklankt⁶⁸. Dat stemt alles goed met wat Plinius de Jongere mededeelt over de extravagante wijze waarop een zekere Regulus de gedachtenis van zijn gestorven zoon wilde eren⁶⁹. Bij een paar gevallen wil ik nog verwijlen. Het eerste is dat van de basiliek der Porta Maggiore te Rome, een gebouw dat in 1917 werd ontdekt en dat sindsdien de geesten erg bezighield. Toonaangevend is de thesis van J. Carcopino, die F. Cumont tot de zijne maakte. De bekende Franse geleerde meende in dit gebouw de vergaderplaats van een semi-geheime godsdienstige secte, met name die der neo-Pythagoreërs, te kunnen onderkennen⁷⁰. Zijn meeslepende dialectiek vermocht echter niet iedereen te overtuigen. De ware bestemming van het gebouw schijnt mij — na Bendinelli — door P. Boyancé te zijn vastgelegd⁷¹. Het centraal motief van de decoratie van het gewelf is dat van de roof van Ganymedes⁷². Deze

(65) *Lux Perpetua*, blz. 324. Zie ook W. SESTON, *Revue des Etudes Anciennes*, 1947, blz. 145 vlg. Een der meest uitvoerige en best geattesteerde getuigenissen van de cultus die aan jonge afgestorvenen wordt gebracht, is bevat in een graf-inscriptie van Hermoupolis, ter ere van Isidora: zie *Revue Archéologique*, 1939, blz. 81-82, en S. EITREM, *Archiv f. Religionswissenschaft*, vol. 34, 1937, blz. 313 vlg. Deze zeer belangwekkende inscriptie is ook afgedrukt in *Suppl. Ep. Graec.* VIII, 473 en 474.

(66) CIL, VI, 1138 = Dessau 673.

(67) Tekst en commentaar van de inscriptie door W. SESTON, in *Revue des Etudes Anciennes*, 1947, blz. 139 vlg.

(68) CIL, V, 2176 = Dessau 8347; CIL, VI, 10238 = Dessau 8353.

(69) *Epist.* IV, 2 en 7. Zie b.v. de aanhef van IV, 7: placuit ei lugere filium, luget ut nemo; placuit statuas eius et imagines quam plurimas facere; hoc omnibus officinis agit, illum coloribus, illum cera, illum aere, illum argento, illum auro, ebore, marmore effingit, enz...

(70) Zie vooral zijn merkwaardig boek *La basilique pythagoricienne de la Porte Majeure*, Paris, 1927.

(71) *Revue des Etudes Anciennes*, 1952, blz. 287-289.

(72) Afbeelding in F. CUMONT, *Symb. fun.*, Pl. VIII, 1 en J. CARCOPINO, *l.c.*

voorstelling, alsmede de viervoudige afbeelding van de treurende Attis die haar als het ware omlijst, zijn een aanduiding dat wij te doen hebben met een basilica in de trant van de hiervoor geciteerde, ter ere van een *ἄωρος* opgericht. In verband hiermede vestigt P. Boyancé de aandacht op het beroemde grafdenkmaal van Igel, bij Trier, een der meest indrukwekkende die uit de Oudheid bewaard zijn. Ook de bekroning van dit monument wordt gevormd door de roef van Ganymedes. De Franse geleerde meent dat ook dit laatste bij gelegenheid van de dood van een jong kind werd vervaardigd. Goethe, die zich nooit wetenschappelijk met de studie van de funeraire symboliek der Ouden bezighield, heeft nochtans met geniale intuïtie reeds de juiste betekenis van het monument van Igel aangevoeld wanneer hij, onder verwijzing naar de Ganymedesscène, het geheel verklaart als « *wahrscheinlich auf früh verstorbene Lieblinge der Familie deutend* »⁷³.

Ziehier een indrukwekkend geheel van getuigenissen — zowel literaire als archeologische — die wijzen op de dominerende plaats die de *ἄωροι* in het onsterfelijkheidsgeloof der Romeinse oudheid innemen. De stelling kan verder uitgewerkt worden, en wel door het onderzoek van andere categorieën van monumenten waaruit dit geloof blijkt. Franz Cumont heeft een groot deel van zijn leven gewijd aan de studie van de funeraire symboliek der Romeinen. In zijn *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains* gaf hij een machtige synthese van zijn opzoekingen op dit gebied. Dit authentiek meesterwerk werd terecht met grote geestdrift ontvangen. Nochtans hebben twee specialisten ter zake, H.I. Marrou en A.D. Nock, heel wat twijfels geopperd betreffende de grondstellingen van Cumont's thesis⁷⁴. Zulks geldt vooral voor de Amerikaanse geleerde, naar wiens merkwaardige bespreking van Cumont's boek in de *American Journal of Archaeology* van 1946 ik hier verwijzen kan. Maar zelfs H.I. Marrou is de mening toegedaan dat onze landgenoot « *appuie quelquefois un peu trop sur l'affirmation de l'immortalité personnelle* » (blz. 82). Bij de lectuur van F. Cumont's boek moet de doorsnee-lezer inderdaad wel de indruk opdoen dat, om met Marrou te spre-

(73) G. RODENWALDT, *loc. cit.*, blz. 28. Een ander argument voor deze interpretatie lijkt mij de voorstelling op de zuidgevel van het monument van Igel van de roef van Hylas door de nimfen, ook reeds als dusdanig door Goethe juist geïnterpreteerd: zie H. DRAGENDORFF - E. KRÜGER, *Das Grabmal von Igel*, 1924, aff. 58 en bl. 84. Verdere, zeer belangwekkende aanduidingen betreffende de rol van de mythe van de roef van Ganymedes voor het onsterfelijkheidsmotief, vindt men in P. BOYANCÉ, *Rev. des Et. Anc.* 1952, blz. 287 en notas. Zie ook de belangrijke nota van F. CUMONT, *Symb. fun.*, bl. 97 n. 2, alwaar men ook de verwijzing vindt naar andere voorstellingen van de roef van Ganymedes.

(74) H. I. MARROU, *Journal des Savants*, 1944, blz. 26 vlg.; A. D. NOCK, *American Journal of Archeology*, 1946, blz. 148 vlg.

ken, « *le monde gréco-romain avait adopté une foi quasi-chrétienne dans l'immortalité* ». Mij persoonlijk wil het ook toeschijnen dat Cumont's boek gemakkelijk een « *illusion d'optique* » verwekken kan. Zijn studie van de grafsymboliek schijnt in contradictie met het beeld dat wij hiervoor van het onsterfelijkheids-geloof in de oudheid hebben opgehangen, steunend op de literaire en epigraphische getuigenissen. In zijn eerste synthetisch werk, *After Life in Roman Paganism*, verschenen in 1922, heeft onze beroemde landgenoot zelf onderstreept hoezeer sporen van dat geloof op de grafstenen ontbreken⁷⁵. Maar deze overweging heeft er hem niet van weerhouden een massa decoratieve elementen van de grafplastiek als eschatologische allegorie te verklaren. Het mag wel enigzins verwonderlijk heten dat Cumont, die het model zelf der wetenschappelijke eerlijkheid is, zich over deze moeilijkheid heenzet met ongetwijfeld nobele, daarom echter niet minder aprioristische overwegingen, als deze: « *le sentiment exige qu'une justice posthume répare les iniquités de notre monde* ». Nu vraag ik mij af of dit juist een gedachte is die men in de klassieke oudheid vaak zal aantreffen. Zij is eerder laat-joods en christelijk te heten⁷⁶. Op de grafinscripties komt zij naar mijn weten nooit voor. Maar hoe ook, duidelijk is dat wij voor een probleem van methode staan. Zullen wij de voorkeur geven aan de geschreven teksten of aan het plastisch materiaal? Mij lijkt de keuze niet moeilijk. En ik ben des te meer geneigd de eerste bron van inlichtingen boven de tweede te verkiezen dat ik ervan overtuigd ben dat heel wat scènes van de funeraire symboliek, die door Cumont als uitingen van onsterfelijkheids-geloof worden geïnterpreteerd, anders kunnen en moeten verklaard worden⁷⁷. En anderzijds mag men niet uit het oog verliezen dat sommige voorstellingen, waarvan ook Cumont aanneemt dat zij niet de triomf *op* de dood, maar de triomf *van* de dood op het leven uitbeelden, veel talrijker voorhanden zijn dan men uit de lectuur van Cumont's werk zou kunnen vermoeden. Ook dat kan tot een gevaarlijke optische illusie aanleiding geven.

Maar hierover genoeg. Ondanks alles staat vast dat een hele serie monumenten duidelijke sporen van persoonlijk onsterfelijkheids-geloof verraden. Wat niet genoeg in het licht werd gesteld is, dat het daarbij zeer vaak om kinderen gaat. Het zou werkelijk de moeite lonen een systematische lijst van de monumenten aan te leggen waarop de apotheose van jonggestorven kinderen is

(75) *Loc. cit.*, blz. 5, 6, 9 en 18.

(76) Zie daaromtrent de pertinente overwegingen van A. J. FESTUGIÈRE, in *L'Enfant d'Agrigente*, bl. 104 vlg.

(77) Over dit punt zal op een andere plaats gehandeld worden.

uitgebeeld. Wij vergenoegen ons hier met enkele aanduidingen. Ik heb reeds melding gemaakt van het feit dat zeer vaak de roef van Hylas door de nimfen werd vereeuwigd: het geldt bijna altijd sarcophagen waarin kinderen werden bijgezet⁷⁸. Ik herinner verder aan wat reeds hoger werd gezegd betreffende de heroïsering van Eutychos. Nog op andere monumenten zien wij hoe jonge kinderen door de arend ten hemel worden gevoerd of is, althans, de vogel van Zeus erop afgebeeld. Voor zover mij bekend is dit nooit van bejaarde lieden geattesteerd⁷⁹. Ergens anders staat de jonge afgestorvene op een tweespan en houdt, stralend van geluk, een kroon of een opwaarts gerichte toorts of palmtak — symbool van eeuwig leven — in de hand⁸⁰. Populair was ook de voorstelling van de Elyzese velden als een weide waarop stoeiende jongetjes en meisjes bloemen plukken⁸¹. Op het onsterfelijkheidsgeloof moeten ook een hele serie sarcofagen worden betrokken, die in de palestra kampende knapen ten tonele voeren⁸² of die door jonge mannen betwiste wagenrennen uitbeelden⁸³. Deze scènes illustreren zeer goed wat ik zoeven zegde over een eeuwigheidsgedachte die essentieel als een op-dit-aardse-leven-gericht-zijn kan worden bestempeld, waarvan zij een projectie op een hoger vlak is. Ongemeen verspreid is de afbeelding van kinderen in bacchische scènes die men op het leven na de dood betrekken moet⁸⁴. Vooral de aanhangers van de dionysische mysteries maakten zich van het hiernamaals een vrij materialistische voorstelling. Zij stelden het zich voor als een eeuwigdurende voortzetting van de aardse geneugten. Op verschillende sarcofagen zien wij dronken jongetjes, soms door saters ondersteund⁸⁵. Het wil ons toeschijnen dat de Bacchusmyste-

(78) Zie nota 21, alwaar bibliografie is aangegeven. Zie verder F. CUMONT, *Lux Perpetua*, blz. 325-26.

(79) Uit een grondig onderzoek van de verwijzingen bij F. CUMONT, *Symb. fun.* bl. 97-98 en voetnoten zou moeten blijken of Ganymedesvoorstellingen inderdaad uitsluitend of bij voorkeur op grafmonumenten van *abori* voorkomen.

(80) Afbeelding in F. CUMONT, *Symb. fun.*, blz. 463 fig. 98. Andere voorstellingen van geheroïseerde kinderen: *ibidem*, pl. XXXVI, 1 en 2; pl. XXXVII, 1 en 2; pl. XXXVIII, 1 en 2; pl. XXXIX, 1-4; pl. XL, 1. Wij legden hoger de nadruk op de « sombere » toon der grafschriften. Het wil ons toeschijnen dat een optimistische noot door den band slechts op epitaphia van jonge afgestorvenen merkbaar is. Zie *Bulletino Comunale di Roma*, 1933, blz. 211 waar een kind van 10 jaar als γλυκύτατος en ἀθάνατος geprezen wordt.

(81) F. CUMONT, *Symb. fun.*, blz. 345 fig. 76.

(82) F. CUMONT, *ibidem*, pl. XLVI, 1-3; blz. 469 fig. 100.

(83) F. CUMONT, *ibidem*, blz. 348 fig. 77; 461 fig. 100.

(84) Enkele voorbeelden, met verwijzing naar F. CUMONT, *Symb. fun.*, pl. XXV, 2; blz. 297 fig. 66; pl. XXIX, 1 en 2; pl. XXXIV, 1; pl. XXXV, 2; blz. 343 fig. 75. Kinderen op olifanten en leeuwen in bacchische groepen: F. MATZ, *Der Gott auf dem Elefantenuagen*, 1952, Taf. I, III, IV.

(85) F. CUMONT, *Symb. fun.*, pl. XL, 2 en fig. 102, blz. 471.

riën veel hebben bijgedragen tot de heroïsering van de ontijdig gestorven kinderen; op verschillende monumenten worden deze laatsten als Bacchus voorgesteld⁸⁶. De assimilatie ging des te gemakkelijker daar de god zelf als kind was gedacht en als dusdanig ook in de plastiek verschijnt.

Een speciale vermelding verdienen ook de sarcofagen waar de verschillende etappen van het leven van een kind op gebeeldhouwd zijn, van zijn geboorte af tot aan zijn opneming in de hemel: de sarcofaag van de villa Doria-Pamphili te Rome is er een klassiek voorbeeld van, maar vele andere exemplaren vindt men bijeengebracht in het boek van H.I. Marrou, *Mousikos Anèr*⁸⁷. Meest staat het jonge kind er op afgebeeld met een boek in de hand of in het gezelschap van een pedagoog of de Muzen. De gedachte die aan deze voorstelling vastzit is, dat door de intense studie van letteren en schone kunsten de kinderen boven hun menselijke conditie uitgroeien en tot de rang van godheid verheven worden. «*L'héroïsation est donc le fruit d'un effort intellectuel, d'un approfondissement de la vie de l'esprit*» heeft men terecht geschreven⁸⁸. Deze zienswijze komt verschillende malen voor bij Cicero met betrekking tot Tullia: haar goddelijkheid rechtvaardigt hij door haar intellectuele volmaaktheid. Een «*aristocratische*» conceptie die de leer van Plotinos sterk heeft gekleurd, en waarvan de neerslag duidelijk in de carmina epigraphica weer te vinden is. Het is Galletier inderdaad opgevallen dat in deze laatste zeer vaak de afgestorven kinderen als wonderen van vernuft en geleerdheid worden verheerlijkt⁸⁹. Of deze gegevens, die van liefhebbende ouders stammen, altijd voor baar geld moeten genomen worden, is natuurlijk een andere vraag. Meer dan één overdrijving moet hier op conto van de ouderlijke liefde worden gebracht. En toch ontkomt men moeilijk aan de indruk dat in deze gegevens een waardevolle aanduiding steekt. Zij wijzen in ieder geval op een cultuurideaal

(86) A. BRUHL, *Liber Pater*, 1953, bl. 323 alwaar verschillende voorbeelden.

(87) Zie ook een frappant voorbeeld in F. CUMONT, *Symb. fun.*, blz. 334 vlg. Systematisch relevé van sarcophagen van kinderen met onderwijsscènes: MARROU, *loc. cit.*, blz. 37 vlg.

(88) W. SESTON, in *Revue des Et. Anc.*, 1947, blz. 146. Zie verder de mooie bladzijden door H. I. MARROU in zijn *Mousikos Anèr* (blz. 197-207), gewijd aan de «*enfants prodiges*». Hier vindt men een systematisch relevé van alle epitaphia van kinderen waarin de intellectuele gaven van deze onderstreept worden. Een van de merkwaardigste inscripties is die van Q. Sulpicius Maximus, gestorven op elfjarige ouderdom, die met 52 concurrenten deelnam aan een wedstrijd voor het schoonste Grieks gedicht, in 94 n. Chr. Zie *Inscr. Gr. Sic. et Ital.*, 2012 = Kaibel, 618 = IGRR, I, 350-352 = Dessau 5177

(89) *Loc. cit.*, blz. 141-142 en P. BOYANCÉ, *Rev. des Et. Anc.*, 1944, blz. K82. Zie bv. Cicero, *Ep. XII*, 18, 1.

dat de geesten vervulde en dat misschien doorlopend al te licht wordt aangeslagen: de Romeinen uit de 2e-3e eeuw na Chr. waren reeds lang de barbaren niet meer uit de Republikeinse tijd, waarvoor zij nog al te vaak worden versleten...⁹⁰.

Uit alles wat voorafgaat blijkt duidelijk genoeg dat in de onsterfelijkheidssymboliek der classieke oudheid het jeugdig element sterk op de voorgrond treedt. Vat ik de zaak juist, dan wil het mij voorkomen dat men er geenszins voor terugdeinsde het paradijs der kinderen uit te beelden of deze laatste in een goddelijke gestalte te hullen, terwijl met betrekking tot bejaarde mensen een zekere schroom te bespeuren valt of de noodzakelijkheid daartoe zich minder deed gevoelen.

Hiermede is het onderwerp trouwens niet uitgeput en zelfs is nog het essentiële niet gezegd. Het essentiële lijkt mij het feit dat, voor de plastische en symbolische uitbeelding van Dood en Hiernamaals, gedurig op jeugdige gestalten beroep wordt gedaan. De ganse allegorische beeldenschat waarmede Grieken en Romeinen deze fundamentele begrippen hebben uitgebeeld, draagt een «jeugdig» uitzicht. Denkt men bv. aan de wijze waarop de Etrusken dezelfde ideeën hebben gematerialiseerd, dan valt het verschil dadelijk op. De oude, afschrikwekkende, bloeddorstige wezens waardoor de Etrusken de dood symboliseerden — Charun met hamer en bloedhond, Phersu, Tuchulcha — is in de Romeinse grafplastiek totaal onbekend. Dood is hier synoniem van «ontijdige» dood en als dusdanig vindt hij zijn allegorische uitbeelding in jonge en mooie mannengestalten als die van Attis, Adonis, Hypnos⁹¹ of de gevleugelde Eroles met melancholisch neerhangend hoofd en naar omlaag gehouden toorts en kroon. En omgekeerd wordt ook de onsterfelijkheidsgedachte meest tot uitdrukking gebracht door diezelfde, maar ditmaal lachend en krachtig voortstappende Eroles, die een opwaarts gerichte toorts voor zich dragen of, ten teken van triomf en zege op de dood, een kroon of een palmtwijn in de hoogte steken. Het zijn deze charmante figuurtjes die aanleiding gaven tot het welbekende picturale genre der *amorini* en *putti* dat in de Renaissance en daarna een ongeëvenaard succes kende. Andere allegorische voorstellingen van de onsterfelijkheidsgedachte, zoals de groep van Eros en Psychè, Selènè en Endymion doen ook beroep op jeugdige gestalten.

(90) H.I. MARROU, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, blz. 50-54, 85-89.

(91) Over Hypnos, zie het mooie artikel van P. BOYANCÉ, in *Mélanges de l'Ecole Franç. de Rome*, 1928, blz. 97 vlg. Hij toont daarin hoe Hypnos, symbool van de slaap, de dood, evolueerde tot symbool van onsterfelijkheid.

Zoëven was sprake van mysteriegodsdiensten. Bij dit punt — en meer bepaald bij de plaats die de kinderen innemen in de antieke mysteries — moeten wij halt maken. Deze kwestie vormt het sluitstuk van dit lang en ingewikkeld betoog.

En zijn verschillende kenmerkende eigenaardigheden waardoor de mysteriegodsdiensten zich onderscheiden van de staatscultus, de officiële of legalistische godsdienst. Algemeen wordt aangenomen dat de voornaamste karakteristiek van de mysteries ligt in het feit dat zij de belofte van een voortleven na de dood inhielden. Dit zou ook hun succes verklaren. Men mag inderdaad aannemen dat, vooral gedurende het keizerrijk, de mysteries een steeds grotere verspreiding hebben gekend. Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen bij herhaling weer de mening geponeerd te zien dat de mysteriegodsdiensten het medium zijn geweest waardoor het onsterfelijkheidsgeloof in de oudheid de geesten veroverde. Van de Homerische Hymne af, die waarschijnlijk uit de 7e eeuw v. Christus dateert, tot Cicero toe (de leg. II, 14) vinden wij gedurig de gedachte terug dat de voornaamste weldaad van de Eleusinische mysteries is geweest de ingewijde een uitzicht op een toekomstig leven te geven⁹². En vanzelfsprekend gold hetzelfde voor de andere antieke mysteries, Griekse zowel als Oosterse.

Hier doen zich echter, bij een nuchter bekijken van het tot ons gekomen materiaal, een paar merkwaardige moeilijkheden voor. Vooreerst blijkt het getal van diegenen die een of andere mysteriecultus aanhingen ongelooflijk klein te zijn: van de 2.300 Latijnse epitaphia zijn er amper een twaalftal waarop aanhangers van mysteries vermeld staan⁹³. Natuurlijk kan het toeval hier schuld aan hebben en zou het wellicht onverantwoord zijn, alleen afgaande op het getuigenis van de funeraire opschriften, zich een oordeel aan te matigen over het belang en de verspreiding van de mysteriegodsdiensten. Daartegenover staat dan weer dat ook voor de Griekse epitaphia geldt wat wij zoëven voor de Latijnse zegden: ook op deze is van mysten zo goed als nooit sprake⁹⁴. Vanzelfsprekend moet men rekening houden met de mogelijkheid dat van de inwijding der op de graf-inscripties gememoreerde personen om een of andere reden geen melding werd

(92) Men vindt alle teksten verzameld en gecommenteerd in *Note Complémentaire*, IX, van F. CUMONT, *Lux Perpetua*, bl. 401 vlg.

(93) GALLETIER, blz. 66 en n. 1.

(94) A. J. FESTUGIÈRE, *L'Idéal religieux des Grecs et l'Évangile*, 1932, blz. 143. In de *Epigrammatica Graeca* van Kaibel vond de Franse geleerde, op 737 nummers, 71 waarin de onsterfelijkheidsgedachte voorkomt: « En aucun de ces cas, l'immortalité n'est attribuée à une initiation. Par contre, on la présente souvent comme la récompense due à la vertu du mort » (blz. 144).

gemaakt⁹⁵. Men kan nog naar andere verklaringen zoeken, die alle even hypothetisch blijven. De meest voor de hand liggende uitleg blijkt echter wel te zijn dat men het belang van de mysteriegodsdiensten in de oudheid — althans vóór de tijd der Antonijnen — overdreven heeft. En ook is niet uitgesloten dat hun betekenis voor de verspreiding van het onsterfelijkheidsgeloof al te hoog werd aangeslagen. Opvallend is dat van het dozijn inscripties dat geïnterpreteerde memoreert slechts een paar sporen van dit geloof verraden. En omgekeerd blijkt uit niets dat de doden waarvan gezegd wordt dat zij aan een nieuw leven deel hebben, ingewijden in een of andere mysteriegodsdiensdienst zijn geweest. Anderzijds heeft F. Cumont terecht onderstreept dat de sageschat waaruit de funeraire symboliek uit de Romeinse keizerrijk put die van de klassieke Griekse mythologie is: motieven van de Egyptische, Phrygische, Syrische mysteries ontbreken totaal⁹⁶. Men voelt zich bijna geneigd te zeggen dat de onsterfelijkheids-gedachte in de oudheid eerder een « filosofisch » dan een « godsdiensdienstig » fenomeen is geweest. De heroïsering door de cultuur, door de beoefening van de fraaie letteren, van wijsbegeerte, wetenschap en muziek heeft ongetwijfeld de meeste sporen achtergelaten. Althans op onze epitaphia. Wij mogen echter niet uit het oog verliezen dat deze laatste hoofdzakelijk uit intellectuele mid-

(95) Zo heeft b.v. W. VOLLGRAFF (*Hommages Bidez-Cumont*, blz. 361) gemeend dat de jongeling aan wie de inscriptie Bü 1233 werd geplaatst een ingewijde van de Mithrasmysteries en van de Cybelecultus was; maar dit blijft zeer hypothetisch. Zeker is daarentegen dat men met een myste van de Bacchuserdienst te doen heeft.

(96) *Symb. fun.* Préface, bl. 11: « Si l'on considère dans son ensemble l'art funéraire des Romains, on sera frappé de ce fait qu'il reste presque entièrement dans la tradition hellénique. » De logische conclusie die men daaruit zou kunnen trekken is dat wellicht de oosterse mysteries weinig invloed hebben gehad op het antiek onsterfelijkheidsgeloof. Cumont is een andere mening toegedaan, en vervolgt: « L'influence *profonde* que les religions orientales exercèrent sur le développement de l'eschatologie ne se manifesta guère dans les motifs adoptés pour l'ornementation des tombeaux. » Uit dit ene voorbeeld blijkt duidelijk de « mirage oriental » waarin deze beroemde geleerde gevangen zat! Met deze contradictie heeft F. Cumont tot het einde van zijn leven gestreden zonder de zich opdringende conclusie te kunnen trekken. Typisch hiervoor zijn verschillende passus-sen in zijn *Lux Perpetua*. Zo lezen wij bl. 136: « Or tous les mystères orientaux... sont des religions de salut qui prétendent assurer le bonheur éternel de leurs initiés, enz. » Idem bl. 235. Maar bl. 239 lezen wij: « Et spécialement pour la question qui nous occupe ici nous sommes dans une ignorance presque absolue des promesses d'immortalité qu'ils pouvaient offrir aux époptes ». Met betrekking tot de bekende Isisaretologieën waarin alle allusie op het hiernamaals ontbreekt, zie bl. 407. Het wil ons toeschijnen dat Cumont's theorie van de grote invloed die de Oosterse godsdiensten op de eschatologische verwachtingen van de Oudheid zouden uitgeoefend hebben werkelijk op niets steunt. Het lijkt ons veel waarschijnlijker dat de Oosterse mysteries zich tot heilsgodsdiensten *ontwikkeld* hebben, waarschijnlijk in vrij late tijd en onder invloed van de Griekse mysteries en filosofie.

dens stammen. Zij leren waarschijnlijk niet zo heel veel met betrekking tot het gewone volk. Mogelijk is dat de volksmensen zich meer tot de mysteriegodsdiensten aangetrokken voelden dan de ontwikkelden: aanduidingen in die zin komen in ieder geval bij Plotinos voor⁹⁷.

Ons besluit zal dus voorlopig wel moeten zijn dat voor de verspreiding van de onsterfelijkheidsgedachte in de oudheid de mysteriegodsdiensten slechts een relatieve betekenis hadden. Voor één echter moet een uitzondering worden gemaakt: de Dionysoscultus. Zoals M.P. Nilsson nog onlangs deed opmerken⁹⁸, schonken, met betrekking tot het probleem van de onsterfelijkheid, de geleerden hun aandacht al te uitsluitend aan de Oosterse en Egyptische mysteries. F. Cumont, die oorspronkelijk (en ten onrechte) de Bacchuseredienst als een Oosterse godsdienst beschouwde, kwam er slechts in de vierde uitgave van zijn *Religions orientales* toe deze laatste in een speciaal hoofdstuk te behandelen⁹⁹. In zijn *Lux Perpetua* echter heeft hij de Bacchuseredienst op zijn juiste waarde geschat, waar hij schrijft (blz. 250): «*Parmi les religions païennes de salut, nulle ne fut plus populaire, et par suite nulle n'a exercé une action plus étendue sur la croyance à l'immortalité*». Geen beter middel om de juistheid van deze zienswijze te illustreren dan een oogslag te werpen op de recueils van sarcophagen en grafmonumenten uit de Romeinse keizertijd: de dionysische motieven nemen er een overweldigende plaats in. Het is daarop een bonte wemeling van springende saters en thyrsuszwaaiende menaden, van maskers, wijnstokken, klimoprانken en andere emblemen van deze extatische eredienst.

Het valt niet gemakkelijk zich een oordeel te vormen over de betekenis van de Bacchuseredienst voor het probleem dat ons bezighoudt, vooral voor de oudste tijden¹⁰⁰. Dionysos, zegt men, is een thrakische god. Wanneer hij in de Griekse wereld binnengedrongen is, blijkt moeilijk uit te maken. Zeker is dat hij in zijn oorsprongland door wilde riten werd vereerd. Maar twee irriterende problemen blijven onopgelost. Was de Bacchuseredienst van in de oudste tijden, d.i. in Thrakië, reeds een mysteriegods-

(97) Zie A. ALFÖLDI, *25 Jahre Röm.-Germ. Kommission*, 1930, blz. 24 en n. 108, bl. 28.

(98) *The Bacchic Mysteries of the Roman Age*, in *The Harvard Theological Review*, 1953, blz. 175.

(99) Zie verder de studie van A. J. FESTUGIÈRE, *Les mystères de Dionysos*, *Revue Biblique*, 1935, blz. 192 vlg., 366 vlg.; H. JEANMAIRE, *Dionysos*, 1951, (vooral belangrijk voor het politiek uitzicht van deze godsdienst) en het recente werk van P. BRUHL, *Liber Pater*, 1953, dat vooral voor de Romeinse tijd van belang is.

(100) De laatste samenvattende studie is die van M.P. NILSSON, *Geschichte der Griechischen Religion* I, 2^e ed., bl. 594 vlg.

dienst, of is hij dat later geworden, onder invloed van de Griekse mysteries¹⁰¹? En vervolgens: was van bij de oorsprong de onsterfelijkheidsgedachte onafscheidbaar aan deze godsdienst verbonden, of moeten wij ook hier met Griekse beïnvloeding rekening houden? E. Rohde was de mening toegedaan dat Dionysos het onsterfelijkheidsgeloof in de oude wereld heeft gebracht. Veel waarschijnlijker is echter dat dit geloof, dat in latere tijd kenmerkend voor deze vorm van godsdienstige beleving was, een vrucht van het Orphisme is geweest¹⁰². Het staat inderdaad buiten kijf dat deze religieuze filosofie (zoals ook de godsdienst van Eleusis) een geweldige invloed op de Dionysoscultus heeft uitgeoefend. Maar hoe dan ook, voor mij lijdt het geen twiifel dat, naast de zuiver-wijsgerige vorm van het onsterfelijkheidsgeloof waarover wij het hoger hadden, de Bacchusmysteries, althans van de Hellenistische tijd af en tot in de 2e-3e eeuw na Chr.¹⁰³, ditzelfde geloof op grote schaal propageerden.

Van het grootste belang nu voor het eigenlijk onderwerp van deze studie is het feit dat de Bacchuserdienst de *initiatie van kinderen* heeft gekend. M. P. Nilsson is de mening toegedaan dat dergelijke praktijk in de andere mysteriegodsdiensten niet voorkomt. Hij schrijft: «*The initiation of children into mysteries is unheard of elsewhere*». Ik zou dat niet zo scherp willen formuleren. F. Cumont heeft er inderdaad op gewezen dat ook in andere mysteriegodsdiensten inwijdingen van kinderen geattesteerd zijn¹⁰⁴. Mogelijk is echter wel dat de aanstoot hiertoe van de bacchische mysteries is uitgegaan. En vast staat in ieder geval dat

(101) Zie hieromtrent M.P. NILSSON, loc. cit., I, blz. 561 vlg., P. BRUHL, l.c., blz. 310 en n. 5.

(102) Betreffende dit belangrijk punt, zie F. CUMONT, *Religions orient*, 4^e ed., blz. 201; M.P. NILSSON, *Harv. Theol. Rev.*, 1953, blz. 194.

(103) Ik geloof dat in de 3e en 4e eeuw, toen bij de heidenen een grote veredeling der geesten plaatsgreep, de Bacchuserdienst, wegens de sensuele en materialistische trekken die hem altijd hebben gekenmerkt, op de achtergrond geraakte: de Bacchusmysteries lieten inderdaad weinig sporen na in de geschiedenis van het uitstervend heidendom (zie M.P. NILSSON, *Harv. Theol. Rev.* 1953, blz. 195; F. CUMONT, *Mon. et Mémoir. Ch. Piot*, XXV, blz. 8 vlg.)

(104) *Harv. Theol. Rev.* 1953, blz. 180. Met betrekking tot de παιδες ἀφ' ἐστίας van de Eleusinische mysteries, schrijft hij dat wij van hun rol in deze laatste niets afweten. Maar wat te zeggen van het zootje van de rhetor Himeros? (zie Orat. XXIII,7,8). Het is waar dat wij hier in de 4e eeuw na Chr. zijn! Daarentegen neemt F. CUMONT, *Lux Perpetua*, blz. 322-323 aan dat initiaties van kinderen in alle mysteries plaatsvonden. Men consultere vooral zijn *Symb. fun.*, blz. 282-283 en de notas, waar verdere gegevens van inwijdingen van kinderen in verschillende mysteries voorkomen. Vooral moet worden nagegaan de datum van de door Cumont vermelde inscripties. Zijn zij recent dan zou men misschien kunnen aannemen dat op dit punt beïnvloeding door de Bacchus-cultus heeft plaatsgevonden. M.P. Nilsson heeft ongetwijfeld het standpunt van Cumont goed gekend, en hij moet redenen hebben om het niet te delen. Vooralsnog durf ik mij echter geen definitief oordeel over deze belangrijke aangelegenheid aanmatigen.

initiaties van kinderen in de Bacchuserdienst oneindig meer worden vermeld dan in alle andere mysteriereligies tesaam. Het loont de moeite (zonder op volledigheid te willen bogen) de voornaamste getuigenissen dienaangaande samen te brengen.

En vooreerst het archeologisch materiaal. Wij bezitten een hele serie monumenten of voorwerpen — de bekende Campana-reliëfs van Tusculum, de stucco van de villa Farnesina bewaard in het Thermenmuseum te Rome, een amphora in glas uit Etrurië, te Florence bewaard, een gladiatorenhelm uit Pompei — waarop een inwijdingsscène in de Dionysosmysteries is afgebeeld¹⁰⁵. Nu mag het wel merkwaardig heten dat de daarop voorgestelde kandidaten tot de inwijding *altijd* kinderen zijn. Wij voelen ons dan ook geneigd aan te nemen dat, indien al niet uitsluitend, dan toch bij voorkeur jonge kinderen in deze mysteries werden opgenomen.

Ook de teksten spreken daaromtrent een duidelijke taal. Franz Cumont heeft er reeds een hele serie bijeengebracht¹⁰⁶. Op inscripties van Smyrna, die een college van Bacchusvereerders vermelden, is sprake van *πατρόμυσται*¹⁰⁷: het geldt hier jonge mensen die door hun vader werden ingewijd. Plutarchus troost zijn echtgenote over het verlies van een dochtertje dat in de Bacchusmysteries was ingewijd¹⁰⁸. De rhetor Himerios beschrijft de gelukzaligheid van zijn gestorven zoontje dat slechts korte tijd na zijn geboorte in dezelfde mysteries geïnitieerd werd of op het punt stond het te worden¹⁰⁹. Het hoeft ons in die omstandigheden niet te verwonderen dat kinderen van tien jaar met het priester-schap werden bekleed¹¹⁰. Het meest belangwekkend getuigenis komt misschien van de beroemde bacchische inscriptie van Torre Nova, bij Rome, thans bewaard in het Metropolitan Museum te New-York¹¹¹. Zij stamt uit de tijd van Marcus Aurelius en bevat de namen van niet minder dan 500 mysten, volgens waardigheid en rangorde gegroepeerd. Daarin is ook sprake van de groep der *ἀρχιεράνισκοι*. Zij blijken ten getale van drie te zijn geweest. Fr. Cumont definieert de *archineaniscus* als « le maître chargé de

(105) Afbeeldingen in F. CUMONT, *Rel. Or.*, 4e ed., pl. XVI, 1-2 en fig. 13 blz. 202; M. ROSTOVITZBEFF, *Mystic Italy*, 1928, p. XX, blz. 94 vlg.; P. BRUHL, *loc. cit.*, pl. XIX.

(106) De meeste gegevens reeds bij F. CUMONT, *Syria*, X, 1929, blz. 225 vlg.; *American Journal of Archaeology*, 1933, blz. 234 vlg.; *Lux Perpetua*, blz. 322 vlg.; *Symb. fun.*, blz. 282, vlg.; 284 n. 2, 344 vlg.

(107) C.I.G., 3173, 3195.

(108) *Consol. ad uxorem*, 611 E.

(109) Or. XXIII, 7, 8, 18.

(110) Te Cos: Dittenberger, Syll. 3e ed., 1012.

(111) Uitgave en uitgebreid commentaar van A. VOGLIANO en F. CUMONT, in *Amer. Journ. of Archaeol.*, 1933, blz. 215 vlg. Zie ook de interessante opmerkingen van M.P. NILSSON, in *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, d. X, blz. 1-18.

conduire et d'instruire les adolescents». Deze laatste zijn ook vermeld op de inscriptie als de *νεανίσκοι*. Zij vormden een speciale klasse onder de mysten. Hoevelen het er waren, weten wij niet: hun namen zijn niet opgetekend. Maar 30 tot 40 leerlingen voor ieder *ἀρχινεάνισκος* lijkt een niet overdreven getal: in dit verband moge ik herinneren aan een passus van Athenaios (V, 197). Daarin is sprake van een bacchische stoet ter ere van Ptolemaios Philadelphos: in de optocht stapten ook 120 kinderen op, in purperen tunieken gekleed; op gouden schalen droegen zij wierook, myrrhe en saffraan. Dat zij ingewijd waren in de mysteries is niet uitdrukkelijk bevestigd, maar is waarschijnlijk, na wat hiervóór werd uiteengezet.

Zoveel is dus zeker dat zeer jonge kinderen in de bacchische mysteries werden ingewijd. Sommige aanduidingen zouden er kunnen op wijzen dat de normale ouderdom hiervoor zeven jaar was¹¹². Maar misschien werden zelfs zuigelingen geadopteerd. M. P. Nilsson heeft de aandacht gevestigd op het feit dat een hele serie vazen een kind voorstellen dat in een *liknon*, een platte mand of korf, is gelegd, die heen en weer wordt geschommeld¹¹³: wij zouden hier met één van de bacchische initiatieriten te doen hebben. De *liknon* was een soort mand die in de oudheid de rol van onze kindertrib vervulde. Men legde er de pasgeborenen in. De ritus van het schommelen met de *liknon* bracht symbolisch de geboorte van het kind tot een nieuw leven, het eeuwig en goddelijk «bacchisch» bestaan, tot uitdrukking. Ook Bacchus wordt voorgesteld als een kind dat in een *liknon* gezeten is¹¹⁴. Het kind-zijn is trouwens kenmerkend voor deze god¹¹⁵. Er moet bij deze gelegenheid aan herinnerd worden, dat,

(112) F. CUMONT, *Lux Perpetua*, blz. 321-323 en nota 1.

(113) *Harv. Theol. Rev.* 1943, blz. 179. Afbeeldingen in J.E. HARRISON, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, 2e ed., blz. 523 vlg. Voorstellingen op munten: M. BERNHARDT, in *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, I, 1949, Taf. V, n. 24 tot 27. Tot hetzelfde «bacchische» motief behoort waarschijnlijk ook de voorstelling van kinderen die op een schommel zitten, die door een sater wordt voortbewogen.

(114) M.P. NILSSON, *Gesch. Griech. Rel.* I, blz. 547. Men vindt hier ook belangrijke gegevens over Dionysos als kind.

(115) Zie daarover bv. KERENYI, *Einführung in das Wesen des Mythologie*, blz. 98 vlg.; H. JEANMAIRE, loc. cit., blz. 74 vlg. M.P. NILSSON, *The Minoan-Mycenean Religion and its Survival in Greek Religion*, 2e ed., 1950, blz. 541 vlg. Prachtige afbeelding van Dionysos als knaap op een carcofaag van het Louvre: P. BRUHL, l.c., pl. XXX. Zeer belangrijk is vooral het feit dat de uitvinding van de wijn door Bacchus plaatsgreep toen deze nog een kind was (H. JEANMAIRE, blz. 350). Dit verklaart waarom op de monumenten telkens kinderen voorkomen die wijntrossen dragen of uitpersen. Veel voorkomend in de plastische kunst is de voorstelling van Hermes die het kind Dionysos op de arm draagt. Over deze groep zie de studie van G.M.A. HANFMAN in *American Journal of Archaeology*, 1939, blz. 229 vlg. alwaar men de literatuur vindt.

volgens de legende, Dionysos zelf, toen hij nog een kind was, door de nimf Mystis in de mysteries ingewijd werd¹¹⁶. Wij hebben hier waarschijnlijk met een etiologische legende te doen, uitgedacht om het opnemen van jeugdige kinderen in de mysteries te verklaren en te verrechtvaardigen. Het voorbeeld van de god was een aansporing tot het adopteren van jonge kinderen in de geheime secte. In dit verband moge ik ook aandacht vragen voor de vele grafmonumenten van kinderen, waarop de vereenzelviging van deze jonge doden met de god Hercules op treffende wijze tot uiting wordt gebracht^{116a}. Het is wel geen toeval dat het hier, voor zover ik zie, altijd om kinderen gaat. Zij worden afgebeeld met het leeuwenvel en de knots van de legendarische held die, als kind nog, roem verwierf door zijn wonderlijke prestaties en daardoor het recht op onsterfelijkheid verwierf. Uit het mozaïek van deze verspreide gegevens groeit een indrukwekkend arsenaal van bewijzen die de juistheid van de hier verdedigde stelling komen staven.

*
**

Na voorgaande beschouwingen kunnen wij overstappen tot het onderzoek van de beroemde passus uit het 39e boek van Titus Livius waarin over de repressie van de Bacchuserdienst te Rome in 186 v. Chr. gehandeld wordt. Het geldt een der meest vermaarde en gecommenteerde episoden uit de godsdienst-geschiedenis der oudheid¹¹⁷. Dat in 186 v. Christus inderdaad een grootscheepse vervolging van de Bacchusaanhangers in Rome en in Italië plaats vond is geattesteerd door een officieel en epigrafisch overgeleverd document, het beroemde *senatusconsultum de Bacchanalibus*¹¹⁸. Aan het feit zelf van die vervolging kan

(116) Nonnus, Dionys. IX, 111 vlg.

(116a) Zie F. CUMONT, *Symb. fun.*, bl. 408. Afbeeldingen in S. REINACH, *Rép. Stat.* I, bl. 442 vlg., II bl. 490 vlg., III bl. 267. Bij een recent bezoek aan Italiaanse musea noteerde ik dergelijke monumenten te Turijn, Tarquina, Arezzo. Zie ook een prachtig exemplaar in *Am. Journ. of Arch.* 1956, pl. 106, fig. 9.

(117) De passus in T. Livius XXXIX, 8-20. Moderne litteratur: S. REINACH, *Revue Archéol.*, 1908, I, blz. 236 vlg. = *Cultus, Mythes et Religions*, 2e ed., 1923, d. III, blz. 254; F. CUMONT, *Rel. Or.* 4e ed., blz. 198; Y. BEQUIGNON, *Revue Archéologique*, 1941, I, blz. 184-198; G. MEAUTIS, *Revue des Etudes Anciennes*, 1940, blz. 476 vlg.; P. BRUHL, *loc. cit.*, blz. 82 vlg.; M.P. NILSSON, *Studi e Mon. di Storia delle Religioni*, 1934, blz. 6 vlg.; T. FRANK, *Class. Quarterly*, 1927, blz. 128 vlg.; H. JEANMAIRE, *Dionysos*, 1951, blz. 454 vlg.

(118) De tekst in CIL I 196 = I, 2e ed., 581; Dessau, 1,18; BRUNS, *Fontes Iuris romani antiqui*, 7e éd., blz. 164; GIRARD, *Textes de droit romain*, 5e ed., blz. 129; *Fontes juris romani antejustiniani*, I, blz. 240. Commentaar: W. KRAUSE, *Zum Aufbau des Bacchanalinschrift*, Hermes, 1932, blz. 369-396; M. GELZER, *Hermes*, 1932, blz. 275 vlg.; KBIL, *Ibidem*, blz. 306 vlg.; P. BRUHL, *loc. cit.*, blz. 102 vlg.

dus niet getwijfeld worden: men mag zelfs zeggen dat de Romeinse overheid er in geslaagd is de Bacchusmysteries «grundsätzlich» uit te roeien. Inderdaad, tot aan de tijd van Caesar valt van deze godsdienstige beweging te Rome geen spoor meer te ontdekken. Maar een andere zaak is of het door Titus Livius opgediste verhaal, dat de onverbiddelijke strengheid van de getroffen maatregelen moet rechtvaardigen, voor klinkende munt kan aangenomen worden. Een andere zaak is het ook of de door hem medegedeelde details betreffende de bacchistische mysteries, hun evolutie, hun ritën, enz., met de werkelijkheid overeenstemmen. Veel geleerden hebben hierbij van scepticisme blijk gegeven. Georges Méautis daarentegen is de mening toegedaan dat het daarin weergegeven dramatisch verhaal van Hispala «*est un document de la plus haute valeur sur l'histoire des sectes à mystères, un des rares qui nous soient parvenus de l'Antiquité, permettant de comprendre leur caractère et leur évolution*». Dat is ook mijn standpunt. Zeer onlangs heeft A. J. Festugière in een meesterlijk betoog een treffende verklaring gegeven van een ganse serie cultuele fenomenen en handelingen die in het verhaal van Titus Livius liggen opgesloten¹¹⁹. Uitgaande van de hiervoor uiteengezette feiten ben ik, onafhankelijk van de Franse geleerde, tot dezelfde conclusies gekomen. Op één punt slechts zou ik nog verder willen gaan dan hijzelf heeft gedaan: ik ben nl. geneigd veel meer crediet te verlenen dan hij doet aan de beschuldigingen van immoraliteit die door de Romeinse instanties tegen deze mysteries werden getuit. Maar dat is weer een vraagstuk waarop ik in breder verband hoop terug te keren.

Het spreekt vanzelf dat wij er niet aan kunnen denken de kwestie der Bacchanalia van 186 in haar geheel te behandelen. Wij moeten ons beperken tot de aspecten ervan die direct verband houden met het door ons hier behandelde onderwerp. 'k som ze vluchtig op.

1. Deze mysteries zijn van Griekse oorsprong; zij werden door een *Graeculus ignobilis* naar Etrurië gebracht (XXXIX, 14, 3), en vandaar naar Rome overgeplant (9,1).

2. Een vrouw uit Campanië, een zekere Pacula Annia, heeft fundamentele hervormingen in de godsdienst ingevoerd (13,8-14). Waar vroeger alleen vrouwen werden toegelaten, worden nu ook mannen opgenomen. Waar vroeger inwijdingen overdag plaats-

(119) *Tite Live et les mystères de Dionysos*, in *Mélanges d'Archéologie et d'histoire*, (Ecole fr. de Rome) 1954, blz. 79 vlg.

grepen, gebeuren zij nu 's nachts. Waar vroeger drie dagen per jaar voor de initiatieceremonies waren voorzien, bepaalt zij er vijf per maand. En tenslotte, voor ons onderwerp het meest belangwekkend detail: twee jaar vóór het «schandaal» losbrak, in 188 v. Chr. dus, werd bepaald dat *alleen jonge mensen beneden de twintig jaar tot de initiatie konden toegelaten worden.*

3. Tussen de verschillende cultuele handelingen wordt ook in XXXIX,13,13 melding gemaakt van een «verdwijning» van sommige geinitieerden in een grot. Op een machine gebonden worden zij onder de aarde geslingerd. De Romeinse geschiedschrijver vat dit op als een straf die hén trof die zich niet tot sommige immorele praktijken wilden lenen. De beschuldigingen die in dit verband tegen de mysteriegodsdiensten worden geuit, waren zeker niet helemaal uit de lucht gegrepen. Toch lijdt het geen twijfel dat wij hier met een cultuele handeling te doen hebben. A.J. Festugière interpreteert ze terecht als een *κατάβασις εἰς Ἄιδου*. De myste, naar het voorbeeld van Dionysos Katagōgios, daalt af in de onderwereld; zijn wederverschijning op de aarde, zoals die van zijn goddelijk voorbeeld, symboliseert de terugkeer tot het eeuwig leven. Ook in de 2e eeuw na Chr. behoorde deze cultushandeling nog tot het vast ritueel der bacchische mysteries: op de reeds hoger geciteerde inscriptie van Torre Nova komen inderdaad *ἀντροφύλακες* voor ¹²⁰.

Wij blijven nog een ogenblik stilstaan bij de vermelding dat alleen kinderen beneden de 20 jaar tot de initiatie werden toegelaten. Titus Livius meent dat het was omdat kinderen zich gemakkelijker tot immorele handelingen leenden dan volwassenen. Natuurlijk moet hier weer naar een diepere oorzaak worden gezocht. A.J. Festugière heeft naar ik meen de juiste toedracht der zaak gevat, waar hij schrijft: «*Cette étape finale... témoigne d'une inquiétude plus vive à l'égard des destinées d'outre tombe. Car la signification de l'ordonnance n'est pas douteuse. On initie de très jeunes gens pour leur assurer, en cas de mort, la félicité posthume*» ¹²¹. Alles wijst er op dat wij in de 3e-2e eeuw vóór Chr. met een grondige koerswijziging in de Bacchuserdienst rekening moeten houden, een verdieping en een spiritualisering van de mysteries met een scherper op het voorplan treden van de individuele heilsverwachting. In die beweging wordt ook het

(120) Een andere, maar naar mij wil voorkomen minder gelukkige interpretatie van dit woord bij A.W. VOLGRAFF, *Bull. Corr. Hell.*, 1927, blz. 45; F. CUMONT, *l.c.*, blz. 259; M.P. NILSSON, *l.c.*, blz.12.

(121) Op dit punt kunnen wij dus M.P. NILSSON niet volgen, wanneer hij betreffende de Romeinse Bacchuserdienst van 186 schrijft: «There is no hint

kind betrokken en misschien gaat men niet te ver met aan te nemen dat het nu in het centrum van de aandacht komt te staan, althans wat de dionysische mysteries betreft. Zulks mag verband houden, zoals wij reeds suggereerden, met wat wij zouden kunnen heten de « doorbraak van het kind » in de Hellenistische periode. Deze grotere belangstelling voor het kind is ons zowel uit de literatuur als uit de plastische kunst bekend.

*
* *

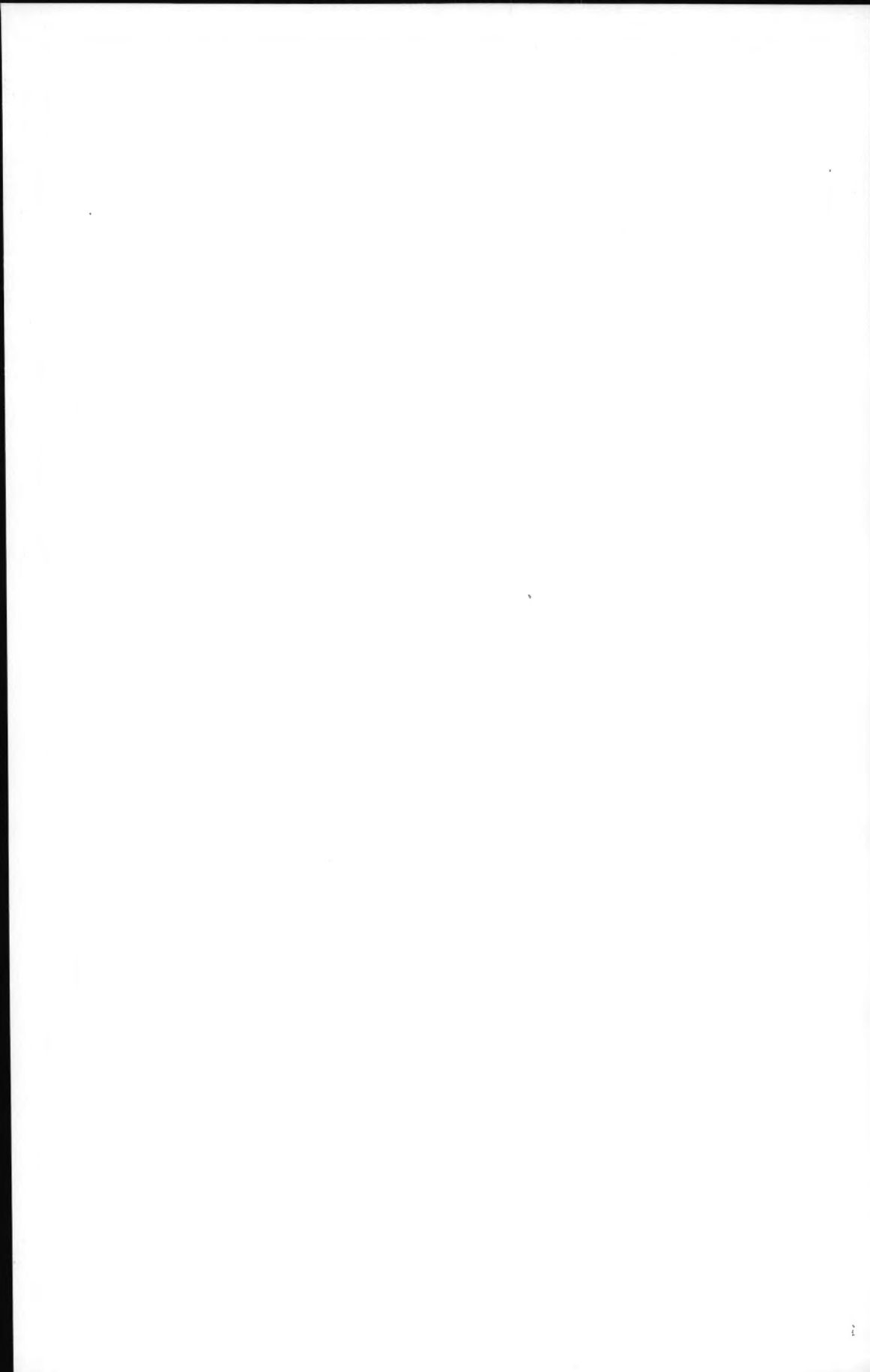
Wij hebben er vroeger reeds op gewezen dat lang niet alle sepulcrale inscripties waarin afgestorven kinderen gememoreerd werden van onsterfelijkheidsgeloof getuigden. En van degene die het wél doen, zijn er slechts enkele waaruit zou kunnen blijken dat de vereeuwigden in een geheime godsdienst waren ingewijd. Natuurlijk kunnen het er meer zijn geweest dan op de grafschriften uitdrukkelijk is aangegeven. Trouwens, mysteriegodsdiensten en zuiver menselijke en filosofisch gekleurde overwegingen kunnen, zoals gans natuurlijk is, eenzelfde weg zijn gegaan. Maar hoe ook, indien de hiervoor uiteengezette thesis in haar grote lijnen juist is, dan zou men daaruit kunnen afleiden dat zich in de Hellenistische tijd een evolutie heeft voltrokken in de mysteriegodsdiensten, zeker in die van Dionysos en, als gevolg hiervan, ook in de andere: een concentratie nl. op de onsterfelijkheids-gedachte in verband met de kinderen. Misschien gaan wij niet te ver door aan te nemen dat in latere tijd de initiatie der kinderen een voorname « *raison d'être* » der mysteries is geweest. Het is niet toevallig dat, zoals hoger gezegd, alle iconographische voorstellingen van initiaties in de Bacchuscultus op kinderen slaan. Maar, zoals R. Egger het uitdrukte: « *Lernen, und zwar nicht wenig Lernen haben alle Jenseitsreligionen vorgeschrieben* »¹²². Wij denken onwillekeurig aan een detail van de beroemde fresco van de Villa dei Misteri te Pompei, waarop een jong kereltje staat afgebeeld dat een opengeslagen boek aandachtig inkijkt. Alles wijst erop dat, in tegenstelling tot de officiële eredienst, de mysteriecultussen voor de oblaten met studie en geestelijke inspanning gepaard gingen. Dit kan medegeholpen hebben tot

of any relation to the belief in the alterlife » (Harv. Theol. Rev., 1953, blz. 193). Het lijkt mij toe dat ook H. JEANMAIRE, *Dionysos*, 1951, blz. 423-424, de zin van de bacchische mysteries van 186 niet begrepen heeft. Dezelfde opmerking geldt voor P. BRUHL, loc. cit., blz. 98 die zelfs het gegeven betreffende de inwijding der kinderen beneden de 20 jaar niet bespreekt.

(122) *Zwei oberitalienische Mystensarkophage*, in *Roenische Mitteilungen*, 1952, blz. 51.

het ontstaan en de ontwikkeling van een cultuurideaal dat wij terugvinden in de vele grafinscripties waarin de geestelijke gaven van de overleden kinderen verheerlijkt worden¹²³. En in ieder geval lijkt mij de initiatie van de kinderen in de mysteries niet te scheiden van het in deze bladzijden behandelde thema, de centrale positie van het kind in de eschatologische verwachtingen der oudheid, zoals zij in de funeraire symboliek van de Romeinse keizertijd aan de dag treedt.

(123) Dit samenlopen van mysteriegodsdiensten en filosofie werd terecht onderstreept door F. CUMONT, *Lux Perpetua*, blz. 324 « Du délire des bacchantes la philosophie rapproche, depuis Platon, l'inspiration des poètes et plus tard l'exaltation intellectuelle du savant ».

KEATS EN HAZLITT ¹

DOOR

Dr. W. SCHRICKX

lid der Maatschappij

Dat Hazlitt, in de jaren 1815-1820 — de vijf jaar gedurende welke Keats zich ontwikkelde tot een der grote dichters uit de wereldliteratuur — een diepe invloed op Keats heeft geoefend, werd reeds meermaals beklemtoond, en verscheidene artikels werden aan het probleem gewijd ². Nochtans zijn er nog enkele belangrijke aspecten van de relaties tussen deze twee schrijvers die in een nieuw daglicht kunnen worden gesteld. In wat we hier zullen uiteenzetten is het onze bedoeling, in de eerste plaats, na te gaan hoe Hazlitt erin geslaagd is, de diepe bewondering die Keats aanvankelijk voor Wordsworth voelde, te doen verkeren in een veel genuanceerder beoordeling van zijn grote voorganger; en, in de tweede plaats, te bepalen in welke opzichten Hazlitt de Keatsiaanse opvatting van de poëzie heeft gedetermineerd. Het materiaal waarop onze uiteenzetting is gesteund, bestaat hoofdzakelijk uit gegevens die we aan de briefwisseling van Keats ontleenen.

Een oppervlakkige lectuur van deze briefwisseling leert ons reeds, dat Hazlitt de enige belangrijke tijdgenoot is waartegen nooit enig bezwaar wordt geopperd. Nooit klinkt er enig wantrouwen in de toon waarop Keats over Hazlitt spreekt, terwijl zijn waardering voor Wordsworth en Coleridge, zijn twee meest eminente voorgangers, zich belangrijk wijzigt en een lichtelijk spottende toon niet zelden in zijn oordeelvellingen doorbreekt. Het is evenwel noodzakelijk op onze hoede te zijn wanneer we de uitspraken van Keats beoordelen, want de wijze waarop hij zich uitlaat zal meer dan eens afgestemd zijn op wat zijn correspondenten welgevallig kan zijn. Dat Keats kritischer wordt tegenover Coleridge en Wordsworth, is voor een deel te wijten aan zijn intiemer geestelijk contact met deze twee dichters, maar ook en

(1) Dit is de tekst van een openbare les (Aggr. H.O.) op 7 mei 1956 uitgesproken in de Aula van de Rijksuniversiteit te Gent.

(2) Zie C. L. FINNEY, *The Evolution of Keats's Poetry* (Cambridge Mass., 1936), pp. 237-43 en 342-3; H. E. BRIGGS, « Two Notes on Hazlitt and Keats », *PMLA*, LIX (1944), 586-8 en C. D. THORPE, « Keats and Hazlitt: A Record of Personal Relationship and Critical Estimate », *PMLA*, LXII (1947), 487-502. Voor een volledige Keats-bibliografie, zie J. R. MACGILLIVRAY, *A Bibliography and Reference Guide* (Univ. of Toronto Press, 1949).

vooral, we zullen het weldra zien, aan het feit dat Hazlitt in zijn geschriften er met nadruk had op gewezen, dat Coleridge en Wordsworth hun jeugdige romantische idealen hadden vaarwel gezegd om te verzinken in een gemakkelijk burgerlijk idealisme, en een soort van poëzie te schrijven die niet meer was dan een opium voor de conservatieve elementen van de maatschappij. De bewondering die Keats van in den beginne voor Hazlitt koesterde, is daarentegen voor een deel te verklaren uit het feit, dat Keats zich voor het intellectueel leven van zijn tijd begon te interesseren op het ogenblik, dat de litteraire faam van Hazlitt zich gaandeweg consolideerde.

William Hazlitt werd geboren in 1778 en genoot, evenmin als Keats, een formele opvoeding. Zoals de meeste jonge kunstenaars van zijn generatie kwam hij onder de bekoring van Coleridge en na een bezoek aan de dichter, dat hij in enkele heerlijke bladzijden heeft beschreven, legde Hazlitt zich definitief op de literatuurbeoefening toe en zei vaarwel aan de schilderkunst, waarmee hij eens had gehoopt de wereld te veroveren. Maar naast de literatuur interesseerde Hazlitt zich gepassioneerd voor de politiek. Het merkwaardige bij hem is echter dat hij in al zijn openbare, en ook in zijn louter litteraire bedrijvigheid, gedreven werd door een sterke aanhankelijkheid aan de beginselen van de Franse Revolutie. Hierdoor is het dan ook te verklaren, dat hij geen gelegenheid liet voorbijgaan om de eerste generatie romantische dichters, *in casu* Wordsworth, Coleridge en Southey, in te scherpen, dat zij hun jeugdige revolutionaire idealen hadden verzaakt. Toen iedereen het normaal vond dat de litteraire tribune werd ingenomen door vaderlandlievende dichters en schrijvers, of op zijn minst neutralen, stond Hazlitt alleen in zijn onwankelbare trouw aan het republikeins ideaal. De geest van tegenspraak was bij hem zo diep ingeworteld dat hij ook, in tegenstelling met zijn tijdgenoten, een diepe verering voelde voor de figuur van Napoleon en zijn gevoelens in dit opzicht niet verheelde. Hazlitt stond in zijn opvatting alleen tegenover velen, zoniet allen, op een ogenblik dat het veel gemakkelijker zou zijn geweest zijn huik naar de wind te hangen. Indien Hazlitt over minder litteraire talenten had beschikt, zouden de gevestigde kunstenaars hem stilzwijgend hebben kunnen voorbijgaan en zou de figuur van Hazlitt vanzelf de vergetelheid zijn ingegaan, maar nu moest men met hem rekening houden. Hij was echter niet uitsluitend om litteraire kritiek begaan en stelde met voorliefde het gemis aan innerlijke samenhang in de dichterlijke ontwikkeling van zijn tijdgenoten aan de kaak. Bij herhaling beklaagde hij zich over het teleurgaan van de tijd van de Franse Revolutie,

waarvan de bezielende kracht mooi door Wordsworth werd vastgelegd in de dikwijls geciteerde verzen:

Bliss was it in that dawn to be alive,
But to be young was very heaven !

Wat de kritische geschriften van Hazlitt zelf betreft, deze worden gekenmerkt door een onfeilbaar taal- en stijlgevoel en ze worden gedomineerd door een enthousiaste en energieke toon die we nog het best met één van Hazlitt's geliefkoosde termen, namelijk *gusto* kunnen aanduiden.

Dat Keats sterk getroffen was geworden door het *gusto* van Hazlitt, blijkt duidelijk uit de passage waarin we Hazlitt's naam voor het eerst in de briefwisseling van Keats aantreffen. Op 9 maart 1817 schrijft hij aan John Hamilton Reynolds, een jeugdig dichter en geestverwant, dat de kritiek die Reynolds op zijn eerste gedichten heeft uitgebracht hem zeer is bevallen, wat hem de volgende uitroep ontlokt: « It's the finest thing by God — as Hazlitt would say »³. Wanneer we de volgende maal iets over Hazlitt vernemen, vertelt Keats ons, dat de criticus het had ondernomen Robert Southey, de Poet Laureate, af te takelen. Op 10 mei 1817 schrijft Keats aan Leigh Hunt, de bekende uitgever van het avant-garde weekblad *The Examiner*: « I must mention Hazlitt's Southey — O that he had left out the grey hairs! Or that they had been in any other Paper not concluding with such a Thunderclap — that sentence about making a Page of the feelings of a whole life appears to me like a Whale's back in the Sea of Prose » (pp. 22-5). Hazlitt had, in de eerste maanden van 1817, Southey's pamflet *A Letter to William Smith, Esq. M.P.* besproken in een reeks van drie artikels voor *The Examiner* en de juist geciteerde passage slaat op de eerst verschenen recensie. De *Letter to William Smith* had Southey geschreven naar aanleiding van de nieuwe publicatie van zijn republikeins drama *Wat Tyler*, dat zonder medeweten van Southey herdrukt was geworden. Hazlitt, men zal het begrijpen, zag hier de kans klaar om de Poet Laureate, voorvechter van het Tory Engeland uit die dagen en heftig vijand van wie men in Engeland toen smalend de « Corsikaan » noemde, er duchtig van langs te geven, omdat hij de revolutionaire doctrines van zijn jeugd de rug had toegekeerd. Karakteristiek voor de commentaar van Keats is weer het enthousiasme waarmee de artikels van Hazlitt worden

(3) KEATS, *The Letters*, ed. M.B. Forman (Oxford, 1935, herdr. 1948), p. 14. Verwijzingen naar de brieven zullen onmiddellijk tussen haakjes na elk citaat aangegeven worden.

begroet en dat Keats zich laat gaan in wat zijn bewonderaars enkele jaren later een rodomontade zouden noemen⁴. Zo groot was zijn geestdrift dat hij drie dagen later, op 13 mei, het in een brief aan de schilder Benjamin Robert Haydon nog heeft over het « tremendous Southean article » (p. 31). Hazlitt verdwijnt nu ongeveer drie maanden uit de briefwisseling van Keats. Op 21 september 1817 vernemen we echter, dat Keats de essays van Hazlitt heeft gelezen wanneer hij aan zijn vriend Reynolds de vraag stelt: « How is Hazlitt? We were reading his Table last night. I know he thinks himself not estimated by ten People in the World — I wish he knew he is » (p. 48). « His Table » slaat op *The Round Table*, een verzameling van twee en vijftig essays, waarvan er twaalf door Leigh Hunt waren geschreven en die in het begin van 1817 werden gepubliceerd. H.E. Briggs heeft aangetoond, dat *The Round Table* de gedachtengang van de brieven van Keats hier en daar heeft bepaald. Willen we nu verklaren waarom het oordeel van Keats over Wordsworth onderhevig is aan belangrijke wijzigingen en waarom zijn uitingen gedifferentieerd zijn naar gelang de correspondent waartoe hij zich richt, dan zal het nodig zijn, voor de jaren die ons aanbelangen, de betrekkingen tussen Keats, Hazlitt, en de schilder Benjamin Robert Haydon te verduidelijken.

Keats was een zeer impulsieve natuur in wiens gemoed telkens een zeer intens enthousiasme losbrak, wanneer een hem totnogtoe onbekend kunstenaar in zijn persoonlijke vriendenkring werd opgenomen. Met al de intensiteit van zijn fijngevoelige ziel zocht Keats naar het schoonheidsbeginsel, « the principle of beauty », in al wat hem omringde en kennismaking met een nieuw kunstenaar bracht hem in een staat van opwinding die geheel buiten verhouding is met de rang die de tijd, die onverbidde waardemeter, aan Keats' broeders in Apollo heeft toegekend. Maar hoe onbelangrijk de inspirators ook gebleken zijn, toch was de inspiratorische kracht van nieuwe contacten uitermate sterk. Denken we maar aan Charles Cowden Clarke, aan wiens vriendschap met Keats we het beroemde sonnet *On First Looking into Chapman's Homer* te danken hebben, een gedicht dat omstreeks oktober 1816 werd geschreven. Wanneer enkele maanden later Keats een jong dichter, George Felton Mathew, leert kennen, zet hij zich onmiddellijk aan het schrijven van gezelschapsverzen om de familieleden van zijn vriend te behagen. Ook Leigh Hunt oefende aanvankelijk op Keats een wonderlijke bekoring uit, maar het was een geestelijk contact dat achteraf gezien helemaal niet voordelig

(4) Zie R. GITTINGS, *John Keats: The Living Year* (Londen, 1954), p. 3.

bleek uit te vallen, want zijn eerste dichtbundel, die onder de titel *Poems* in het begin van 1817 verscheen, werd door de critici veroordeeld als « Poetry of the Cockney School ». Naarmate hij de mensen beter leerde kennen, nam Keats' enthousiasme wel af maar dit scheen hem er nog meer toe aan te zetten nieuwe stimulansen te zoeken. In zijn eerste scheppingsjaren schijnt het wel, alsof Keats dan alleen in staat was sublieme poëzie te scheppen, wanneer geestdriftige bewondering voor anderen hem in een soort scheppingsroes had gebracht. Het is kenschetsend voor zijn rusteloos zoeken naar wie het hoogste presteerde in de kunst, dat, naarmate hij zich van Hunt afkeerde, hij zich meer begon aangetrokken te voelen tot de schilder Benjamin Robert Haydon.

Haydon, die zowat tien jaar ouder was dan Keats, was een schilder met hooggestemde aspiraties. Hij schilderde vooral historische, groots opgezette taferelen, zoals we die iets later beter kennen uit de Franse romantische schilderschool, bijvoorbeeld uit de doeken van Delacroix. Haydon ontwierp schilderijen van zodanig reusachtige afmetingen, dat ze bijna nergens konden worden opgehangen. Het ontbrak hem echter aan werkelijk talent en hij werd daarenboven in zijn streven nog gehinderd door een bestendig geldgebrek en verder door een oogziekte, die hij in zijn jeugd had opgedaan. Zoals Keats en Hazlitt echter was hij een gepassioneerd en lichtelijk pathetisch kunstenaar, vol grootse plannen om de tempels van de faam te veroveren. In 1816 was de figuur van Haydon in het brandpunt van de publieke belangstelling komen te staan, want samen met Hazlitt had hij een felle campagne gevoerd om de autoriteiten te bewegen de beroemde Elgin Marbles aan te kopen. Keats, zoals altijd, was enthousiast toen hij het nieuws van de aankoop vernam, ging het beeldhouwwerk bewonderen en schreef het mooie sonnet *On Seeing the Elgin Marbles*. Waren Hazlitt en Haydon het eens geweest in hun campagne voor de aanschaffing van de Elgin Marbles, dan betekent dit niet, dat ze zeer goed met elkaar konden opschieten. We mogen niet vergeten dat het Hazlitt's oorspronkelijke bedoeling geweest was schilder te worden en dat hij daarom reeds enigszins in het vaarwater van Haydon was terecht gekomen. Hun rivaliteit werd daarenboven nog verscherpt door omstandigheden, die we weldra zullen belichten. Dat er tussen beide kunstenaars reeds een zekere wrijving bestond, leert ons het feit, dat Keats op 28 september 1817 aan Haydon schrijft over « the fault that you pointed out to me in Hazlitt — on the constringing and diffusing of substance » (p. 50), waaruit blijkt dat Haydon de bekwaamheid van Hazlitt als schilder had in twijfel getrokken.

Viel er totnogtoe in de briefwisseling van Keats geen afkeer voor litteraire kennismakingen te bespeuren, dan stellen we vast, dat hij voor de eerste keer, in oktober 1817, in een brief aan Benjamin Bailey, lucht geeft aan zijn verontwaardiging over het wederzijds onbegrip dat in de kunstenaarswereld van zijn tijd heerste. Hij schrijft: « I am quite disgusted with literary Men — and will never know another except Wordsworth — no not even Byron » (p. 52). De hele passage die hierop volgt geeft een suggestieve beschrijving van al de moeilijkheden, die zich onlangs in de artistieke milieus hadden voorgedaan. Merkwaardig is dat alleen Wordsworth nog gratie vindt in de ogen van Keats, terwijl hij tevens reeds goed op weg was om de oppervlakkigheid van Haydon te doorzien.

Het extract uit de brief van Bailey, dat we zojuist hebben besproken, dateert van 1817 en we vernemen eruit, dat de dichter het nog steeds de moeite waard vond Wordsworth persoonlijk te leren kennen. Hazlitt, evenwel, was reeds in 1814 begonnen de reputatie van Wordsworth te ondermijnen, toen hij de dichtbundel *The Excursion* had besproken voor *The Examiner*, en het is normaal te veronderstellen dat Keats reeds bepaalde geruchten daaromtrent had opgevangen. De recensies die Hazlitt schreef, werden later, in een enigszins gewijzigde vorm, opgenomen in *The Round Table* en daar moet Keats ze zeker hebben gelezen.

We kunnen ons vergissen, maar het lijkt ons waarschijnlijk, dat Wordsworth nog gespaard bleef van de afkeer voor litteraire mensen omdat Haydon, de schilder, bij Keats de bewondering voor Wordsworth nog levendig hield. Haydon wenste, om verschillende redenen, de vriend van Wordsworth te blijven. In de zomer van 1816 had Haydon Wordsworth persoonlijk ontmoet en hij had aan Keats beloofd, enkele van zijn gedichten aan Wordsworth over te maken bij wijze van introductie. Wordsworth zelf had de ijdelheid van Haydon gestreeld door hem een sonnet op te dragen in de kolommen van *The Champion* (4 februari 1816). Het is trouwens einde 1816, dat Keats een sonnet aan Haydon opdroeg waarin beurtelings Wordsworth, Hunt, en Haydon werden geprezen als de « Great spirits now on earth sojourning ». Verder is het maar al te begrijpelijk, dat Haydon weinig voelde voor het enthousiasme waarmee Keats Hazlitt's artikels ophemelde waarin Southey werd aangevallen. Op 13 mei 1817 had Keats zich tegenover Haydon verheugd over « tremendous Southean articles », maar wanneer we weten dat Haydon de maand te voren, op 7 april 1817, een brief van Wordsworth had gekregen waarin het volgende te lezen stond: « The miscreant

Hazlitt continues, I have heard, his abuse of Southey, Coleridge, and myself, in the *Examiner*. I hope you do not associate with the fellow; he is not a proper person to be admitted into respectable society», dan kunnen we best begrijpen dat Haydon de gevoelens van Keats hoegenaamd niet deelde. Haydon schreef terug aan Wordsworth:

My turn will come with Hazlitt, for he has the malignant morbidity of early failure in the same pursuit, I have had several side stabs about « great » pictures, & c., and the absurdity of Art ever existing in England, but he shall see, if he cuts me openly, it shall not be with impunity. In the Edinburgh Encyclopaedia, speaking of English Art, he mentioned every living painter now eminent, but me! By leaving me out, the blockhead, he made people remark it, and so he has, in fact, done me good. One night, when I saw him half-tipsy, and so more genial than usual, I said to him, « Why do you sneer so at the prospects of English Art? You know this is the country where it will next succeed ». « I dare say it will », he replied, « but what is the use of predicting success? »⁵

Wanneer we dergelijke taal horen, dan hoeft het ons ook niet te verwonderen, dat Haydon enkele maanden later de aandacht van Keats op de gebreken van Hazlitt had gevestigd. In zijn autobiografie, die in 1846 zestien jaar na de dood van Hazlitt verscheen, en nadat de tijd hem zijn persoonlijke rancunes had doen vergeten, heeft Haydon Hazlitt niet meer verguisd en hem recht laten wedervaren.

Aan Bailey had Keats dus meegedeeld, dat hij genoeg had van litteraire mensen. Enkele tijd later, in oktober 1817, richt hij zich weer tot dezelfde correspondent en bespreekt enkele passages uit Hazlitt's ronde-tafel-essays waarin de poëzie van Wordsworth onder de loupe werd genomen. Handelende over het gedicht *The Gipsies* zegt Keats het volgende: « It is a bold thing to say and I would not say it in print — but it seems to me that if Wordsworth had thought a little deeper at that Moment he would not have written the Poem at all — I should judge it to have been written in one of the most comfortable Moods of his Life — it is a kind of sketchy intellectual Landscape — not a search after Truth — nor is it fair to attack him on such a subject — for it is with the Critic as with the poet had Hazlitt thought a little deeper and been in a good temper he would never have spied an imaginary fault there » (p. 56). Keats wil hier zowel aan Wordsworth als aan Hazlitt het zwijgen opleggen en de

(5) Voor de citaten zie P.P. HOWE, *The Life of William Hazlitt* (Londen, 1947), pp. 205-6.

dichter schijnt zich onzeker te voelen aan wie van beiden hij nu zijn voorkeur zal schenken.

In de volgende brief aan Bailey, van 22 november 1817, en bevattende de befaamde zinsnede « O for a life of Sensations rather than of Thoughts! » (p. 68), worden we getroffen door het feit, dat Wordsworth door het wijsgerig karakter van zijn poëzie bij Keats een zeker gevoel van wrevel had opgewekt. Met zijn « O for a life of Sensations rather than of Thoughts! » trekt Keats inderdaad slechts de uiterste consequenties uit de theorieën van de eerste generatie van romantici, die aan het zinnelijk zowel als aan het wijsgerig karakter van hun lyriek aandacht hadden geschonken. De brief waarop we hier zinspelen begint met een overzicht van « the World's Quarrels » en Keats vertelt er in de loop van zijn relaas over Haydon het volgende: « As soon as I had known Haydon three days I had got enough of his character not to have been surprised at such a Letter as he has hurt you with » (p. 67).

Dat we de uitlatingen van Keats met een zekere omzichtigheid moeten interpreteren en dat ze niet altijd vertolken wat hij in volle oprechtheid bijvoorbeeld in een privé-dagboek zou hebben neergeschreven, blijkt uit een latere brief waarin Haydon opnieuw wordt geprezen en Hazlitt wordt geloofd voor de diepte van zijn smaak, zijn « depth of Taste ». Schrijvende naar Haydon, blikte Keats terug op de duur van zijn vriendschappelijke betrekkingen met de schilder en laat er zich op een lichtelijk verveelde toon over uit wanneer hij zegt: « Your friendship for me is now getting into its teens — and I feel the past. Also every day older I get — the greater is my idea of your achievements in Art: and I am convinced that there are three things to rejoice at in this Age — The Excursion Your Pictures, and Hazlitt's depth of Taste » (p. 79).

Deze bekentenis van bewondering voor Hazlitt dateert van begin januari 1818. Hoewel soms wel eens wordt beweerd, dat Keats reeds in 1816 persoonlijk met Hazlitt kennis had gemaakt tijdens zijn bezoeken aan Hunt te Hampstead, verkrijgen we alleen zekerheid omtrent hun persoonlijk contact in het jaar 1818. In de maanden januari en februari van dat jaar gaf Hazlitt een aantal lezingen over Engelse dichters in het Surrey Institution te Londen, en Keats woonde de meeste ervan bij. Ongelukkig miste hij de eerste lezing door zich in het uur te vergissen, maar hij ontmoette Hazlitt toen deze de voordrachtzaal verliet. Op zondag 18 januari 1818 dineerde hij samen met Haydon en Hazlitt, en werd daarna een regelmatig bezoeker van Hazlitt's lezingen. Kort nadat de voordrachten waren gehouden werden ze

gepubliceerd door Taylor en Hessey, de uitgevers die ook *Endymion*, de tweede dichtbundel van Keats uitgaven. Bij de lectuur van Hazlitt's *Lectures on the English Poets* zullen lezers van de twintigste eeuw nauwelijks enige kwaadaardige bedoeling bij Hazlitt merken, maar de tijdgenoten die persoonlijk Hazlitt hoorden spreken, dachten er anders over. Typisch is het oordeel van Henry Crabb Robinson, die in zijn dagboek noteerde dat hij wel veel genoeg aan de lezingen had beleefd, maar dat hij was « equally disgusted with the malignant spirit that broke through in the covert attack on Wordsworth. Without naming him, he was very abusive, reproaching modern poets for their vanity and incapacity of admiring and loving anything but themselves. He was applauded at this part of his lecture, but I know not whether he was generally understood »⁶.

Met het oordeel van Crabb Robinson voor ogen is het nu interessant te vernemen, wat Keats enkele dagen na de lezing waarover Crabb Robinson het heeft, schrijft aan zijn vriend Reynolds:

It may be said that we ought to read our Contemporaries — that Wordsworth & c. should have their due from us. But, for the sake of a few imaginative passages, are we to be bullied into a certain Philosophy engendered in the whims of an Egotist — Every man has his speculations⁷, but every man does not brood and peacock over them till he makes a false coinage and deceives himself. Many a man can travel to the very bourne of heaven, and yet want confidence to put down his half-seeing. Sancho will invent a Journey heavenward as well as any body. We hate poetry that has a palpable design upon us — and if we do not agree, seems to put its hand in its breeches pocket. Poetry should be great and unobtrusive, a thing which enters into one's soul, and does not startle it or amaze it with itself, but with its subject. — How beautiful are the retired flowers! how would they lose their beauty were they to throng into the highway crying out, « admire me I am a violet! — dote upon me I am a primrose! Modern poets differ from the Elizabethans in this... I will cut all this — I will have no more of Wordsworth or Hunt in particular... I don't mean to deny Wordsworth's grandeur and Hunt's merit, but I mean to say we need not be teased with grandeur and merit when we can have them uncontaminated and unobtrusive (pp. 96-7).

(6) Zie HOWE, *Life*, p. 220.

(7) Dat « speculation » heel dikwijls bij Keats « contemplation » betekent, werd aangetoond door J.M. MURRY, *Studies in Keats* (Oxf., 1930), pp. 93-7.

In de annalen van de letterkundige geschiedenis is het wellicht zelden voorgekomen, dat binnen zulke korte tijdspanne de waardering van een bepaald dichter voor een ander aan een zo radicale wijziging onderhevig was. Het is merkwaardig dat Keats zich geringschattend en misprijzend over Wordsworth uitliet, juist wanneer Hazlitt met zijn lezingen in januari had aangevangen. Daarbij werd de dichter ook nog sterk beïnvloed door de lectuur van de ronde-tafel-essays, die, zoals gezegd, ongeveer een jaar tevoren waren verschenen. Wat echter nog meer in het licht verdient te worden gesteld, is dat Keats ons de bezwaren van Hazlitt in een veel pregnanter vorm heeft geformuleerd en zo treffend, dat het nageslacht zijn uitspraken heeft beschouwd als bewijzen van zijn kritisch vermogen. Het is zonder twijfel omdat hij zijn ideeën met een aureool van dichtertelijke metaforen heeft omhangen, dat ze zo geredelijk bij zijn bewonderaars ingang hebben gevonden. Luisteren we nu naar een paar extracten uit de recensies, die Hazlitt in *The Examiner* aan Wordsworth's *Excursion* wijdde, dan kan het ons niet ontgaan dat «egotisme» en «filosofie» de sleutelwoorden zijn waarmee Hazlitt, juist zoals Keats, in zijn brief aan Reynolds, de poëzie van Wordsworth kenschetst.

The *Excursion* may be considered as a philosophical pastoral poem, — as a scholastic romance... it is... not an account of the manners of rural life, but the result of the poet's reflections on it... His understanding broods over that which is 'without form and void', and 'makes it pregnant'. He sees all things in himself. He hardly ever avails himself of remarkable objects or situations, but, in general, rejects them as interfering with the working of his own mind, as disturbing the majestic current of his own feelings⁸.

To him the great and the small are the same ; the near and the remote ; what appears, and what only is. The general and the permanent, like the Platonic ideas, are his only realities. All accidental varieties and individual contrasts are lost in an endless continuity of feeling, like drops of water in the ocean-stream ! An intense intellectual egotism swallows up every thing.

Either from the predominant habit of his own mind not requiring the stimulus of outward impressions, or from the want of an imagination teeming with various forms, he takes the common every-day events and objects of nature, or rather seeks those that are the most simple

(8) Voor de citaten die volgen zie W. HAZLITT, *Collected Works*, ed. P.P. Howe (Londen, 1930), Vol. IV, pp. 112-3, 120.

and barren of effect ; but he adds to them a weight from the resources of his own mind, which makes the most insignificant things serious and even formidable. All other interests are absorbed in the deeper interest of his own thoughts, and find the same level. His mind magnifies the littleness of his subject, and raises its meanness ; lends it his strength, and clothes it with borrowed grandeur.

Moest de coïncidentie in de gedachtengang zich beperken tot het uitweiden over filosofische beschouwingen die uit de grillen van de egotist Wordsworth voortspuiten, dan zou een dergelijke coïncidentie ons reeds toelaten op een merkwaardig voorbeeld van geestelijk verwantschap te wijzen. Maar er is meer. Zoals Keats aan Reynolds schrijft dat « every man has his speculations, but every man does not brood and peacock over them till he makes a false coinage and deceives himself », zo misprijst Hazlitt Wordsworth's « understanding » dat « broods over that which is without form and void, and makes it pregnant ». En Keats, zoals Hazlitt, besluit zijn afkeurend oordeel met een sneer op Wordsworth's « grandeur ». Hazlitt zei, dat de geest van Wordsworth de kleinheid van zijn onderwerpen magnificeerde en omkleedde met « borrowed grandeur », terwijl Keats meende dat het niet opging geplaagd te worden met « grandeur », wanneer we deze ook in een niet gecontamineerde vorm kunnen bewonderen.

Twee van de belangrijkste nu nog levende Engelse critici, John Middleton Murry en T.S. Eliot, hebben Keats de grootste lof toegezwaaid voor zijn diep inzicht in het wezen van de poëzie, en dit vooral naar aanleiding van nog een andere passage in de brief aan Reynolds, die we boven in haar context hebben geciteerd. Deze passage luidt als volgt: « Poetry should be great and unobtrusive, a thing which enters into one's soul, and does not startle it or amaze it with itself, but with its subject ». Nu kan het nauwelijks een toeval heten, dat Hazlitt in de laatste van zijn reeks lezingen die hij in het Surrey Institution hield, een idee ontwikkelde die op een merkwaardige manier de ietwat geforceerde structuur van de zo bewonderde gedachte van Keats verduidelijkt. De laatste lezing van Hazlitt droeg als titel « On the Living Poets » en Byron, Wordsworth en Scott werden er naast enkele mindere goden aan het publiek voorgesteld. Natuurlijk stak Hazlitt zijn gemis aan waardering voor Wordsworth niet onder stoelen of banken, maar wanneer hij daarentegen over Scott begon te handelen, prees hij deze voor de grote gerustheid waarmee deze dichter zich verliet op de kracht die louter van het onderwerp uitging. Hazlitt betoogde namelijk dat Scott « relies with the greater safety and success on the force of his subject. He selects

a story such as is sure to please, full of incidents, characters, peculiar manners, costume and scenery; and he tells it in a way that can offend no one. He never wearies or disappoints you. He is communicative and garrulous; but he is not his own hero. He never obtrudes himself on your notice to prevent your seeing the subject»⁹.

Het komt ons voor dat de woorden van Keats, met behulp van Hazlitt's ideeën nu opnieuw kunnen worden belicht en dat ze waarschijnlijk vatbaar zijn voor een dubbele interpretatie. Maar laten we eerst nog een blik werpen op een passage uit een recensie die Reynolds aan de *Endymion* van Keats wijdde en die, zoals Claude L. Finney¹⁰ het zo juist opmerkt, mag gelden als een antwoord op de brief die Keats hem schreef. Reynolds critiseerde eerst Byron met de term «egotist» — op dat ogenblik blijkbaar een modeterm van het kritisch jargon geworden¹¹ — en als een dichter wiens poëzie blijk gaf van hooghartigheid, terwijl hij Keats als volgt verdedigde: «Mr. Keats has none of this egotism — this daring selfishness, which is a stain on the robe of poesy... He knows that Nature is better and older than he is, and he does not put himself on an equality with her. You do not see him, when you see her». Dan somt Reynolds een reeks van mooie natuurverschijnselen op en zegt dat Keats «does not bring them in his own hand, or obtrude his person before you» en besluit met te zeggen dat «Wordsworth might have safely cleared the rapids in the stream of time, but he lost himself by looking at his own image in the waters».

De eerste interpretatie die we, op grond van Hazlitt en Reynolds, van Keats' uitspraak zouden willen voorstellen, is, dat de dichter meent dat de poëzie door haar onderwerp alleen al reeds de lezer in verrukking moet brengen en dat haar maker zoveel mogelijk zijn identiteit moet prijsgeven. Maar Keats zelf schijnt het oordeel van zijn vrienden wel te modiëren in die zin, dat het er voor hemzelf niet zozeer om gaat dat zijn dichterziel over zichzelf in verrukking komt wanneer hij aan poëzie denkt maar dat deze als het ware zijn persoonlijke identiteit opslorpt en

(9) W. HAZLITT, *Lectures on the English Poets* (Londen, Taylor and Hessey, 1819), p. 306.

(10) C.L. FINNEY, *op. cit.*, p. 335.

(11) Coleridge was blijkbaar de eerste grote romanticus die het «egotisme» voorstond. Zie hierover F.G. STEINER, «Egoism and Egotism», *Essays in Criticism*, II (1952), 444-452 en ook A. GÉRARD, *L'idée romantique de la poésie en Angleterre* (Bibl. de la fac. de phil. et lettres Univ. Liège, 1955), pp. 232-3 en nota aldaar; zie ook vooral COLERIDGE, *Collected Letters*, ed. E. L. Griggs (Oxford, 1955), pp. 82, 146, 161, 199, en *Anima Poetae*, ed. E. H. Coleridge (1895), pp. 14-5, voor de verdediging van het egotisme.

vernietigt. Hier ligt reeds in de kern aanwezig de gedachte die hij enkele maanden later expliciet zal uitspreken in een beroemde brief aan Richard Woodhouse, de bekende vriend van Keats, die piëteitsvol waardevolle afschriften vervaardigde van al de gedichten van Keats waarop hij maar enigszins de hand kon leggen.

In de maanden volgend op de lezingen van Hazlitt hield Keats zich vooral bezig met het schrijven van het lange epische gedicht *Endymion*, dat einde april - begin mei 1818 werd gepubliceerd door Taylor en Hessey. Enkele tijd daarna ondernam Keats met zijn vriend Charles Brown een reis in het Lake District en trok daarna verder voor zijn zogenaamde «Scottish tour». Op 18 augustus bereikte de dichter terug zijn woning te Hampstead en ongeveer twee maand later, omstreeks 27 oktober 1818, schreef hij aan Woodhouse een brief, die ieder Keats-onderzoeker heeft geboeid. In deze brief geeft Keats enkele beschouwingen over wat hij noemt «the poetical character», wat in onze taal ongeveer overeenstemt met «het dichterlijk type». Keats schrijft:

As to the poetical Character itself (I mean that sort of which, if I am any thing I am a Member ; that sort distinguished from the words-worthian or egotistical sublime ; which is a thing per se and stands alone) it is not itself — it has no self — it is every thing and nothing — It has no character — it enjoys light and shade ; it lives in gusto, be it foul or fair, high or low, rich or poor, mean or elevated — It has as much delight in conceiving an Iago as an Imogen. What shocks the virtuous philosopher, delights the camelion Poet... A Poet is the most unpoetical of any thing in existence ; because he has no Identity — he is continually in for — and filling some other Body... When I am in a room with People if I ever am free from speculating on creations of my own brain, then not myself goes home to myself : but the identity of every one in the room begins to <for so> to press upon me that I am in a very little time annihilated — not only among Men ; it would be the same in a Nursery of children : I know not whether I make myself wholly understood (pp. 227-8).

Het is meer dan duidelijk, dat Keats zijn eigen poëtische natuur plaatst tegenover het «egotistisch sublieme» van een Wordsworth. Denken we aan het woord «obtrusive» in de gedachte van Keats dat «poetry should be great and unobtrusive», dan blijkt dat voor Keats Wordsworth een dichter is die zijn eigen persoon opdringt aan de lezer, iemand die door het schouwspel van de natuur vervuld wordt met sublieme gevoelens, of nog, die het nietigste bloempje magnifieert en oplicht uit zijn nietigheid om het te omkleden met gecontamineerde grootsheid. In zijn twee

beroemdste gedichten *Tintern Abbey* en *Intimations of Immortality from Recollections of Early Childhood*, laat Wordsworth niet af er zijn lezers van te doordringen, dat de natuur hem vervult met een « sense sublime ». De volgende passages uit *Tintern Abbey* hebben blijkbaar zowel Keats als Hazlitt voor de geest gezwefd bij hun beoordeling van Wordsworth:

Nor less, I trust,
To them I may have owed another gift,
Of aspect more sublime ; that blessed mood,
In which the burthen of the mystery,
In which the heavy and the weary weight
Of all this unintelligible world,
Is lightened...

En verder:

For I have learned
To look on nature, not as in the hour
Of thoughtless youth ; but hearing oftentimes
The still sad music of humanity,
Nor harsh nor grating, though of ample power
To chasten and subdue. And I have felt
A presence that disturbs me with the joy
Of elevated thoughts ; a sense sublime
Of something far more deeply interfused...

Wanneer we de inhoud van Hazlitt's kritiek op *The Excursion* indachtig zijn — kritiek die herdrukt was geworden in de rondetafel-essays — dan is het meer dan waarschijnlijk dat Hazlitt Keats tot de suggestieve frase « egotistical sublime » heeft geïnspireerd. Maar de invloed van de criticus strekt wellicht nog verder. In de boven geciteerde brief aan Woodhouse beweerde Keats, dat hij als dichter geen besef had van zijn eigen identiteit en te zijn een kameleon-dichter die zich laat opsloppen door het hem omringend schone; en, in de tweede plaats, dat hij zijn identiteit voelde tenietgaan in het gezelschap van anderen. Nu ging Hazlitt, in de vijfde van de cyclus lezingen, handelend over Thomson en Cowper, uit van de gedachte, dat gevoelens met natuurimpressies steeds op dezelfde wijze geassocieerd worden en dat onze gevoelens kunnen worden overgedragen op de klasse waartoe bepaalde natuurimpressies behoren. De bomen, het gras, de ritzelende natte blaren in de dreven van de Tuilerieën, zegt Hazlitt, schenen hem even Engels toe als de bomen, het gras en de blaren, die hij al jaren gewoon was te zien in Engeland. Maar

de gelaten van de mensen in Parijs schenen hem volledig te verschillen van deze in Engeland en hieruit leidde Hazlitt dan af, dat onze gevoelens van bewondering of vriendschap niet kunnen worden overgedragen op een ander individu. Hazlitt beweerde verder, dat ieder individu een wereld op zichzelf is, bestuurd door honderden tegenstrijdige impulsen en dat het daarom onmogelijk is bij voorbaat te weten, hoe we tegenover een totnogtoe onbekende zullen reageren. Men zal zich herinneren dat Keats aan Woodhouse had geschreven, dat de identiteit van ieder der personen van een gezelschap hem bedrukte en hem als het ware vernietigde. Luister nu hoe Hazlitt zijn gedachtengang besluit en de verwantschap tussen de beide kunstenaars op het stuk van hun ideeën valt dadelijk in het oog: «The same principle will also account for that feeling of littleness, vacuity, and perplexity, which a stranger feels on entering the streets of a populous city. Every individual he meets is a blow to his personal identity. Every new face is a teasing, unanswered riddle»¹².

De gedachten van Keats en Hazlitt die we zo juist hebben belicht, verschaffen ons een aantal interessante gegevens, die ons in staat stellen onze esthetische waardering van de dichter, voor zover zulks mogelijk is, kritisch te funderen. En nu we de voornaamste contactpunten tussen beide kunstenaars hebben aangewezen, is duidelijk gebleken, dat Keats in 1818 de noodzaak voelde, om de beginselen en motieven van zijn scheppingsdrang vaster te omlijnen en dat Hazlitt hem inderdaad de «beste metafysische weg», «the best metaphysical road» (p. 137), zoals de dichter het zelf in een brief uitdrukt, had getoond.

Wanneer we hier gehandeld hebben over de natuur van de kameleon-dichter en over het feit dat deze zijn identiteit laat opsorpen door zinnelijke impressies en een kunstwerk scheidt dat voor zichzelf dient te spreken, dan zal wellicht bij velen de bekende gedachte van Flaubert opgekomen zijn dat «l'artiste doit être dans son œuvre, comme Dieu dans l'Univers: présent partout, visible nulle part». Vergelijken we nu de woorden van Flaubert met de uitspraak van Keats dat de dichter geen identiteit heeft, dan is er wel gelijkenis te bespeuren, in die zin dat beide kunstenaars poneren, dat de voortbrengselen der kunst een bestaan hebben los van hun schepper, en dat ze alleen daardoor een zogenaamde «soliditeit» verkrijgen. Met andere woorden, het is de taak van de schrijver in volle objectiviteit iets te laten *zien*, dan wel van zichzelf te getuigen en bekentenisliteratuur te schrijven. Het is wellicht daarom dat Flaubert zei, dat de kunstenaar is in

(12) HAZLITT, *Lectures* p. 201.

zijn werk « *présent partout, visible nulle part* », en dat hij ook het bekende « *Madame Bovary, c'est moi* » voorhield aan al wie hem vroeg wie als prototype voor de heldin van zijn roman had gestaan. De auteur verbergt zich inderdaad zoveel mogelijk achter de karakters die hij scheidt, zoals God zich verbergt in het Heelal. Vandaar ook in objectieve scheppingen, zoals *Madame Bovary*, het gebruik van « *style indirect libre* » en « *stream of consciousness* »-techniek.

Het gedicht waarin Keats het meest zichzelf depersonaliseert, is waarschijnlijk de bekende *Ode to a Nightingale*, ode die in mei 1819 werd geschreven. Het is nu merkwaardig, dat een recent artikel¹³ er heeft op gewezen, dat Hazlitt in zijn lezingen in het Surrey Institution ideeën had ontwikkeld, waarmee bepaalde passages van deze ode nader kunnen worden verklaard. Laten we enkele sporen van Hazlitt's invloed in dit gedicht aanstippen. De ode aan een nachtegaal is niets anders dan een poging om aan de grauwe realiteit van het eigen ik te ontsnappen, weg van wat de dichter noemt « *weariness* », « *fever* » en « *fret* ». De bewondering van de dichter beperkt zich niet tot de nachtegaal die *hic et nunc* in zijn tuin zingt, maar hij wordt in een latere strofe de onsterfelijke vogel, de « *immortal bird* », representatief voor de klasse waartoe hij behoort. Nogmaals zal het duidelijk zijn, dat de invloed van Hazlitt, misschien onbewust, op de dichter heeft ingewerkt, want men zal zich herinneren dat Hazlitt had beweerd, dat de Natuur iets onpersoonlijks bezit, dat ze ons steeds vermag te boeien omdat onze gevoelens voor een bepaald natuurobject kunnen overgedragen worden op de klasse waartoe dit object behoort. Daarom ook vinden we in de ode aan een nachtegaal een strofe, waarin de bekoring die uitgaat van het nachtegaalslied gezien wordt als een bekoring die optreedt doorheen alle tijden en in alle ruimten. Ziehier de bewuste strofe:

Thou was not born for death, immortal Bird !
 No hungry generations tread thee down ;
 The voice I hear this passing night was heard
 In ancient days by emperor and clown :
 Perhaps the self-same song that found a path
 Through the sad heart of Ruth, when, sick for home,
 She stood in tears amid the alien corn ;
 The same that oft-times hath
 Charm'd magic casements, opening on the foam
 Of perilous seas, in faery lands forlorn.

(13) Zie Janet SPENS, « A Study of Keats's 'Ode to a Nightingale' », *Review of English Stud.*, New Ser., III, (1952), 234-243.

Wanneer de betovering van de zang van de nachtegaal voorbij is, wordt de dichter teruggeslagen op zijn « sole self », zijn eigen ik, dat terug zijn identiteit verkrijgt, identiteit welke de dichter in zijn extatische bewondering zo graag had prijsgegeven.

Forlorn ! the very word is like a bell
 To toll me back from thee to my sole self !
 Adieu ! the fancy cannot cheat so well
 As she is fam'd to do, deceiving elf.
 Adieu ! adieu ! thy plaintive anthem fades
 Past the near meadows, over the still stream,
 Up the hill-side ; and now 'tis buried deep
 In the next valley-glades :
 Was it a vision, or a waking dream ?
 Fled is that music : — Do I wake or sleep ?

Uit de hier aangevoerde voorbeelden van litteraire correlatie is duidelijk gebleken, welke betekenis er, bij gelijk welke vorm van literatuurstudie, moet worden gehecht aan een nauwgezet onderzoek van de ideeën die voor een bepaalde schrijversgeneratie toegankelijk waren. Keats heeft inderdaad niet meer gedaan dan de gedachten van Hazlitt geladen met een poëtische potentie, en de dichter heeft aldus eens te meer bewezen dat de geniale kunstenaar niet zozeer is de schepper van nieuwe ideeën, dan wel de schepper van een onvergankelijke en onvergetelijk-treffende vorm die aan de idee gestalte geeft.

Het kan niet in onze bedoeling liggen de invloed die Hazlitt op Keats heeft geoefend, nog verder tot in allerlei details na te gaan¹⁴. We wensen derhalve deze uiteenzetting te besluiten met een poging, om de verhouding tussen beide kunstenaars in het historisch kader te situeren. Zoals welbekend, begint de Engelse romantiek met Wordsworth en Coleridge en eindigt ze met Keats, Shelley en Byron. De beweging werd in 1798 ingeluid met de publicatie van de *Lyrical Ballads*, die later werden voorafgegaan door een inleiding, waarin de beginselen van de nieuwe poëzie werden uiteengezet. Aan een nieuwe definitie van het begrip romantiek zullen we ons hier niet wagen, temeer daar de meerduidigheid van het begrip zo schitterend werd geanalyseerd door een geleerde als Arthur O. Lovejoy¹⁵. Geldt *Weltschmerz* of *mal du siècle* echter als een voornaam kenmerk van de Europese romantiek, dan

(14) Men vergelijkte de overtuiging van Keats dat « poetry should surprise by a fine excess » (*Letters*, p. 108) met Hazlitt's opvatting dat « it is the nature of the poetical temperament to carry everything to excess » (*Lectures*, p. 187).

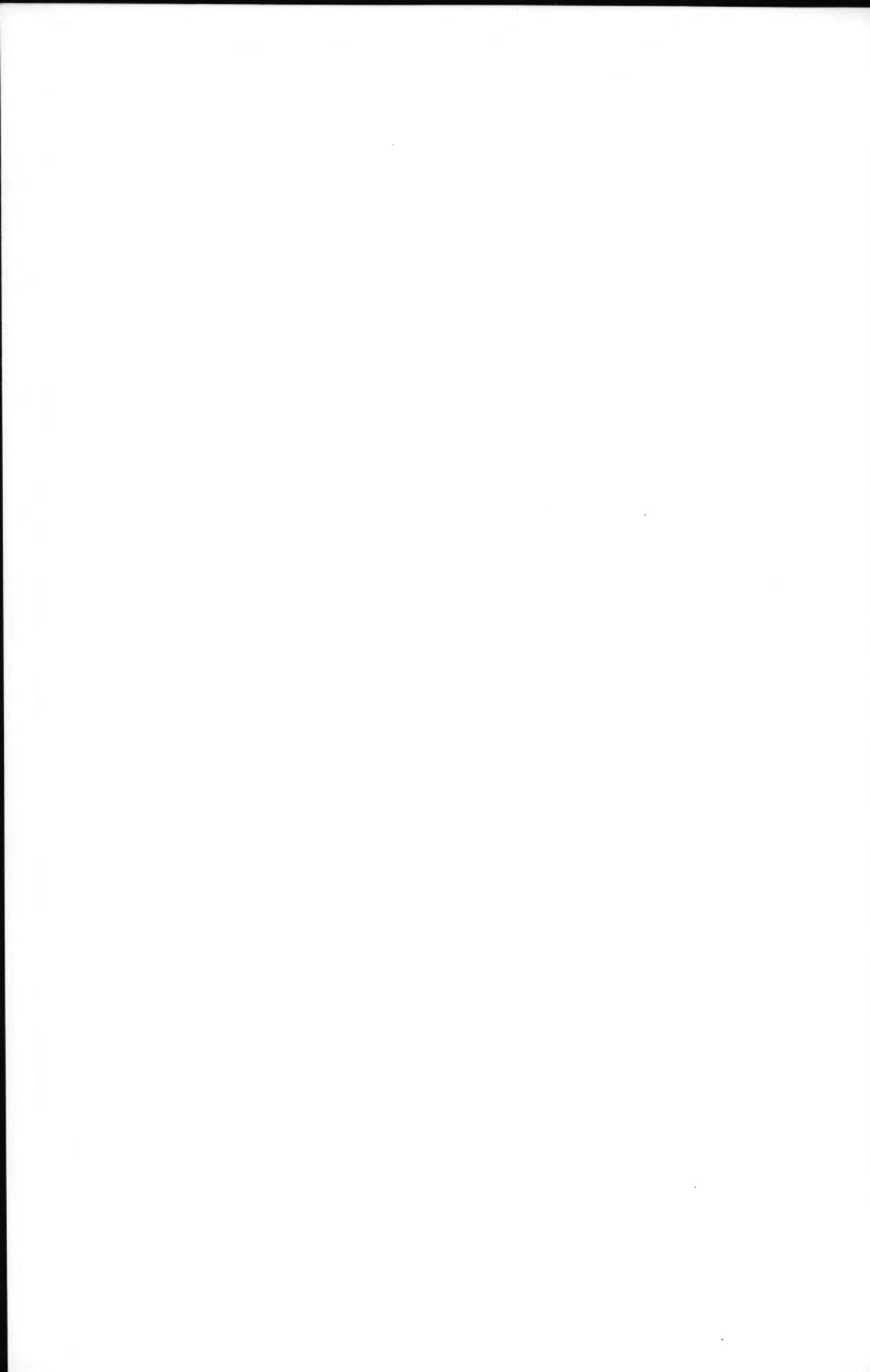
(15) A.O. LOVEJOY, « On the Discrimination of Romanticisms », *PMLA*, XXXIX (1924), 229-253.

bemerken we daarvan niet veel in de Engelse. De grondtoon van de lyriek van Wordsworth is een intens vreugdegevoel, « the deep power of joy », dat de dichter ondervindt in de contemplatie van de natuur, en hij slaagt er zelfs in, Coleridge tijdelijk mee te voeren op de stroom van zijn natuurverering. In vele opzichten is Wordsworth een discipel van Rousseau, met zijn mystisch geloof in de natuur en zijn verheerlijking van het kind als de beste wijsgeer, terwijl Coleridge mag worden beschouwd als de erfgenaam van de theorieën van de Duitse romantische filosofen. Het enthousiasme dat Coleridge en Wordsworth voelden voor de Franse Revolutie, verzwakte naarmate de jaren verder gingen en men mag beweren, dat de Revolutie voor hen enkel maar hun poëtisch bewustzijn heeft wakker geschud. Nu is het eigenaardig, dat bij Hazlitt, die de eerste bewogen revolutiejaren slechts als kind had beleefd, de ideeën van de Franse Revolutie veel sterker hebben nagewerkt en dat een diepe aanhankelijkheid aan de revolutionaire gedachten zijn ganse leven beheerste. De tijd waarin hij leefde, was trouwens gunstig om hem in zijn pro-revolutionaire houding te doen volharden. In 1811 was het zogenaamde *Regency* begonnen, onder het beleid van de Prins-Regent, de latere George IV. Het was een periode die zowat tien jaar duurde en veel gelijkenis vertoont met de jaren vóór de Franse Revolutie. Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat Hazlitt zich aansloot bij de radicale vleugel die in Hunt's weekblad begon met de dwaasheden en de liefdesavonturen van de Prins-Regent te satiriseren. In *The Examiner* vond Hazlitt van 1814 af zijn eigenlijk werkterrein en zijn talent maakte dit blad tot een geducht wapen. Het was door de bemiddeling van *The Examiner*, dat Keats in contact kwam met de schrijvers van zijn tijd en hier dat hij onder de bekoring kwam van de dynamische personaliteit van Hazlitt.

Wanneer we de tweede generatie van romantici als geheel beschouwen, dan moet het ons opvallen, dat ze eigenlijk meer rebel-leerden tegen de maatschappij van hun tijd dan Coleridge en Wordsworth het ooit hadden gedaan. De levensloop van Shelley en Byron is daarvan een sprekend voorbeeld. Wat Keats betreft, deze was wel minder politiek geïnteresseerd, maar hij is op een ander terrein veel verder gegaan dan zijn illustere voorgangers en wel op het stuk van het uitgesproken zinnelijk, of liever zintuigelijk, karakter van zijn lyriek en in zijn intens nastreven van de Schoonheid, voor hem de enige waarheid. Shelley aanbad de « intellectuele » schoonheid, Keats hunkerde naar het beleven van het concrete, het smaken van al wat de wereld der zintuigen hem maar kon bieden. De gedachtenwereld van Keats was wel veel

begrensder dan die van Shelley, maar hij had in Hazlitt een denker gevonden, die voor hem de beste metafysische weg kon banen langs waar de tempels der verheven, klassieke Schoonheid konden worden bereikt. Wat Keats in Hazlitt vereerde was nog de artiest, de onstuimige enthousiast die tegelijk een rationalist kon zijn, de man die van geen compromissen wilde horen en wiens geestelijke integriteit boven alle twijfel verheven was. Dat de figuur van Hazlitt de kunstenaars, en vooral de dichters, van zijn tijd kon fascineren, kan niet beter worden geïllustreerd dan met de woorden van Heinrich Heine¹⁶, die, enkele jaren na de dood van Hazlitt, in zijn opstel *Shakespeares Mädchen und Frauen* schreef, dat Hazlitt de enige Shakespeare-commentator was die het de moeite waard was te lezen. Heine's karakteristiek moge deze uiteenzetting besluiten: « der selige Hazlitt, ein Geist ebenso glänzend wie tief, eine Mischung von Diderot und Börne, flammende Begeisterung für die Revolution neben dem glühendsten Kunstsinn, immer sprudelnd von Verve und Esprit ».

(16) Over de relatie Hazlitt - Heine, zie K. HAYENS, « Heine, Hazlitt and Mrs Jameson », *Modern Language Review*, XVII (1922), 42-49.

DE PLAATS- EN PERSOONSNAMEN TE LOKEREN VOLGENS HET KOHIER VAN DE 100e PENNING VAN 1569

DOOR

P. Vedastus VERSTEGEN O.F.M.
lid der Maatschappij

De vraag van de hertog van Alva om vaste inkomsten in plaats van de «bede» en waarvoor hij een vaste heffing voorstelde op elke verkoop of overdracht van roerende en onroerende goederen, is de aanleiding geweest tot het opstellen van de kohieren van de 100^e penning. Hiervan zijn er een groot aantal bewaard op het Algemeen Rijksarchief¹. Op het belang van die bron voor de studie van de Naamkunde hebben we op een andere plaats gewezen². Hier willen wij het kohier van Lokeren in bijzonderheden onderzoeken om te zien wat het ons kan bieden aan plaats- en persoonsnamen.

Vooraf echter een kleine uitweiding over Lokeren zelf. Het is een zeer uitgestrekte gemeente met een oppervlakte van ongeveer 4.500 ha. Zij bestaat buiten het centrum, uit een aantal wijken die elk op zichzelf een kleine dorpsgemeenschap of bewoningskern vormen. Volgens de gegevens van het kohier hebben we in 1569 de volgende wijken met het aantal van de huizen: het Hofland of het dorp 82, Bokslaar 43, Everslaar 39, Naastveld 17, Hillaar 65, Staakte 60, Oudenbos en Nieuwpoort 58, Puttenen, Wetervelde en Heerbrug 71, Bergendries 55 en Rozen 42. Hierbij moeten we echter nog een deel van de gemeente voegen dat 1/15 van de oppervlakte besloeg, maar niet ressorteerde onder de rechtsmacht van de schepenen van Lokeren, doch een eigen schepenbank had die afhing van de heer van Beveren en daarom het Beverse werd genoemd. Dit deel is niet in het kohier bevat. Het lag voornamelijk in het centrum van het dorp en op de wijk Bokslaar. Op dit gebied moeten ongeveer 50 huizen hebben gestaan zoals blijkt uit andere kohieren van ongeveer dezelfde tijd. Het kohier van het Beverse van 1569 is niet bewaard. Alles samen genomen telde Lokeren in 1569 ongeveer 595 huizen wat een aantal inwoners betekent van 2400 à 3500, al naargelang met 4 of 6 personen per huis rekent.

(1) Brussel, AR. Audientie, nr. 118.

(2) Mededelingen v.d. Ver. voor Naamkunde, Leuven, 28j. (1952) 57.

Van belang is even er aan te herinneren op welke wijze het kohier werd opgemaakt. Elke bezitter of gebruiker van onroerende goederen heeft bij « billette » aangifte moeten doen van zijn goed. Vier commissarissen hiertoe door de schepenen aangesteld, hebben de waarde van ieder perceel of huis geschat. De schatting van hun eigen bedrijf werd door de schepenen zelf verricht. Het kohier werd dan samengesteld en geschreven door de klerk of griffier van het schepencollege die in die tijd nog zelf schepene was. Het werd ingedeeld in twee grote delen doordat de gehuurde goederen gescheiden werden van deze in eigendom bezeten en in elk deel werd de orde van de wijken gevolgd.

Wanneer we al de vermelde plaatsnamen in ruime zin genomen samentellen, komen we tot een aantal van ongeveer 1400 namen. De namen van de wijken die zeer vaak voorkomen, werden hierin slechts eenmaal meegeteld. Op te merken is, zoals boven reeds gezegd, dat we niet het ganse grondgebied van Lokeren hebben. Het deel van het Beverse blijft blank. In latere kohieren voor dit gebied worden echter niet veel namen opgegeven. Het lag immers in het centrum van het dorp waar het tamelijk veel huizen omvatte en de rest op één wijk. Zonder veel namen kon de ligging van de goederen hier duidelijk genoeg aangegeven worden. Een ander deel waarvoor ook geen toponiemen in het kohier voorkomen is op de wijk van Oudenbos het goed van de abdij van Nieuwenbosse, toen te Heusden, later te Gent. Dit besloeg in een enkel blok ongeveer 350 bunder of meer dan 500 ha, die slechts door drie pachters en de abdij zelf werden uitgebaat en waarvoor het dan ook niet nodig was verdere aanduidingen van de ligging te geven.

Het kohier vermeldt dus ongeveer 1400 plaatsaanduidingen die ons omstreeks 330 verschillende benamingen meedelen die we in ruime zin toponiemen kunnen noemen. Bijna heel buiten beschouwing kunnen we laten de 75 plaatsbepalingen waarin een persoon wordt vermeld b.v. *achter Jan Arens, bij Gillis Baers, neffens* en *voor Jacop Baers*. Zo worden meer dan 55 verschillende personen vernoemd. Deze aanduidingen kunnen we bezwaarlijk als toponiemen aanzien. Het zijn louter toevallige benamingen die mogelijk plaatsnamen kunnen worden, maar waarschijnlijk het nooit zullen worden tenzij bij grote uitzondering. Zulke is b.v. *by Pieter Yden*, naam die nog altijd bestaat. Uit onze bron alleen is het onmogelijk uit te maken of deze plaatsaanduidingen bij de toponiemen mogen gerekend worden. Mogelijk werden ze hier de eerste en tegelijkertijd de laatste maal opgeschreven en misschien zelfs gebruikt. Mogelijk zijn sommige een groot aantal jaren in gebruik gebleven, zelfs lang nadat

de genoemde persoon overleden of verhuisd was. Een steekproef op een beperkt aantal namen toonde reeds aan dat er enkele bij waren die niet voorkomen bij de namen van de eigenaars of huurders uit het kohier. Die waren mogelijk op weg om toponiem te worden, indien we ze niet als dusdanig mogen aanzien. Voor wie een volledig repertorium van de plaatsnamen van een gemeente wil opmaken, veroorzaken deze soort aanduidingen moeilijkheden. Moeten ze worden opgetekend of wel niet?

Een eerste reeks ware toponiemen zijn de namen voorafgegaan door « *genaemt* » bv. *een stic lants ghenaeemt de valsche donck*. Zo treffen wij er 48 aan waarbij twee andere mogen gevoegd worden waar eenvoudig de akker wordt genoemd zonder *ghenaemt*: nl. *den doornackere*, *den damackere*. Al deze namen, die we best perseelnamen kunnen noemen, duiden zeer bepaalde stukken land aan uitgenomen drie die een huis aanwijzen: *den cop*, *den scilt van borgoengen* en *de roose*. De betekenis van deze perseelmeestal akkernamen is over het algemeen duidelijk. Zij vinden hun oorsprong in de ligging b.v. *den doorn-den lindenackere* bij een doornstruik of een linde, *het boucstic* in of op een hoek, ofwel in de aard of de herkomst van de grond: *zantackers*, *het papenlant*. Een aantal keren ontleent het perseel zijn naam aan het gebied waarin het ligt, zo ten minste niet het omgekeerde moet aangenomen worden b.v. *de aude puttenen*, *de hage*, *den winterdonck*, *de beerct*. Op het ogenblik dat het kohier werd samengesteld, hebben natuurlijk veel meer dan deze 50 perseelnamen bestaan. Het bewijs hiervoor vinden we op de eerste plaats in een beschrijving van het goed van de abdij in de wijk van Oudenbos die een twintig jaren ouder is en waarin een heel aantal namen voorkomen waarvan geen enkel in ons kohier wordt vermeld³. Perseelnamen zijn niet noodzakelijk algemeen bekend. Zij kunnen slechts in een enkele familie of in een groep van families in gebruik zijn en daarbuiten totaal onbekend zijn. Andere zijn echter meer of zelfs algemeen bekend. Zulke namen moesten niet meegedeeld worden in ons kohier om het gebruik van een pachter of eigenaar aan te duiden, daar de stukken ook daarzonder voldoende onderscheiden waren in de gedane opgaven. Zij worden, dunkt me, veel meer aangetroffen in de beschrijvingen van de goederen van één persoon gelijk wij die b.v. vinden in de Staten van goed. Hierin moeten de akkers beter geïdentificeerd worden en zo vinden we in het oudste register van Staten van goed te Lokeren, dat weliswaar een twintigtal jaren jonger is dan ons kohier, een verhouding van een perseelnaam op drie

(3) Gent, RA. Nieuwenbos nr. 8.

namen. Dit is ongeveer het dubbele van het kohier.

Het grootste aantal van de plaatsaanduidingen zijn terreinnamen die kunnen zijn ofwel bos- of waternamen ofwel plaatsnamen in engere zin b.v. namen van straten en wegen. *Waternamen*: slechts enkele van de menigvuldige beken worden genoemd naast de riviernaam De Durme en de Lede, een grote beek, volgens de naam oorspronkelijk gegraven of vergraven, die een heel gebied vanaf Gent afwatert. Worden vernoemd: *de lokerbeke, de haespoelbeke, de wynckelbeke en de mosbeke*. Andere waternamen zijn *de Zulee, de grote gracht, de brielgracht, de mostgracht, de brouckgracht en stelle wātere*. Hierbij kunnen aansluiten *vispoel, haespoel en vijffpoel*. De *bornt* of *bormt* is een plaats waar er bomen of bronnen zijn.

Bosnamen: twee namen wijzen op oorspronkelijk beboste gebieden: *lokerhaute* en *eekhout*, waar er tegenwoordig geen bossen meer te vinden zijn en waarschijnlijk ook al niet meer ten tijde van het opmaken van het kohier. De overige bosnamen zijn namen van perselen die hun naam ontleen aan het gebied waarin ze liggen of aan een andere omstandigheid b.v. de eigenaar in *kerckenbosschen*, of de plaats in *heyenbosch, laerbosch, mostbosch, tswaelenbosch*. Andere namen zijn: *langhenbosch, pallerybosch, Oudenbosch*, wijknaam geworden, in het mw. de *maesbosschen* en *wellebosschen*.

Alle namen kunnen hier niet besproken worden, daarom willen we een aantal groeperen in categorieën. Zo hebben we de *kouternamen*: 7 namen: *Lokercouter* of eenvoudig *couter, Bokslaercouter, Staectecouter*, twee kouters van wijken; *hamcouter* en *desselcouter*, verder 't *meulencouterkin* en 't *kouterkin* en de akkers genaamd *de wielcauters*. Kouter is in het kohier sinoniem van minderwaardig akkerland; verschillende keren wordt een perseel kouterland genoemd om te wijzen op de geringe koop- of huurwaarde ervan: *noch onder meersch ende zaylant danof zommigh couterlant es* (fol. 92), *200 roeden by de vondelbrugge couterlant* (fol. 112v). Oorspronkelijk moet kouter ook te Lokeren de betekenis hebben gehad die gewoonlijk aan het woord wordt gegeven: de grond die het eerst in cultuur werd gebracht. Dit is wel de betekenis geweest van Lokercouter. Hij lag immers heel dicht bij de eerste bewoningskern op een hogere en droge grond, al is dit verschil in hoogte nauwelijks merkbaar. Juist achter de kouter ligt het naastveld. We willen niet verder zoeken naar de betekenis van de andere kouternamen. Eigenaardig is dat ze allen liggen in een halve cirkel rond het centrum.

Laar treffen wij aan in de wijknamen *Bokslaar, Everslaar, Hillaar, Doorslaar en Bastelaar*. De laatste echter eer in een naburige

gemeente. Verder in *vislaer, sneplaer, hertselaer* en *destelaercauter*. Dit laatste woord is minder zeker daar verschillende malen *deste-leere* en zelfs eens *destelteere cauter* wordt geschreven.

Donk in *hulsdonck, raemdonck, ravensdonck, huuldonck, winterdonck, valsche donck* en *casseldonck*.

Broek in *dackenbrouck, mespelbrouck, molsbrouck, waelbrouck* en *kerrebroucken*.

Berg: een reeks duinen, tegenwoordig ongeveer helemaal afgegraven, die lagen op de oostelijke rand van het overstromingsgebied of van de winterbedding van de Durme, noemde men bergen: *eckberch, heetberch, molsberghen, rouselbergh, wintberch* en *schufelenberch*.

Dries komt voor in *Bergendriesch*, wijknaam geworden, *Bokslaerdriesch, gansendriesch, groote driesch, cleenen driesch* en *steen-hauwersdriesch*.

Schoot: de betekenis is niet gans duidelijk omdat de ligging van de meeste schoten nog niet voldoende bekend is. De bekende schijnen te wijzen op een vooruitspringende landtong in een nat gebied en niet op omheinde perselen. We hebben *abschoot, brantschoot, beyschoot, boeschoot, eeschoot, haeschoot, noenschoot*.

Veld in *naestvelt, niestvelt, waelvelt, melisvelt* en in *wetervelde* met *ingwaeoonse* vorm.

Put: hierin moeten we waarschijnlijk overblijfsels zien van de vroegere moer of turfuitbatingen: de *Puttenen*, later wijknaam geworden, de *aude puttenen, scherbaertspuit, heyenput, biesput, weversput, scoenemesput* en het *putken van den heerwech*.

Meers: hooiland op lage, vochtige gronden: *beeckmeerschen, brouckmeerschen, haeghmeerschen, ryemeerschen* en *nieumeerschen*.

Akker komt voor in *boschackers, bueykensackers, heyackers, hooghackers, cauterackers, neerackers, pauwelsackers, veltackers, voghelackers* en *zantackers*.

Voor straten en wegen worden ongeveer 50 benamingen opgegeven maar omwille van de aard van het kohier ontbreken de namen van de straten in het dorp zelf alsook de voornaamste van de wijken. In het centrum worden alleen vernoemd de *Roomstrate, het Kerckenstraetken* en de *Plaetse*.

Wanneer we al deze namen en de andere, hier niet behandelde, in zover de ligging ervan bekend is, op een kaart aanbrengen, bekomen we een kadasterplan van Lokeren in de 16^e eeuw. Tevens krijgen we een inzicht in de bodemgesteldheid zoals hij zich voordeed en dit zowel als hij was in zijn natuurlijke toestand als hij was gewijzigd door tussenkomst van de mens.

Hier zouden we een kleine uitweiding willen inlassen over het gebruik van de voorzetsels bij de plaatsnamen in het kohier. Prof. Pauwels heeft in het *Album Dr. J. Lindemans*⁴ een studie gewijd aan de voorzetsels *in* en *op* in plaatsaanduidingen. Hij komt tot het besluit dat bij de oorspronkelijke plaatsaanduiding waarschijnlijk de keus tussen *op* en *in* bepaald werd door een tegenstelling: hooggelegen/laaggelegen en open, vrij/omheind, ingesloten.

In het kohier worden als voorzetsels gebruikt: *in*, *up*, *by*, *aen*, *voor*, *achter*, *te*, *neffens*, *over*, *tenden*.

Voor, achter, over, neffens, tenden vragen geen verklaring. *Aan* en *bij* worden onverschillig gebruikt om een nabijheid aan te duiden bij een bepaalde plaats en nog meer bij een voorwerp dat geschikt is om een plaats aan te wijzen. Dit kan van velerlei aard zijn b.v. een huis, brug, hekken, molen, boom, kruis, beek of een andere veldnaam: *aen de linde*, *aen de heyeputte*, *aen den doorne*, *aen de stampmuelene*, *aen lokerbeke*, *aen de waelbrugghe*, *aen den cleynen driesch*, *aen thecken*, *bij den cop* (huis), *bij den gansdriesch*, *by winckelbeke*, *by tsteenbrugghe*, *by de moerheye*, *by den muelene*, *by steenen cruys* enz. Voor straatnamen wordt daarbij nog *in* gebruikt b.v. *in de haechstraete*, *aen de kerrestraete*, *by de kerrestaete*. Voor heerwech echter wordt altijd *aen* gebruikt: *aen den heerwech*.

Het gebruik van *op* en *in*. Tegenwoordig wordt met de wijknamen altijd *op* gebruikt. In het kohier is dit nog niet het geval: Bokslaar, Everslaar, Naastveld, Staakte en Hillaar zijn altijd vergezeld door *op*, Oudenbos en Nieuipoort door *in*. De wijken Puttenen en Heerbrug vormden slechts één wijk met Wetervelde, naam die verdwenen is. Hier komt geen *op* of *in* voor wel *te wetervelde* of *bij wetervelde*, *aan* of *bij* de Puttenen of de Heerbrug. Het zijn nog geen strenge wijknamen, doch eerder veldnamen of eenvoudig plaatsaanduidingen. Hetzelfde geldt voor Bergendries en Rozen; altijd *ten rozen*, *bij* of *aen bergendries*. Met *te* worden ook altijd gebruikt *te Lokerhaute*, *ten Audenaerde*, *ten audenhove* en *te boeschoote*, uitgenomen eenmaal *tot aude-naerde*.

Bij kouternamen wordt altijd *op* gebruikt, *in* daarentegen bij de namen met *-bos*, *-meersch*, *-broek* en met een groot aantal andere namen: *in de roost*, *in de bornt*, *in de branden*, *in de doolage*, *in de gavers*, *in xx bunder*, *in de haghe*, *in stoelde*, *in t'leen*, *in den bouck*, *in 't houckee* enz. *In* wordt ook gebruikt

(4) Brussel, 1951, blz. 333-337.

bij de donknamen, nochtans met de uitzondering *up raemdonck* en *up de valsche donck*.

Up gewoonlijk bij veld en laar, maar *in d'melisvelt*, *in de herlaers*, *in tsneplaer*, *in de visselaeren*, hiernaast ook *up 'tvislaer*.

Bij bergen: in de bergen en up de bergen, *in* en *up* *beeberg*. *Up* weer bij *hul*, in daarentegen bij schoot met de uitzondering *up brantschoot* en *te boeschoote*; up by *stic*: *up thestic*, *up hofstic* maar *in d'langstic*. In gewoonlijk bij akkernamen uitgezonderd *up de zantackers*. 'n Tegenstelling: *up de haespoel*, *in de vispoel*. Bij beek komt naast *aen* en *bij* ook *up* voor. *Up* en *in* met *blendericx ham*.

In en op blijken wel een eigen betekenis te hebben en kunnen niet onverschillig het een voor het andere aangewend worden, Waar beide met dezelfde naam gebruikt worden, bepaalt toch een zekere betekenisdifferentiatie de keuze van het voorzetsel. Het zijn wel de tegenstellingen die Prof. Pauwels heeft geformuleerd.

*
**

Naast de plaatsnamen geeft het kohier ons een overzicht van de bestaande persoonsnamen te Lokeren in 1569. Boven werd reeds gezegd dat er ongeveer 595 huizen bestonden met 2400 à 3500 inwoners. Een helemaal volledige lijst van alle voorkomende familienamen hebben we echter niet: één naam ontbreekt zeker n.l. deze van de pastoor. Zijn huis en hof, een half bunder groot, wordt slechts pro memorie vermeld gelijk ook de kerk en het kerkhof. Zij brachten immers niets op. Op dezelfde wijze wordt vernoemd het hof van jonkheer Pieter de Cortewille « dwelck hy es gebruyckende voor syn ghenouchte ».

Mogelijk ontbreken buiten de naam van de pastoor nog andere familienamen n.l. namen die toen uitsluitend door gehuwde vrouwen werden gedragen. Die werden niet opgenomen als zij geen eigen bezittingen hadden. Mogelijk ontbreken verder nog andere namen: dit in geval er een persoon zou ingewoond hebben in een andere familie zonder dat hij huur betaalde of zelf eigendom bezat die hij verpachtte. Deze beschouwingen maar om te zeggen dat we geen volledige lijst bezitten van alle voorkomende familienamen te Lokeren in 1569. Op te merken valt ook dat we geen rekening houden met de namen van de afdrijvers d.w.z. personen uit andere plaatsen, en dit zijn er een heel aantal, die te Lokeren goederen bezaten waarvan zij zelf de opbrengst genoten ofwel die goederen pachtten die onder de rechtsmacht van de Lokerse

schepenen ressorteerden. Wel zijn opgenomen de namen van de personen die op het Beverse woonden. In onze lijst kunnen wel namen voorkomen van mensen die niet te Lokeren woonden maar er goederen bezaten die zij verhuurden. De woonplaats van de verhuurders wordt gewoonlijk niet meegedeeld en een vergelijking met de vermelde namen van de andere plaatsen geeft niet altijd uitkomst omdat er te veel homoniemen bij zijn.

Het kohier leert ons voor Lokeren ongeveer 350 verschillende familienamen kennen. Deze namen kunnen naar hun oorsprong ingedeeld worden in de gewone kategorien: namen die afstamming en verwantschap aanduiden, namen afgeleid van plaatsnamen, namen ontleend aan een beroep en namen gegeven om een psychische of lichamelijke eigenschap of eigenaardigheid. Een opsomming van alle namen zou hier te lang worden en moet dan achterwege blijven. Wij willen toch alle namen meedelen op *-man* en *-aert* zonder nochtans een oordeel uit te spreken over de oorsprong of de betekenis van deze elementen. Zij kunnen dienen voor een vergelijking met de namen van andere plaatsen. Aelman, Blendeman, Brækelman, Bruggheman, Heyman, Mueleman, Penman, Perreman, Rooman, Straetman, Temmerman, Venneman, Zaman. Audenaert, Bekaert, Beernaert, Blanckaert, Brouckaert, Everaert, Cammaert, Clauwaert, Cockaert, Lenaert, de Lombaert, Moeraert, van Pollaerde, Ryckaert, Slabbaert, Vossaert, Wape-naert, Willebaert.

Op de vorm van enkele namen moeten we nog de aandacht vestigen. Vooreerst hebben wij de afwisseling *vande* en *ver* in dezelfde naam. Verbrugghen - Vander bruggen, Vereecken - Vander eecken, Vander haeghe - Verhaeghe (zelfde persoon), Vanderhofstede - Verhofstede, Verlaect - vander Laect (zelfde persoon), Verlent - Vanderlent (id), Vermeere - Vander meere, Verschelden - Vander Schelden, Verschraeghe - Vander Schraeghe, Vander heerbrugghen - Verheerbrugghen. Bij andere krijgen wij een afwisseling van de naam met of zonder voorzetsel of lidwoord: De Scheppere - Schepper, Zaeman - de Zaman, Fonteyne - Van fonteyne, ofwel afwisseling van *vande*. Van Brande - Vanden brande, van Walle - Vanden Walle, Vanden Zype - van Zype zelfs De Nookere - van Nookere.

Ook reeds bij de mannen is in deze tijd het voorvoegsel in de familienamen niet meer zo vast. Dit zal later tot gevolg hebben dat dezelfde naam op verschillende wijzen wordt geschreven ook waar eenzelfde persoon bedoeld wordt en dat twee families die uit dezelfde stamvader voortkomen een andere schrijfwijze van hun naam zullen vertonen. De namen van de vrouwen komen nog

gewoonlijk voor in de verbogen vorm zonder voorvoegsel d.i. lidwoord of voorzetsel.

De doopnamen. In het kohier treffen we 79 verschillende namen aan voor mannen die in verscheidene vormen kunnen gebruikt worden: Christiaen, Kerstiaen; Nyclaey's, Claeys; Sebastiaen, Bastiaen; Laureys, Laureyns. Nochtans dient opgemerkt dat bij het schrijven van de naam niet noodzakelijk en in feite dikwijls niet de gesproken vorm wordt weergegeven, doch een meer beschaafde die in sommige gevallen zelfs de Latijnse doopnaam is: Gregorius naast Gooris, Stephanus naast Steven. De vrouwennamen staan dichter bij de volkstaal.

Wat de frekwentie van het gebruik van de doopnamen betreft, kunnen we niet met zekerheid uitmaken hoe dikwijls sommige namen gegeven werden. Er bestaan immers een aantal homonimen met doop- en familienaam waarbij geen verdere aanduiding wordt gegeven b.v. de vadersnaam, zodat het onmogelijk is uit te maken of we met een of meerdere personen te doen hebben. De meest voorkomende namen zijn: Jan (156 maal) en daarbij Hans (7), Pieter (111), Gillis (91). Een tweede groep vormen Laureys (52, patroonheilige van Lokeren), Joos (50), Jacop (46), Lieven (45), Willem (31). Weer minder Bauwen (18), Cornelis (18), Antheunis (15), Merten (13), Andries en Philips (11), Symoen (10). Verder hebben we nog Olivier (9), Daneel, Matheus, Passchier, Nyclaey's of Claeys (8), Jooris, Mathys, Pauwels en Servaes (7), Goorys, Franchoys, Jaspert (6), Gheert, Heyndrick, Luyck of Lucas, Maerck en Romeyn (5), Bertelmeeus, Christiaen, Ghyselbrecht of Ghysel, Lowys, Thomaes, Vincent (4). Andere namen zijn ten slotte: Adam, Aernout, Balthasar, Beernaert, Bussaert, Christoffel, Damaen, Denys, Dominicus, Eweyn, Floreys, Gabriel, Ghebrandt, Gheleyn, Godefroot, Huybrecht, Ingebert, Inghel, Jeronymus, Josep, Coenraet, Luygier of Lugier, Melchior, Pertsevael, Quintin, Raes, Reynier, Roelant, Rochus, Sebastyaen, Steven, Yzebrant, Zegher, Chaerle. Hieronder zijn vooral op te merken Bussaert, Eweyn, Ghebrandt, Ghyselbrecht, Godefroot, Ingebert, Josep, Yzebrant en inzonderheid Pertsevael waarvan er enkele herinneren aan oude ridderromans.

Voor de vrouwennamen kan alleen vermeld worden dat er slechts 20 verschillende voorkomen voor 87 onderscheiden personen. Dit juist om de aard van het dokument. Een tabel van de frekwentie kan dus niet opgemaakt worden. De meest genoemde zijn Marye met Maey en Maeyken, Catelyne, Lysbette, Mergriete, Johanne en Anna die allen 10 tot 12 keren worden gebruikt.

Verder treffen we aan. Agneese, Amelberge, Baerbel, Beatryce, Brygitte, Claere, Cornelia, Dyngne, Josyne, Lauryne, Lievyne, Mertine, Paesschyne en Thonyne.

Wij zouden de mannelijke doopnamen kunnen vergelijken met deze die wij aantreffen in andere stukken uit ongegeer dezelfde tijd b.v. in de Staten van Goed van 1583 tot 1598. Wij vinden daar op een paar na, dezelfde namen maar daarbij een aantal andere die mogelijk toevallig niet in het kohier voorkomen. De namen door kinderen gedragen ontbreken immers volledig. Zo treffen we aan: Ambrosius, Augustyn, David, Elewaert, Erasmus, Everaert, Gomaer, Jeremias, Melchisedech, Nicasius, Tobias, Zacharias, Ryckaert. Eigenaardig is nochtans dat hierbij een aantal Oud-testamentische namen zijn. Dat andere namen juist in deze tijd verdwijnen, kan verklaard worden door de toepassing van de dekreten van het Concilie van Trente dat vraagt dat alleen namen van heiligen als doopnaam zouden gebruikt worden.

Het voorkomen van bepaalde oudere namen is een familietraditie zo b.v. Pertsevael in de familie van Doorslaer en Bussaert in de familie Van Peteghem. Het was wel gewoonlijk de peter die de naam gaf aan zijn petekind, maar het is misschien niet toevallig dat de twee genoemde families juist twee van de oudste zijn te Lokeren.

Tot slot kunnen wij nog vermelden dat er slechts drie bijnamen vermeld worden: Pieter van Doorselaer gheseyt lansman, Anthuenis de Blicck gheseyt Vetman en Anthuenis De Blicck gheseyt paeter. Zulke bestonden er veel meer, maar om de manier waarop het kohier werd samengesteld is het niet te verwonderen dat zij niet werden megedeeld: de persoon zelf geeft niet zijn eigen bijnaam op. Uit bovenvermelde Staten van Goed hebben wij er een twaalfstal opgetekend en wel van personen die ook in ons kohier vernoemd worden: Pieter van Doirslaer geseyt lansman of lantsman, Pieter van Doirslaer alias Gheenens, Jacob van Hecke geseyt barens, Jan de Cock geseyt hansken oom, Gillis Ongena ges. oom, Jan Onghena ges. cleyne cosyn, in andere stukken altijd cosyn genoemd, Jan Onghena ges. conynck, Jan Daens ges. gheerts, Pieter van Peteghem fs Gillis alias Scheppers en Jan van Doirslaer alias heynkins.

ALCOHOLISME EN DRANKBESTRIJDING IN VROEGER EEUWEN¹

DOOR

Dr. A. COSEMANS
lid der Maatschappij

Enkele volken hebben het twijfelachtige voorrecht als drinkers door te gaan. We denken hier vooral aan Polen, Schotten, Ieren en... Vlamingen. Of ze die sombere naam wel verdienen of verdiend hebben, is een andere kwestie; is vooral een kwestie van opvatting. Het is nu wel bewezen dat alcoholisme in rechtstreeks verband staat met het sociaal en economisch niveau; hoe armer een volk, hoe groter de behoefte aan afleiding, solaa's, illusies en ontspanning van lager allooi. « De herberg is het salon van de arme. » Maar we stellen ons voor dat de werkelijkheid heel wat ingewikkelder is geweest dan in het licht van algemene begrippen zou kunnen aanvaard worden. Daarbij ook dat onze kunstenaars ons een zeer slechte dienst bewezen hebben met onze voorzaten als pallieterianen, drinkebroers, genietters, vloekers en kemphanen voor te stellen. Met het gevolg dat buitenlanders ons beter menen te begrijpen door Breugel's, Teniers' of Brouwer's brastonelen, die ze bewonderen, dan door kronijken, besluiten en verzoekschriften waarvan ze totaal onkundig zijn. Maar geheelonthouders zijn onze voorouders precies ook niet geweest. Hoe de zaken eigenlijk op het gebied van drankgebruik en -misbruik hebben gestaan, is het doel van de volgende bladzijden. Dat we daarbij het onderwerp niet zullen « uitputten », ligt voor de hand; daarvoor zijn de teksten van alle aard te talrijk en voor diverse interpretatie vatbaar. We zullen trachten een overzicht te geven van de aard en de omvang van het verschijnsel; eveneens van de middelen die in de loop der tijden werden beraamd en aangewend om de schadelijke gevolgen van het alcoholverbruik onder zijn meest vatbare gedaanten te bestrijden. Meer dan het probleem aanraken, een schets geven, kunnen we echter niet².

Wat de kwantitatieve beoordeling van de feiten betreft,

(1) Verkorting: A.R.A.B. = Algemeen Rijksarchief, Brussel.

(2) Zeer rijk en sappig, echter onvolledig, is de « Bibliotheca bacchica » van A. L. Simon. Het is een « bibliographie raisonnée des ouvrages imprimés avant 1800 et illustrant la soif humaine... » (Londen-Parijs 1927 en 1932, deel I: wiegedrukken, en deel II: 16e eeuw).

staan we voor grote moeilijkheden. Primo de zeer talrijke statistische gegevens na de Middeleeuwen, die zeer moeilijk te verwerken en te interpreteren zijn, vooral op een algemeen plan. Secundo de hopeloze diversiteit van de inhoudsmaten: pinten, kannen, kruiken, stopen, flessen, bottels, tonnen, vaten, pintoenen, amen, stukken, pijpen, voeders, schreven, loten, velten, ankers, okshoofden, sesters, roeden (niet de landmaat). Allemaal maten waarvan de inhoud afwisselde van gewest tot gewest, van stad tot stad, van drank tot drank, en soms aanzienlijk³. Waar we dus voor het beter begrip van onze getallen de oude maten reduceren tot liters en hectoliters, moeten onze berekeningen alleen beschouwd worden als aanwijzingen, niet als nauwkeurige gegevens; het bijwoord «ongeveer» hoort er steeds bij. En tertio: de sluikerij, die niet in cijfers is uit te drukken, maar niettemin ontzaglijk is geweest.

Ook moeten we hier op de drempel van ons betoog enkele bijzonderheden geven over de dranksoorten die we nader zullen behandelen.

Alcoholische dranken zijn ofwel gegiste, ofwel gedistilleerde produkten. Alcohol zelf, sedert de Oudheid bekend, wordt bekomen uit de omvorming van suiker of zetmeel, voorkomende in planten en vruchten, door middel van een gistingsproces, of door de daaropvolgende bewerking: distillatie, waartoe distilleertoeestellen of kolven (alambics) gebruikt worden. Soms ook wordt alcohol, in wijn aanwezig, door distillatie vrijgemaakt. Het verkrijgen van alcoholische dranken door distillatie is van veel jongere datum, ten minste voor wat betreft het produceren voor algemeen gebruik. De smaak van de alcoholica wordt bepaald door de in de alcohol zwevende of bijgevoegde onzuivere elementen, ook door de natuur van de vaten b.v. (dennen- of eikenhout, enz.).

Wijn, cider, mede en bier zijn gegiste dranken⁴. Brandewijn (eau de vie, vin bruslé, levende waters, brandevin, sterk water, quinte-essence, aqua vitae, aguardiente) wordt gedistilleerd 't zij uit graan, en naargelang de gebruikte graansoort genoemd: jenever, whisky, gin, vodka, enz.; 't zij uit rietsuiker (most of stroop: rhum); 't zij uit druivenmoer (marc); 't zij uit appel-

(3) Het ging zelfs zo ver dat de burgers van Brussel 's zondags hun pinten op het grondgebied van sommige voorsteden gingen drinken, waar de maten groter waren, gewoonte die het protest uitlokte van de Brusselse schepenen en brouwers. In de loop van de 18e eeuw werden meermaals voorstellen tot eenmaking gedaan. De Franse Convent'e heeft het decimaal stelsel zelfs niet op wijn- en brandewijnmaten toegepast. Zie A.R.R.B., Raad van Financiën nr 9117.

(4) In Vlaanderen werden in de 18e eeuw nog honingbier en cider gedronken.

droesem (calvados); 't zij uit brouwerijafval (jenever van slechte kwaliteit, in de 18e eeuw); 't zij uit vruchten (quetch, kirsch, zwitsers kersewasser, cassis) (het eerste stadium is dan steeds een gistingsproces); 't zij uit verzuurde of moeilijk te bewaren wijn (cognac, armagnac). Likeur is brandewijn, geurig gemaakt door kruiden, wortels, vruchten (anijs, engelkruid, sinaasappelen, rozen, leliën, jasmijn, venkel, munt, verbena, enz.), vooral sedert de 17e eeuw, misschien wel onder Italiaanse invloed⁵. Morgenwijn daarentegen (niet de Spaanse wijn) is wijn met kruiden; de dodende absinth, verboden sedert 1915, was brandewijn met alsem en andere extracten (anijs, steranijs, venkel), nu meestal vervangen door wijn vermengd met een soort alsem, die de naam draagt van vermout. Ook van Schiedamse jenever wordt de smaak verhoogd door jeneverbessen. In de 18e eeuw wordt door de Raad van Financiën hier te lande het verschil tussen jenever en likeur aangeduid door « brandevins simples » en « brandevins relevez ou mis en sève d'epiceries, fruits, semences, racines, herbes ou autres ingrédients. » Natuurlijk werd ook alcohol met kruiden vermengd tot het verkrijgen van reukwerk (lavendelwater, eaux sans pareilles, soms ook wel quintessences, eaux de senteur of reukwater, eau de Cologne, eau de la reine de Hongrie); hier ook kwam het gebruik uit het geparfumeerde zuiden; of tot het verkrijgen van geneesmiddelen⁶. We laten echter geneeskunde, kwakzalverij en parfumerie buiten beschouwing. En ten slotte: verjus is wrange wijn uit onrijpe of zure vruchten, hetgeen veelal het geval is geweest in ons land, waar de druiven zeer dikwijls niet tot rijpheid kwamen.

I. WIJN

Wijn is de normale drank van de warme zuiderlanden, waar de wijnstokken natuurlijk gedijen: Spanje, Italië, Griekenland, Noord-Afrika, Frankrijk. Thans wordt algemeen aangenomen, dat de Romeinen de wijnbouw in Gallië en in de Rijn- en Moezelstreek hebben gebracht. Deze bouw heeft zich in de loop der eeuwen naar het Noorden van Frankrijk en naar België verspreid. Van de 16e eeuw af is hij echter in deze laatste streken van minder betekenis geworden, toen, ten gevolge van de verbetering van de verkeerswegen, de betere Franse wijn gemakkelij-

(5) Volgens C. Kramers, De moutwijnindustrie te Schiedam (Amsterdam 1945-1946) zouden reeds in de 16e eeuw in Noord-Nederland kleine likeurstokerijen hebben bestaan.

(6) Het gebruik van alcohol voor reukwerk, sedert de oudheid, was een echte noodzakelijkheid, gezien het uitblijven van lichamelijke hygiëne.

ker in onze steden kon binnendringen. Dat de wijnbouw in ons land een zekere uitbreiding genomen had, vooral in het heuvelachtig land van Haspengouw en op de oevers van de Maas, wordt bewezen, buiten de teksten om, door de toponymie en de naamkunde⁷. De kloosters en de abdijen waren tijdens de vroegere Middeleeuwen in het bezit van wijnbergen in Noord-Frankrijk en in ons land; stilaan echter werden deze laatste verlaten, en vervangen door wijnbergen op de Rijn en de Moezel. In de 17e eeuw echter waren de wijnbergen nog belangrijk in Waals-Brabant, evenals te Leuven en te Brussel: de inwoners klaagden erg over hun teleurgang tijdens de oorlogen van Lodewijk XIV, en de daaruitspruitende werkloosheid⁸.

Werd er in de Middeleeuwen in onze gewesten veel wijn gedronken? Als men met West-Europa de bezittende klassen bedoelt, nl. de adel, de abdijen en de hogere burgerij, moet het antwoord beslist bevestigend luiden. De « beati possidentes » van toen aten en dronken in een mate die wij ons, 20e-eeuwers, nauwelijks kunnen inbeelden! Heeft men echter op het oog de bevolking in het algemeen, moet ons antwoord zeer genuanceerd zijn⁹. Het levenspeil van de massa stond zeer laag, en de geïmporteerde wijn kostte veel te duur voor de gewone man die nauwelijks kon rondkomen: er werd dan inlandse wijn gedronken, maar vooral bier. De fiscale en havenstatistieken die ons uit die eeuwen zijn overgebleven, zijn niet altijd betrouwbaar. En als een Engelse kroniekschrijver uit de 12e eeuw beweert dat « terra repleta est potu et potatoribus », dan hechten we aan die zin niet meer betekenis dan aan een pessimistische, veralgemeende en onkontroleerbare moraalles¹⁰. Maar zeker is 't dat

(7) J. HALKIN, *Notice historique sur la culture de la vigne en Belgique*, in Bull. Soc. d'Art et d'histoire de Liège, IX, passim. — P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de Landbouw in België* (Antwerpen 1956), II, blz. 123. — E. PRON, *En Hesbaye. La lèpre, Les Vignobles, Le frontière linguistique* (Gembloux 1948).

(8) In de 18e eeuw is er soms nog sprake van Brusselse en Leuvense wijn; zie Baron de Ryckman de Betz, *Les Ryckman* (Brussel 1952), blz. 75, 79, 122, 212, enz.; A.R.A.B., Audience, 550, f°s 353-354.

(9) Volgens H. Van Werveke zou het wijnverbruik per hoofd en per jaar in de 14e eeuw te Gent 37 à 38 liter bedragen hebben: een ontzaglijk hoog verbruik als men het vergelijkt met het hoofdelijk verbruik heden ten dage! Wat moet dan het hoofdelijk verbruik geweest zijn bij de bezittende klasse, een kleine minderheid toch? H. VAN WERVEKE, *Le commerce de vin au moyen âge*, in R.B.P.H., 1933, blz. 1100. J. Craeybeckx, in zijn hieronder besproken Verhandeling, schat het hoofdelijk wijnverbruik te Gent in 1376-1377 zelfs op 45 liter, met sterke daling daarna; te Brugge, in de M.E. op een 100-tal liter, te Antwerpen in de 16e eeuw: een 25 liter. Deze cijfers sterk aan schommelingen onderhevig, met algemene afname in de 16e eeuw. In Engeland, 14e eeuw: 17 à 23 liter; in de gezamenlijke Nederlanden omstreeks 1550: 15 liter.

(10) H. PIRENNE, *Un grand commerce d'exportation au moyen âge: les vins de France*, in *Annales d'Histoire écon. et sociale*, 1933, blz. 225-243.

vóór de Honderdjarige Oorlog de Franse wijn uit de streek tussen Loire, Rhône en Pyreneeën met grote hoeveelheden naar Engeland en Brugge werd vervoerd; terwijl de wijn uit Noord- en Oost-Frankrijk veeleer op het vasteland werd gedronken¹¹. Aan de hand van havenstatistieken meent men dat in de 14e eeuw Frankrijk jaarlijks 50.000 tonnen (dus ongeveer 450.000 hectoliter) Bordelese wijn naar Engeland exporteerde, dus meer dan de helft van de huidige Franse wijlexport¹². We staan sceptisch tegenover die cijfers, als men bedenkt dat Engeland en Schotland samen in de 14e eeuw niet meer dan 5 à 6 miljoen inwoners telden, waarvan de overgrote meerderheid nooit wijn dronk. Of men zou moeten geloven dat een groot gedeelte van die wijn over de Engelse havens en over Brugge of andere Nederlandse havens naar Noord-Europa werd verscheept. Waarbij er dan ook rekening mee moet gehouden worden dat deze jonge wijn vele maanden onder weg moest blijven, en dus groten-deels bedorven uit de vaten kwam, afgezien dan nog van lekkage en diefstal. Over land was het nog erger. Want de sedertdien geperfectioneerde techniek van bewaring (het klaren en het bottelen) was onbekend: de wijn werd van de ton getapt, zoals het bier. In ieder geval dure waar, en geen spek voor de bek van de werkende man.

De wijn was de gewone drank van de rijken, terwijl het volk trouw zou blijven aan zijn inlands of buitenlands bier, in afwachting dat de borrel zijn intrede zou doen in de herberg. Op de buiten, onder de boerenbevolking, blijven de wijntappers zeldzaam, uitgezonderd dan langs de grote banen, met hun afspanningen. In de steden enkele wijntaverniers. Stilaan worden de statistische gegevens ook talrijker, en in de loop van de 18e eeuw wordt het archief van de Raad van Financiën een rijke verzameling van in- en exportcijfers, berekeningen van verbruiksbelastingen, inventarissen, verzoekschriften met de hand op het hart, klachten en processtukken. Want van lieverlede is het centraal gezag het belang gaan inzien van de consumptie van alcoholische dranken voor de steeds lege staatskas. Ook de stedelijke archieven worden rijker aan documentatiemateriaal.

(11) Y. RENOUARD, *Le grand commerce du vin au moyen âge*, in *Revue historique de Bordeaux*, 1952, passim. Ook H. VAN WERVEKE, *Comment les établissements religieux belges se procuraient-ils du vin au haut moyen âge?* in R.B.P.H., 1923, blz. 643. Waarbij we hier moeten voegen de nog niet verschenen Gentse doctoraatsverhandeling van J. CRAEYBECKX, *De import en het verbruik van Franse wijn in de zuidelijke Nederlanden op het einde der Middeleeuwen en in de zestiende eeuw*. Met zeer rijke bibliografie. Dhr. Cr. heeft ons zijn studie welwillend ter hand gesteld, waarvoor we hem hier hartelijk danken. Veel zijn we hem in de volgende bladzijden verschuldigd.

(12) Y. RENOUARD, *op. cit.*, blz. 13-14.

Tegen het einde van de 16e eeuw treffen we te Brussel 47 wijn-taverniers aan¹³. De stad Bergen in Henegouwen schijnt in diezelfde eeuw (1588) al een centrum van geïnspireerde en begaafde wijndrinkers te zijn geweest, want we vinden er 16 wijnhandelaars, die tot de regering een verzoekschrift richtten om de vrije invoer van 461 stukken Franse wijn, dus meer dan 200.000 liter!¹⁴. En in 1633 oordelen de schepenen dat de geprivilegieerden (klerus en adel) of « ceulx quy se disent privilégez... » en geen verbruiksbelastingen betalen, op een jaar tijd ongeveer 74.000 loten wijn verorberd hadden (148.000 l.)! Als men dan bedenkt dat de stad wellicht niet meer dan een 10.000 zielen telde, en het procent geestelijken en edelen de 10 zeker niet overtrof, dus maximum een 1.000-tal personen!¹⁵. Voormelde cijfers zijn fiscale schattingen, maar daarom nog niet overdreven. Daarbij ook nooit uit het oog verliezen dat steden bevoorradingscentra zijn voor het omliggende platteland. De aangehaalde getallen dus te interpreteren « cum grano salis ».

Enkele andere cijfers betreffende het wijnverbruik in kloosters, ditmaal te Veurne in de 18e eeuw (1787), volgens de ramingen van het Beheer der Lopende Middelen: Capucijnen (20-tal personen): 708 loten wijn (1416 l.) en 30 tonnen zwaar bier; Penitenten (8 personen): 80 loten wijn (160 l.) en 13 tonnen zwaar bier; Cellebroeders (8 personen): 586 loten wijn (1172 l.), 90 tonnen zwaar bier « ils ne consomment pas de la petite bière... »; Zwartzusters (9 personen): 180 loten wijn (360 l.) en 13 tonnen zwaar bier. Volgens een andere schatting uit 1772, zouden de Ieperse niet-belastingsplichtigen 23.431 loten wijn, of 48.577 l., gedronken hebben: zouden er meer dan een 1.000-tal geweest zijn?¹⁶? Waaruit blijkt dat wijn toch geen alledaagse kost in de kloosters was; misschien was zij het wel in de kapittels (St. Martinus, St. Pieter, St. Jacob en St. Niklaas te Ieper), en in de Jezuïetenkloosters (6000 liter voor 30 personen, dus een 200 l. per hoofd, ook te Ieper).

De invoer van wijn bereikte in 1721, volgens de ambtenaren van de Raad van Financiën, de volgende quota: 5500 stukken Bourgogne- en Champagnewijn over land, en 5200 vaten witte en andere wijnsoorten, met inbegrip van de « eaux-de-vie » (gedistilleerde wijn), alles bestemd voor inlands verbruik (dus buiten

(13) A.R.A.B., Rekenkamer, Arquits nr 2826 (met uithangborden).

(14) A.R.A.B., Geheime Raad, nr 1327 (met de namen van de handelaars). Zonder twijfel heeft ook te Bergen, evenals te Mechelen, het bestaan van een goeude burgerij, in en om de Souvereine Raad, het wijndrinken bevorderd.

(15) A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 8671.

(16) Ibidem, nr 8981 (met statistieken ook voor Diksmuide).

het transitoverkeer naar de vreemde of naar het Luiks grondgebied)¹⁷. Deze 10.700 stukken en vaten wijn beantwoorden ongeveer aan 5.000.00 l. wijn (waaronder een klein gedeelte eaux-de-vie) zegge een 2 l. per hoofd. Dit laatste cijfer is natuurlijk niet hoog, vooral als men het vergelijkt met het huidig verbruik per hoofd in Frankrijk¹⁸. Maar het totale wijnverbruik moet op rekening gebracht worden van de gegoede standen. Waarschijnlijk ook zijn voormelde statistieken beneden de werkelijkheid, omdat de smokkelhandel niet zonder belang is geweest. Het verbruik van inlandse wijn was van geringer betekenis.

Betreffende Brabant beschikken we over talrijke inlichtingen. In 1822 werden er te Brussel bevonden: 100 afspanningen, 73 groothandelaars in wijn, 245 kleinhandelaars in wijn, 5.000 (?) herbergen. Te Diest: 16 kleinhandelaars in wijn; te Nijvel en te Tienen telkens 7¹⁹. Volgens de schattingen van Backx, pachter van de verbruiksbelastingen te Leuven, in 1763, waren daar wijntaverniers « dewelcke sijnde hebbende 60 à 70 aemen wijn in flessen (dus 9 à 10.000 l.) de welcke sijn onmogelijk om door de visatateurs te connen tellende leggende in backen altemael op een getast... »²⁰. De wijn komt in grote hoeveelheden « met stukken, aemen, peypen, staecken, quartalen, oxhoofden en vaten » door de Mechelse Poort. Maar Leuven was een universiteitsstad, met veel profesoren en kloosters, en op de grote verkeerswegen gelegen! Veel wijn werd er zeker gedronken... en bier ook.

En aan het Hof te Brussel? Een paar aanwijzingen: « Gekocht bij Poisson te Bergen: in 1731: 32 stukken Bourgogne; in 1732: 22 stukken idem; in 1733: 26 stukken. » « Geleverd bij de graaf de Harrach: in 1734: 25 stukken wijn van Bar, en 15 stukken Bourgogne en Champagne (een stuk = 450 l.). Bij de landvoogd zelf, in 1734: 38 stukken Bourgognewijn; in 1737: 25 stukken idem. » In 1749 zenden de Staten van Luik aan Z.H., voor het verter van het Hof: 30 stukken wijn. De schildknepen krijgen elk een fles wijn per dag; de leverancier de Stordeur levert derhalve 18 stukken rode wijn in 1739, en twee halve voeders Rijnwijn (een voeder: 8 à 9000 l.). « In 1750 geleverd aan het Hof: 110 stukken Bourgognewijn²¹. » Al deze cijfers volstaan om aan te nemen dat Hof en adel te Brussel er lustig of losleefden, en dat de faam van het Hof als zijnde « joyeuse, buvante, chantante

(17) A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 8671.

(18) Cf. de statistieken bij J. Craeybeckx, Verhandeling, passim.

(19) A.R.A.B., Belastingen van Brabant, nr 116.

(20) A.R.A.B., Staten van Brabant, Suppl. nr 696.

(21) A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 5356.

et aimante» en «polissonne» voegt de wufte prins de Ligne erbij, niet gestolen was, ten minste voor wat het bekerlichten betrof!

Als we nu een periode van enkele eeuwen overschouwen, dan zijn we ervan overtuigd, dat het hoofdelijk wijnverbruik in de Zuidelijke Nederlanden sedert de Middeleeuwen sterk is afgenomen; in welke mate, procentsgewijs uitgedrukt, is voorlopig niet te achterhalen. We stellen ons voor dat het fantastisch wijndrinken door de adel en de hogere burgerij, zoals de berekeningen voor de 14e eeuw het hebben bewezen, tot het verleden behoort. Het is echter waarschijnlijk dat er in de 18e eeuw meer wijndrinkers waren dan vroeger.

Maar zoals we 't hier verder zullen zien, is het alcoholisme als dusdanig sedert de Middeleeuwen sterk toegenomen, ten gevolge van het drinken van jenever en likeur, niet alleen meer door de «gegoede» standen, maar vooral door de massa. En daar lag het gevaar!

II. BIER

Gegiste dranken, zoals bier, zijn zo oud als de straat. Egypte wordt aanzien als het land waar een bierindustrie, in het stadium van het ambachtenbedrijf, het eerst tot stand is gekomen. De vestiging van het Romeins imperium betekende een gestuite ontwikkeling van de brouwtechniek, daar in het wereldrijk van Rome in en om de Middellandse Zee, de wijnbouw en het wijnverbruik een alomheersende positie hebben bekleed. Een uitzondering geldt wellicht alleen voor Gallië dat in die eeuwen nog niet de grote wijnproducent van later is geworden, en waar het brouwen van bier nog steeds van zekere betekenis zal zijn geweest, althans als huisvlijt. Men vergete trouwens ook niet dat de voortbrengst (niet de handel) van wijn nooit het historisch proces van huisindustrie naar ambacht en vandaar naar grootbedrijf - kapitalistische onderneming, zal doormaken, zoals zulks voor bier en jenever het geval is geweest.

De inval van de Germanen moet ook geïnterpreteerd worden als een overwinning van Cambrinus op Ceres, ten minste oppervlakkig beschouwd. Want de Germanen zijn altijd de grootste bierdrinkers geweest — de Vlamingen niet uitgezonderd — om redenen van landbouweconomische aard: in hun land gedijen de druiven niet. Eeuwenlang is het bierbrouwen echter huiselijke arbeid — vrouwenwerk — gebleven, evenals het broodbakken, waarbij dezelfde grondstof, graan, tot deeg verwerkt wordt, om na de gisting, gebakken te worden, terwijl anderzijds deeg met

water vermengd tot bier wordt verwerkt, schematisch gezien natuurlijk: Beide industrieën ondergaan in de loop van de eeuwen de evolutie van huisvlijt naar ambachtsbedrijf, zonder dat het eerste stadium ooit zal ophouden te bestaan: nu nog bakken de landbouwers hun brood meestal zelf, terwijl bier niet meer aan huis gebrouwen wordt door «eigenbrouwers», ten minste in West-Europa niet meer. Integendeel: het brouwbedrijf is meer en meer een kapitalistische onderneming geworden of aan 't worden.

Wat het bier als volksdrank sedert de Middeleeuwen voor de Germaanse landen betekend heeft, is moeilijk te overschatten, in een tijd dat er koffie noch thee bestonden (deze dranken kwamen niet in voege vóór de 17e eeuw). In een tekst uit het archief van de Raad van Financiën, van 1765, heet het: «Het volk drinkt bier zoals het brood eet.» Bij elke maaltijd bier, soms ook bierpap, biersoep, enz. Het «gerstensap» lag zo in het volksgebruik verankerd, vermengd met een sterke dosis bijgeloof, dat hem allerhande deugden werden toegeschreven, die hun neerslag in de volksmond, onder vorm van bierverzen en fuifliederen, hebben gevonden. Het bier laaft de dorst (of geeft dorst: de twee uitdrukkingen betekenen eigenlijk hetzelfde!), bier is gezond en geneest, «Bier und Brot machen Wangen rot»; het is voedzaam: «Bier ist flüssiges Brot», «Brot ist Bier in fester Form» en maakt vrolijk²². Er wordt zelfs in de heldensagen aan het bier een magische kracht toegeschreven: godinnen brouwden gerstensap en reikten de bekers aan de helden. Vooral sterk bier, in de maand maart gebrouwen (Märzbier) was voedzaam en bloedzuiverend. Maar een feit dat de tijdgenoten besproken noch bezongen hebben, is dat het gebruik van bier (een gekookte drank) duizenden mensen heeft behoed voor besmettelijke ziekten, toen het drinkwater in de Lage Landen van zeer verdacht gehalte was. Dat de afgunst tussen bierbrouwende steden, vooral in Duitsland, en tussen wijn of bier producerende landen («vinum laetificat, cerevisia tristat») daarbij een hartelijk woordje heeft meegesproken, ligt voor de hand. Ook moraliserende bespiegelingen zijn daaraan niet vreemd gebleven:

«Ein Trinker, ein rechter, säuft nicht»

ofwel :

«Wer trinkt ohne Durst,
Und isst ohne Hunger,
Stirbt desto junger.»

(22) Volgens F. WEBER, *Essai historique sur la brasserie française* (Soissons 1900) blz. 210, zou er zelfs in het Walenland gezegd worden: «Où le brasseur entre, le boulanger n'entre pas.» Het equivalent bestaat trouwens in het Duits.

zonder dat deze raadgevingen moeten beschouwd worden als de voortekenen van het latere anti-alcoholisme (de overgrote meerderheid van voormelde spreuken getuigen trouwens van instemming²³).

Op de techniek van het bierbrouwen kunnen we hier niet ingaan; daarover bestaan trouwens uitvoerige werken²⁴. We vermelden hier alleen dat de hop, die nu als een onmisbaar bestanddeel van het bier doorgaat, niet vóór de 10e eeuw bekend was, maar sedertdien vanuit Zuid-Duitsland meer en meer geproduceerd werd in Vlaanderen (streken van Aalst en Poperinge, sedert de 12e of 13e eeuw waarschijnlijk), en naar Engeland uitgevoerd werd van de 16e eeuw af²⁵. Of echter het spreekwoord:

« Hops, Reformation, bays and beer,
Came into England all in one year »

helemaal aan de werkelijkheid beantwoordt, is vooralsnog niet te achterhalen, evenmin als de vraag of onze tijdens de godsdienstonlusten in de 16e eeuw uitgeweken landgenoten de smaak van de Engelse bierdrinkers hebben beïnvloed. Wel schijnt het uitgemaakt te zijn, dat de Engelse brouwers in de Middeleeuwen geen hop gebruikten om de smaak van hun bier aan te passen aan het verlangen van hun klanten; ze deden het door keur en dosering van graansoorten, ook wel door vermenging met andere geurige kruiden, zoals ook op het vasteland. De naam van « bier » zelf dateert uit de late Middeleeuwen; de vroegere zezaming was *cerevisia*, *cervoise*, bier zonder hop.

De grootste bierdrinkers in de Middeleeuwen en in de Moderne tijden waren de Duitsers, de Denen en de Nederlanders, en de Duitse hansasteden de grootste producenten, meer nog dan de Beierse steden:

« Hamburg ein Brauhaus,
Lübeck ein Kaufhaus.

(23) Wij verwijzen hier naar het boekje van L. HERMANN, *Das Bier im Volksmund* (Berlijn z.d., 1927²), met talrijke spreuken, gedichten en liederen. Een dergelijk werk in het Nederlands kennen we niet. Men zou overigens moeten aannemen dat het Nederlands taalgebied niet zo rijk is geweest aan spreuken ontleend aan de drankgewoonten, te oordelen naar K. TER LAAN's *Nederlandse spreekwoorden, spreuken en gezegden*, met bibliografie ('s Gravenhage, 1950).

(24) M. DELBRÜCK, *Brauerei-Lexicon*, 2 dl. (Berlijn 1925); — F. SCHOELHORN, *Bibliographie des Brauwesens*, I (Einsiedeln 1926); — dezelfde, *Französische Brauliteratur* (Einsiedeln 1928); — H. BLINK, *Geschiedenis en Verbreiding van de bierproductie en van den bierhandel*, in *Tijdschrift voor Economische Geografie*, 5, 1914. — H. BLINK, *Bierbrouwerijen en Bierhandel in Nederland, historische en hedendaagse opmerkingen*, in: *Vragen van den Dag*, 1900.

(25) O. MAES, *Histoire de la culture du houblon*, in *Revue d'Economie agricole et alimentaire* (Brussel 1944), nr 1. P. LINDEMANS, *op. cit.*, II, blz. 141.

Over het aantal brouwerijen spreken we later. Terloops echter signaleren we hier dat Gent in de 14e eeuw 109 publieke brouwerijen zou hebben geteld, plus de huis- en kloosterbrouwerijen²⁶. Sedert de 14e eeuw wordt veel bier geïmporteerd; we noteerden (voor de 16e eeuw): uit Engeland, Hamburg, Bremen, Lüneburg, Lübeck, Delft en Friesland; ook wordt er van «Huypenbier» gesproken, echter niet van Beiers bier²⁷. Al die waar kwam over Amsterdam, Antwerpen en Mechelen in België. Men heeft uitgerekend dat in een enkel jaar tijds (1370?) 7200 tonnen Hollands en Duits bier in Brabant werden ingevoerd²⁸. Te Antwerpen had het bijna het verbruik van wijn verdrongen en leverde als accijns in de 18e eeuw meer dan de helft van het stadsinkomen op²⁹. 't Is waarschijnlijk dat het in de loop van de 16e eeuw is geweest dat de steden Leuven, Mechelen, Diest, Tienen, Zout-Lœuw en Hoegaarden centra van bierproductie zijn geworden: de belemmeringen op het verkeer tijdens en na de godsdienstoorlogen hebben de nationale industrie bevorderd. De vestiging van talrijke brouwerijen langsheen de Oostgrens van Brabant houdt o.i. verband met de graanpolitiek van de regering en de smokkelhandel, gericht op het prinsbisdom Luik, waar het verbruik van brouwgraan zeer dikwijls verboden was; ook met het bestaan van talrijke vrijdorpen (enclaves) die haarden van sluikehandel waren.

De 17e en 18e eeuwen zijn vervuld van conflicten tussen brouwers, herbergiers, hophouwers en drinkers. Ten tijde van graanschaarste wordt door de regering het gebruik van gerst (winter- of zomergerst) en andere graangewassen voor het brouwen of stoken, vooral dit laatste, verboden of beperkt. Soms zijn het de brouwers die zich verzetten tegen de uitvoer van hop: de Brusselse brouwers verbruiken echter weinig hop; hun «fabrique principale consistait dans la bière blanche, qui pour ainsi dire n'a besoin que d'odeur de houblon», terwijl de brouwers van Aalst vooral bruin bier voortbrengen³⁰. Dikwijls ook wordt er geklaagd over de stedelijke belastingen op het bier; waarop de stadsmagistraten aan de burgers, op aandringen van de brouwers, verbieden 's zondags namiddag, tijdens de gebruikelijke

(26) O. MAES, *op. cit.*, blz. 16.

(27) A.R.A.B., Corps des Métiers, nr. 460; F. WEBER, *op. cit.*, blz. 258.

(28) R. DOEHAERD, *Bierhandel van Brabantse kooplieden met Nederland in de 14e eeuw*, in Hand. Kon. Kring v. Oudheidkunde te Mechelen, 1946, blz. 84-89.

(29) F. PRIMS, in Antwerpsch Archiefblad, 2e reeks, VIII, 1932, blz. 139. — *Antwerpen in de XVIIIe eeuw* (Antwerpen) 1952) blz. 59, en passim.

(30) A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 4451. KEICKENS, *Hoe men bier brouwen en slijten moest te Brussel ten tijde van Keizer Karel*, in Dietsche Warande, 1897.

wandeling, een goedkoper pint op de buiten te gaan drinken: de stadspoorten zullen dan wel vroeger gesloten worden. De brouwers vroegen zelfs dat het brouwen van bier zou verboden worden in de omgeving van Brussel. Of al die conflicten het verbruik van het zo zeer gegeerde bier zullen verminderd hebben, valt daarbij zeer te betwijfelen, als men bedenkt dat onze ijverige voorouders in hun pint schuimend gerstensap de zo nodige ontspanning na afgedaan koeliewerk, en de zo onontbeerlijk gachte aanmoediging voor komende arbeid meenden te vinden. Het drinken van bier was een supplement op ontoereikende voeding. Dat was het gezonde aspect van de zaak. Minder interessant was het overdadig gebruik van bier: het leidde al te vaak tot bras- en vechtpartijen — « koud bier maakt warm bloed » — en tot sociale rampen.

Want men vergeete niet dat het gewoon bier in vroeger tijden vast en zeker een hoger alcoholgehalte had dan nu. Als bewijs daarvan de volgende gegevens over het nodige graan: « Voor een brouwsel Henegouws bier van 40 tonnen, elk van 50 loten, gebruikt men acht mudden wintergerst. Voor sterk bier neemt men dezelfde hoeveelheid gerst voor een brouwsel van 27 tonnen; voor dun bier (voor de arme lieden), voor een brouwsel van 53 tonnen »³¹. Dus voor gewoon bier: 2800 l. graan voor 3500 l. bier; en voor « fluitjesbier »: 2500 l. gerst voor 6500 l. bier. Volgens deskundige berekening bekomt men voor het gewoon een alcoholgehalte van ongeveer 5°; voor sterk bier: aanmerkelijk meer. Maar men mag aannemen dat de talrijke biersoorten van lokale, regionale of nationale faam tot de klasse van « sterk », « speciaal » of « extra » bier behoorden³². Zulks was ook het geval met de Engelse en Noord-Duitse producten, waarmee ons land overvloedig werd bedeed, maar waarvan het verteer beperkt bleef tot de bezittende klasse. Er werd natuurlijk ook wel « klein » of dun bier gedronken door het gewone volk. De kwantitatieve verhouding « sterk » en « dun » bier is niet te bepalen. In de mannenkloosters b.v. veel meer sterk bier, in de vrouwenkloosters veel meer dun.

(31) A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 4448. Een andere, maar minder duidelijke tekst, voor Doornik, onder hetzelfde nummer.

(32) P. E. WAUTERS, *Dissertation sur la manière de faire l'Uytzet* (Gent, an VI). De brouwer Van Assche, te Brussel (18e eeuw) brouwde een soort Engels bier « à l'angloise » en gebruikte daartoe 3 rasieren graan per ton (in plaats van 1½ à 2). Waarbij hij aanmerkt: « il ne me semble pas même que les bières de Malines, de Nivelles et de Douai, qui sont les plus fortes que je connoisse, approchent en aucune manière de cette bière, qui, lorsqu'on la jette sur la braise, s'enflamme à peu près comme l'eau de vie ». En hij voegde er aan toe dat hij voor dat bier, als het voor Amerika bestemd is, 4 à 5 rasieren kan gebruiken.

We zouden hier ook enkele bladzijden moeten wijden aan de sociaal-economische organisatie van de brouwers- en aanverwante gilden en ambachten (hotelhouders, tappers, kuipers, sjouwers, enz.). Te Brussel in ieder geval waren de brouwers de rijkste en meest geziene industriëlen van vroeger. Daarin moet ook een bewijs gezien worden van het belang van het bier voor onze nationale economie. Een speciale studie zou deze nijverheid en haar sociale inrichting wel verdienen³³. Want haar organisatie dateert uit de Middeleeuwen, misschien wel uit de 13e eeuw.

III. BRANDEWIJN EN LIKEUR

Hier hebben wij te doen met gedistilleerde dranken, verkregen door middel van een kolf of alambic, uit gegiste producten. Het woord « alambic » is van Arabische oorsprong, en herinnert aan de alchemische bewerkingen, waarvan wijn het voorwerp was, operaties dus die tot doel hadden reeds bestaande alcohol (nog een Arabisch woord) van de wijn af te zonderen. Zulks gebeurde al in de Oudheid. In Egypte o.m. werd alcohol gestookt voor het vervaardigen van reukwerk. Ook de Arabieren kenden het gebruik van kolven, die waarschijnlijk over Spanje door Europa tijdens de Middeleeuwen werden overgenomen. Verder dan een soort hokus-pokus-bewerking kwam het voorlopig niet. Aan het verkregen alcohol-product werden miraculeuze deugden op het gebied van de heilkunde toegeschreven. Vandaar de mooie namen van brandwater, eau-ardente, quinte-essence, liqueur divine, mercure végétal, air animal (?), eau flagrante, esprit ardent, sterk water, âme du vin, goudwater, enz.³⁴ Een volksdrank is jenever tijdens de Middeleeuwen niet geworden.

Zulks is gebeurd in de loop van de 16e eeuw: van de wijn werd meer en meer alcohol afgezonderd, en de verkregen drank (cognac, in de streek van Angoulême en La Rochelle) werd uitgevoerd en van lieverlede geprezen. De streek was trouwens rijk aan wijn van mindere kwaliteit, en lag bij de Oceaan³⁵. In 1514

(33) Een dergelijke studie bestaat voor België niet; we moeten verwijzen naar de algemene bibliografie over de geschiedenis van het ambachts- en gildewezen. Voor Brussel: een paar bladzijden in WAUTERS, *H're de Bruxelles*, II, blz. 586-587. Zie ook H. VAN HOUTTE, *Histoire économique*, passim. Voor Nederland: E. TIMMER, *De generale brouwers van Holland* (Haarlem 1918). Voor Frankrijk: L. DUBOIS, *Le régime de la Brasserie à Lille des origines à la Révolution* (Lille, 1912); F. WEBER, *Essai historique sur la brasserie française* (Soissons 1900). Voor Duitsland, zie hierboven.

(34) L. JACQUET, *L'Alcool. Etude économique générale* (Parijs 1912) passim.

(35) R. DELAMIN, *Histoire du Cognac* (Parijs 1935) passim. Uit het begin van de 16e eeuw dagtekenen enkele tractaten over het distilleren in 't algemeen van dranken voor mediceaal en dagelijks gebruik.

kwam te Parijs een gilde van de mosterdmakers-azijnbrouwers-stokers tot stand, in 1537 een afzonderlijk gilde van de azijnbrouwers en stokers. Honderd jaar later een afzonderlijk gilde van de stokers en eaux-de-vie-verkopers. In de 17e eeuw nam de likeurbereiding en -handel een grote uitbreiding: een gilde der « limonadiers » ontstond in 1675; deze likeurstokers mochten « composer et vendre toutes limonades ambrées, parfumées et autres eaues de gelée et glace de fruits et de fleurs, même les eaues d'anis et de canelle et frangipane, de l'aigre de cidre, du sorbec et du café en grains, en poudre et en boisson... aussi vendre des vins, des fruits confits et confitures... » Weldra echter ontstonden wrijvingen met de venters; vandaar het verbod aan dezen opgelegd te verkopen levende waters en likeur « dans les rues, sur les tables et escabelles... de poser sur lesdites tables des fontaines, tasses et flacons d'étain... »; ze mochten daarna alleen hun bedrijf uitoefenen op een zekere afstand van de winkels van de limonadefabrikanten³⁶.

Tegen het einde van de 16e eeuw werd in de Nederlanden graanjenever gestookt. Want reeds door een plakkaat van 20 maart 1601 wilden de aartshertogen Albert en Isabella het overdadig gebruik van brandewijn te keer gaan³⁷. 't Is niet zeker dat het hier uitsluitend om graanjenever ging; want ook in de wijnstapelpplaatsen Antwerpen en Amsterdam werd alcohol uit minderwaardige of verzuurde wijnsoorten overgehaald, tevens ook uit bedorven graan³⁸. Interessant is de geschiedenis van het ontstaan en de ontwikkeling van de brandewijn-industrie in Noord-Nederland, vooral te Schiedam en te Rotterdam: men noemde haar producten: jenever, moutwijn, brandewijn, brandemoris. Dat de opkomst van deze bedrijven verband houdt met de gewijzigde handelspositie van de Noord-Nederlandse provinciën na de scheiding van Zuid en Noord, en dus met de bloei van de overzeese handel, is waarschijnlijk. Naar de mening van de beste kenners van deze geschiedenis, zou de nieuwe industrie eerst gevestigd zijn geweest in de « grote » steden Amsterdam en Rotterdam, om dan, om redenen van hygiënische aard (het vetmesten van

(36) P. CLAQUESIN, *Histoire de la communauté des distillateurs. Histoire des Liqueurs* (Parijs 1900) blz. 12, 13, 19, 21, 26, 35, enz.

(37) G. WILLEMSSEN, *Trois siècles de lutte contre l'ivrognerie* in Bull. de l'Acad. roy. d'Archéol. Belg., 1904, I, blz. 162.

(38) In 1545 reeds vroeg een Italiaans arts te Antwerpen het monopolie voor het fabriceren van een soort likeur: « composer et brasser une sorte de boisson et buvrage nommé vin d'eau de vie ou vin artificiel... pour la sustentation des subgetz illecq... vin blanc et vin rouge, fabricqué avec des produits venant de l'étranger... et fournir aux armées de S.M.... » De regering antwoordde op het verzoekschrift dat ze het advies van andere geneesheren eerst zou inwinnen. A.R.A.B., Audience, nr 1640.

duizenden varkens binnen de stadsmuren) overgebracht te worden naar de buiten (Weesp, Schiedam)³⁹. Met het verbod op de invoer van de Franse eaux-de-vie onder Lodewijk XIV, tweede helft van de 17e eeuw, breken de topjaren van de Hollandse moutwijnindustrie aan. Onze provincies zullen ook wel in een zekere mate aan de winstgevende alcoholvaart op de koloniën hebben deelgenomen; in de 18e eeuw zeker. Alleen één voorbeeld: in 1783 vroeg de bekende groothandelaar Romberg, van Gent, vergunning om op zijn schip *Le Roi du Congo*, 42 pijpen brandewijn (23000 l.) naar de kusten van Nieuw-Guinea te mogen voeren⁴⁰.

Dat de graanbrandewijn dadelijk veel aftrek bij de zeelui heeft gevonden, kan men begrijpen uit de spreuk:

« Des zeemans allerbeste compas
Is een gevuld jeneverglas. »

En dat de brandemoris van de 16e eeuw af in grote en talrijke vaten en bemande flessen naar de koloniën en overzeese kantoren werd vervoerd, is bewezen: we staan hier op de drempel van de Europese expansiepolitiek door middel van omkoperij van inboorlingen, met jenever, gin, whisky en cognac, en die tot in de 19e eeuw zulk een smet zal werpen op de blanke beschavers.

Werd Hollandse jenever naar Zuid-Nederland uitgevoerd? Heel zeker in de 18e eeuw; de Hollandse garnizoenen in het zuiden van ons land geïnstalleerd sedert het Barrière-traktaat, hebben stellig de invoer van Hollandse jenever in de hand gewerkt, maar ook in de 17e eeuw? Ons onderzoek in de betreffende archieven heeft niets opgeleverd; zulks bewijst echter niets, voor noch tegen. In 1674 schreef de regering een telling uit van de voorhanden stocks wijn en brandewijn in de steden. Van de verklaringen van de stadsmagistraten zijn er ons enkele bewaard gebleven⁴¹. Daarin wordt meestal geen onderscheid gemaakt tussen Hollandse en Franse brandewijn (meestal cognac); waar het wel gebeurt, wordt alleen deze laatste genoemd. Te Brugge b.v. werden 1810 sesters « brandewijn » bevonden (63.000 l.); te Antwerpen 697 amen (104.550 l.), deze getallen als minima te beschouwen, om redenen van wantrouwen en bedrog vanwege de

(39) C. KRAMERS, *De Moutwijnindustrie te Schiedam* (Amsterdam 1947-1946) blz. 126, 130, enz. We ontleen aan dit uitstekende werk enkele hiernavolgende details.

(40) A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 5000.

(41) Ook werd brandewijn overgehaald uit druiven, honing, fruit en groenten(?) volgens een memorie in de Raad van Financiën, nr 8671. Te Brussel waren de brandewijnstokers ondergebracht in het gilde van de hoedemakers!

(42) A.R.A.B., Audience, nr 2214².

houders. Uit een andere bron vernemen we dat in 1677 meer dan 30 stokers te Antwerpen werkzaam waren⁴³. Wat nu het begin van de 17e eeuw betreft, menen we dat de krijsgebeurtenissen en de scheiding een hindernis zijn geweest tegen het regelmatig invoeren van Hollandse jenever, ten minste dan toch op sommige ogenblikken: de officiële documenten spreken niet over brandewijn, maar wel over graan, vis, bier, wijn en... buskruit. De handel in brandewijn zal wel « secretelijk » gebleven zijn. Na het sluiten van het Bestand in 1609 zullen de poorten wijder zijn opengegaan voor Hollandse jeneverimport⁴⁴. 't Is ook waarschijnlijk dat de Hollanders Franse eaux-de-vie ons land binnensmokkelden, want hun handelsbetrekkingen met Bordeaux en La Rochelle waren zeer intens.

De topjaren van de stokerij en van het brandewijnverbruik breken aan met de 18e eeuw: vreemde alcoholische dranken worden in grote hoeveelheden ingevoerd, en de nationale industrie doet haar eerste stappen, met of buiten het initiatief van de regering⁴⁵. Deze wint met al dat verteer een flinke duit; de steden ook; en er gaan geen stemmen op tegen de staatsbescherming. De smokkel langs de grenzen houdt gelijke tred met de regelmatige handel, want de zware belastingen werden ontdoken. Een tijd van weldadige en langdurige vrede ook kennen onze voorouders in die eeuw. En als ons land dan toch enkele vreemde bezettingen heeft moeten verduren, is het brandewijnbedrijf er flink mee gevaren!

De overgrote meerderheid van de alcoholische dranken zijn van Franse of van inlandse oorsprong. Tussen de buitenlandse eaux-de-vie wordt door de Raad van Financiën het volgende onderscheid gemaakt: « les plus fortes sont celles de Bordeaux et du Languedoc; les plus agréables au goût viennent de Cognac, de la Rochelle, de Nantes. Il y a encore les eaux-de-vie d'Espagne qui sont très fortes (bedoeld worden hier waarschijnlijk de Spaanse koloniën met hun rum), leur qualité au goût n'est point aussi agréable, elles ont un goût plus terreux, ce qui vient souvent de ce qu'elles ont été tirées des lies de vin » (?)⁴⁶. Zwitserland importeert in België « kersewasser » gedistilleerd uit gestampde kersen. Deze ingevoerde brandewijnsoorten worden trouwens hier vermengd met allerhande extracten, soms ook met wijnspectrum,

(43) A.R.A.B., Spaanse Geheime Raad, nr 1330.

(44) J.H. KERNKAMP, *De handel op den vijand*, 2 dl. (Utrecht z.d.) passim. In 1598 verbood Philips II onder protest van onze gewesten, alle handelsbetrekkingen met N. Nederland, maar de smokkel kon hij niet beletten.

(45) Over de inlandse graanstokerijen, zie P. LINDEMANS, *op. cit.*, blz. 27 vv.

(46) A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 9121.

tot likeur en zeer sterke jenever. Soms wordt er ook vernis uit vervaardigd.

Hier nu enkele bijzonderheden betreffende de ingevoerde hoeveelheden:

Te Gent, in 1724, heeft een zekere M. De Brauwer, koopman, 400 pijpen eau-de-vie uit Nantes ingevoerd (220.000 l.). Te Brugge, in 1787, vraagt de genaamde Van Lierde, wijnkoopman, verlof aan de regering om te mogen opslaan een partij rum bestaande uit 283 pijpen, 73 halve pijpen en 6 vaatjes, komende van Grenada (dus 177.520 l.). Een ander koopman van Brugge, Niklaas Ley, verklaart in 1756 dat hij in Z.M.'s opslagplaats heeft gedeponereerd: 30 stukken eau-de-vie, en enkele dagen later nog 50 stukken (36.000 l.), uit Nantes⁴⁷. De Net, koopman ibidem, ontvangt in 1780 150 pijpen « eau-de-vie de Charente » (cognac, 82.500 l.). Kooplieden uit Brussel, met name Michel Alexandre, A. J. Lateur, en Gillyns; kooplieden uit Antwerpen, Oostende, Gent, vragen gelijkaardige vergunningen. Gillyns b.v. verkrijgt van de regering toelating om zijn brandewijn op te bergen in de kelders van het stadhuis te Brussel; in 1779: 248 amen (37.200 l.); in hetzelfde jaar betreft hij uit Oostende 35 stukken (15.750 l.). Uit andere documenten blijkt dat een gedeelte van al die brandewijn bestemd was voor uitvoer of voor bevoorrading van de garnizoenen. Een te Brussel gevestigd Engels koopman, Alexander Jolly, verzoekt om opheffing van stedelijke belastingen op zijn « syrop de punch », die hij fabriceert uit rum, sinaasappelen, citroenen en suiker. Te Brussel bestonden overigens andere likeurfabrieken; we vermelden o.m. die van N. Laurent, van 1753 tot 1784, toen zijn zaak werd overgenomen door een zekere A. Bouvier, tevens parfumeur; deze fabriceerde « des liqueurs composées et mises en sève de fruits, sirops, eaux de senteur, élixirs, quintessences et toutes autres espèces semblables de sa composition »⁴⁸.

Een feit is dat te dien tijde ontzaglijk veel brandewijn gedronken werd: de geïmporteerde door de bezittende klasse, de inlandse door het gewoon volk; de garnizoenen deden de rest! Vooral langsheen de rijksgrenzen werd veel jenever binnengesmokkeld, uitgeleverd, gestookt en gedronken. Maar ook het hertogdom Luxemburg (huidige provincie en groot-hertogdom) had de bedenkelijke reputatie een jeneverland te zijn. Want hier werd jenever uit rogge gebrand, alle verbodsplakkaten ten tijde van graanschaarste ten spijt. In tijden van graanovervloed was het natuurlijk

(47) Ibidem, nr 5277.

(48) A.R.A.B., ibidem, nrs 5276, 5293, 5287, 5297, 5298, 5301, 5307, enz.

nog erger. Waarbij dan nog alcohol gestookt werden uit peren en wilde vruchten, vermengd met Franse en Lorreinse brandewijn, « *boisson plus mal saine que celle du seigle* », beweert een inwoner van Keurich, die in 1749 aan de regering te Brussel toelating vroeg alcohol uit rogge te mogen distilleren, niettegenstaande het verbod⁴⁹. Met « wilde vruchten » worden natuurlijk bedoeld sleepruimen, waaruit quetsch werd vervaardigd. De aanleiding tot het verbod op het gebruik van graan voor jeneverbereiding was het ongunstig advies door de ambtenaren over de toestand in Luxemburg uitgebracht (1738)⁵⁰. Daarin heette het dat de boeren Z.M.'s rechten ontdoken door het gebruik van rogge voor de branderij, zodat de brandewijn zó goedkoop was geworden, dat geen Franse wijn meer ingevoerd werd: « *le nombre de distillateurs augmente de jour à autre, et en si grand nombre que le paysant... ne songe qu'à boire de l'eau de vie à raison du vil prix si bon marché* ».

De Raad van Financiën schat de uitvoer van jenever voor het jaar 1732 op 1147 amen, dus ongeveer een 170.000 l. De branderij van Nieuwpoort, in 1782, met 21 « standen » elk van 21 loten, kan jaarlijks 80784 loten of stopen (200.000 l.) voortbrengen⁵¹. Te Namen had in 1750 de magistraat de stadsbranderij verpacht aan de stokers G. Genotte, N. Dautrebande en de Wwe Bauchau, die zich verbonden tot een jaarlijkse productie, drie jaren lang, van 80 tot 10.000 potten⁵²; ze vroegen echter deze hoeveelheden uit Nederland te mogen importeren, om redenen van besparing van graan. In 1783 meent de Raad van Financiën dat een verbruik van een half lot ($1\frac{1}{4}$ l.) per week door de vissers van De Panne (« *l'établissement de la peche à la Kerckpanne* ») voldoende is⁵³. Van 1782 wordt het verbruik van jenever in « *la Flandre rétrocedée* » geschat op 157.228 loten (275.000 l.)⁵⁴. Maar deze streek was een echt smokkelaars- en drinkersnest.

Niet alleen in West-Vlaanderen, ook in Brabant waren veel liefhebbers van een flinke borrel. Zo werden er in 1760 bevonden:

te Leuven: 38	distilleerketels	van te samen	8778	potten;
te Diest: 40	»	»	»	6480 potten;
te Tienen: 39	»	»	»	5975 potten;
te Aarschot: 20	»	»	»	2236 potten;
te Werchter: 6	»	»	»	662 potten;

(49) *ibidem*, nr 5272.

(50) *ibidem*, nr 5268.

(51) A.R.A.B., *ibidem*, nr 5299.

(52) *ibidem*, nr 5273.

(53) *ibidem*, nr 9125.

(54) *ibidem*, nr 9126.

te Halen: 5 » » » 645 potten;
enz.⁵⁵.

Te Asse werden in 1725, in zes maanden tijd, 1752 potten brandewijn gestookt; te Londerzeel 445; te Willebroek 621 (plus 36 potten Franse jenever en 71 potten Hollandse) van juni tot november, en 755 van december tot mei; te Huldenberg 320 potten, enz.⁵⁶. In hetzelfde jaar produceerde de stoker De Haemers van St.-Agatha-Berchem op 6 maanden tijd 6000 potten, het volgende halfjaar 6744 potten; ibidem de stoker Persmans 5044 potten (de andere stokers van Merchem, Mertens en Meert echter minder). Te Ganshoren, A. Van Heymbeke: 3731 potten; te Ter Hulpen 1724 potten. Telkens dus voor 6 maanden, de pot (of kruik) berekend tegen 1,5 l. Te Nijvel 1153 en 2830 potten; in het land van Gaasbeek 2975 en 752, enz.⁵⁷. In de stokerij van de Commanderie van Vaillempont (Brussel) werden in 1718 bevonden: 2 ketels elk van 7 amen (1050 l.), 1 ketel van 5 amen (750 l.) « den welcken is distillerende dagh ende nacht soo sondaghen als heylichdaghen volgens het segghen van den stoker »; voorts « twintig kuypen ofte stannen ieder groot seven kanen » en in het pakhuis 15 stukken brandewijn of 30 amen (4500 l.)⁵⁸.

Wat het aantal stokers betreft, zo trof men er in 1726 te Leuven 33 aan, producerende jaarlijks een 23.000 potten (34.500 l.) in 1765: 30; te Tienen 14; te Diest 20 (elders 25); te Etterbeek 8; te Elsene 5, te Nijvel 6, te Waver 5. Voorts in elk dorp 1, 2 of 3⁵⁹. In de huidige provincie Antwerpen: te Westerlo 7; te Hersselt 9; te Duffel 4; te Boom 6; te Borgerhout-Deurne 9; te Turnhout 31; te Herentals 28; in andere dorpen 2 à 5⁶⁰. Men mene nu niet dat het allemaal grote bedrijven waren, zoals we die nu kennen; het waren meestal familiale ondernemingen, veelal met een 2 à 3 werklieden; maar in geen enkel dorp ontbraken ze, en controle op hun voortbrengst was moeilijk, zoniet onmogelijk.

Een zeer interessant document is een « memoire » van de Staten van Namen, interessant omdat we hier een beraming van het brandewijnverbruik hebben, met het doel de aandacht te vestigen op de hoeveelheden graan die ieder jaar onder vorm van alcoholische drank verslonden worden⁶¹. Volgens bedoeld stuk

(55) A.R.A.B., Staten van Brabant, Supt nr 692.

(56) ibidem, Supt nr 693.

(57) ibidem, Supt. nr 694 bis.

(58) ibidem, Supt. nr 696.

(59) Ibidem, Supt. nr 696.

(60) A.R.A.B., ibidem, Supt. nr 699.

(61) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 1129.

ging 1/300 van het totale graanverbruik op in brandewijn, in de 158 parochiën met 82.500 inwoners, of 6.000 maten graan. Te Namen zelf, met zijn 25.000 inwoners, met inbegrip van het garnizoen (N.B. dat inwonerscijfer is zeker met de helft overdreven!), produceert de stedelijke stokerij jaarlijks 100.000 potten (150.000 l.); het gebruik per hoofd mag men aldus schatten op een 12 l., in de veronderstelling dat alles in de stad zelf verorberd werd, wat o.i. waarschijnlijk is, daar het platteland eveneens veel produceerde. Maar er werd ook zeker een aanzienlijk gedeelte van deze Naamse brandewijn door de buitenlieden en door de reizenden gedronken, zodat het individueel gebruik van 12 l. een onbetrouwbaar getal is.

De hoeveelheid graan die verstookt werd in de tweede helft van de 18e eeuw, en nog meer onder de Fransen (1794-1814) moet ontzaglijk geweest zijn: in Brabant alleen 123.055 rasieren rogge en gerst, in het jaar 1772; in totaal door de Oostenrijkse Nederlanden 618.419 rasieren of 31.000.000 kg⁶², waarbij de onderscheiden provinciale Staten van geen verbod op het branden wilden horen, terwille van de zo gevreesde vermindering van hun inkomen.

Het aantal stokerijen zou volgens de préfet van het Dijledepartement (prov. Brabant) sedert het einde van de Oostenrijkse periode verdubbeld zijn, vooral in de Vrijdorpen, te Lembeek b.v. waar in 1789, 18 branderijen waren, thans, in 1802, 45! «tellement considérables qu'elles donnaient un produit au moins égal à toutes celles qui se trouvaient éparses sur le territoire composant aujourd'hui le département de la Dyle»⁶³. Volgens de schatting van de préfet zouden er in heel het departement 200 stokerijen werkzaam zijn, met 600 ruwketels elk van 160 pinten; elke ketel verbruikt jaarlijks ± 1375 quintalen rogge, gerst of haver, dus te samen 825.000 quintalen (of centenaren), of ongeveer 40.000.000 kg per jaar! Dus voor Brabant alleen zo veel als voor de hele Zuidelijke Nederlanden in 1789, in ieder geval genoeg om 200.000 mensen te voeden. Waarbij de préfet meent dat «on ne peut nier que dans plusieurs cantons du département les dernières classes de la société ne fassent un incroyable excès de cette liqueur, dont l'effet le moins nuisible est de plonger dans l'abrutissement ceux qui en abusent». De brandewijn is trouwens veel te goedkoop. Het meerendeel van deze branderijen worden aangetroffen bij de boeren die er grote winst uit halen, meer voor de huur van hun land kunnen betalen, dik-

(62) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 1129 b.

(63) A.R.A.B., Préfecture de la Dyle, nr 842, en Mémoire statistique, blz. 164-165.

wijls echter ook hun labeur verwaarlozen; de pachters willen fabrikanten worden en de anderen willen 't hun nadoen (hier denken we aan de Normandische bouilleurs de crue). Waarop de préfet voorstelt de onder de Oostenrijkers bestaande belastingen weer te heffen. Ook de aanwezigheid van talrijke garnizoenen heeft het jeneverdrinken bevorderd⁶⁴.

Hierbij ter aanvulling nog enkele statistische gegevens over het aantal stokerijen in het Dijledepartement (ze komen uit hetzelfde document als hierboven): Leuven 43, Tienen 56, Diest 49, Aarschot 13, Hoegaarden 2, Haacht 3, Brussel 54, Halle 12, Lembeek 27 (zie hierboven), Nijvel 10, Waver 10, Gemappe 6, enz. In elke branderij van 4 tot 12 werklieden en 30 à 60 hoornbeesten, dit volgens een « mémoire des distillateurs » waarin beweerd wordt dat het grootste gedeelte uitgevoerd wordt, en geprotesteerd, zoals ook de maire van Leuven het deed, tegen het inmiddels opgelegde verbod op het graanstoken. De totale jaarlijkse opbrengst, berekend naar de verklaringen van de gemeenten, zou 56.897 hectoliter bedragen (steeds voor het jaar 1802), kwantum dat de préfet ver beneden de waarheid acht, daar de gegevens onvolledig zijn. In ieder geval komen het arrondissement Leuven, en de steden Leuven en Diest aan de spits.

In Oost-Vlaanderen waren er 1795, 181 branderijen in werking. Volgens een officiële berekening verbruikten ze dagelijks voldoende graan om aan 200.000 personen het levensonderhoud te bezorgen; voldoende brandkool om 9000 huishoudens te verwarmen, en voldoende haver om 2300 paarden te voederen⁶⁵. We weten nu wel heel goed dat we met dergelijke sensationele berekeningen zeer voorzichtig moeten omgaan, meer nog dan bij louter statistieken; maar beiden leggen toch wel de vinger op de wonde: het schrikbare alcoholisme van de 18e eeuw.

In voormeld dossier⁶⁶ komen ook enkele gegevens voor betreffende het jeneverstoken te Hasselt: 30 stokerijen met elk 3 ketels « qui produisent du genièvre sous peu de choses près aussi estimé que celui de Hollande »; « Hasselt semble avoir ravi pour toujours cette branche de commerce aux Hollandais; elle a défriché d'immenses bruyères, elle fait une culture précieuse en tout, particulièrement en garance (?) (meekrap), et en tabac (?) arosés de la piscine des bœufs... ». In de omgeving van Hasselt 12 à

(64) Eigenaardige praktijken waren in zwang: in juni 1794 werden te Brussel talrijke « dons patriotiques » aan de Keizerlijke legers gedaan door de bestaande maatschappijen als de Société littéraire en de Garde noble; onder deze giften grote hoeveelheden brandewijn, b.v. 16 stukken in éénmaal (7200 l.). Bij de intocht der Fransen na de slag bij Fleurus eveneens.

(65) J. DELHAIZE, *La domination française en Belgique*, II, blz. 259.

(66) Nr 842 van de Préfecture de la Dyle, A.R.A.B.

15 stokerijen, te Maastricht 15 à 20; te Eisden en Voeren 20 à 30 ketels, te Luik 60 à 80 ketels. De brandewijn van Leuven, Diest, enz. is van minder kwaliteit «parce qu'on n'y distille qu'une fois à cause de la cherté du charbon de terre». Elke ruwketel produceert dagelijks 59 l. jenever.

Onder het Franse regime heeft het jeneverstoken ongetwijfeld een nog hoger vlucht genomen dan onder de Oostenrijkers; met al de gevolgen van dien, uit economisch, physiologisch, psychologisch, sociaal, moreel en folkloristisch oogpunt. Over de toestand onder Willem I zijn we minder goed ingelicht: dat is voor een andere keer. Opvallend echter is dat in 1824-25 het arrondissement Leuven door het arrondissement Brussel voorbijgestreefd wordt: er zijn daar nog alleen 80 stokerijen in werking (36 liggen er stil) tegenover hier in het tweede arrondissement Brussel resp. 117 en 57; te Brussel alleen zijn er 59 in werking. In het arrondissement Nijvel 39 in werking, en 44 stil⁶⁷.

Er dient hier ook vermeld dat het gebruik van aardappelen voor het verkrijgen van alcohol sedert enkele tijd een grote uitbreiding schijnt genomen te hebben. De regering oordeelde het nodig door K.B. van 5 februari 1817 het gebruik van aardappelen voor brandewijnbereiding te verbieden, daar de prijzen van die onontbeerlijke vruchten steeds meer en meer de hoogte ingingen. Het besluit bleef echter zonder gevolg, want het jaar daarop moest de gouverneur van Brabant aan de burgemeesters nieuwe onderrichtingen geven. Men weet dat ten huidigen dage aardappelen in België niet meer gebruikt worden voor alcoholbereiding.

Nog een woord over alcoholometrie, vooraleer dit hoofdstuk te beëindigen.

Men mag zich afvragen welke het alcoholgehalte van de hierboven behandelde brandewijnsoorten was. We weten over dat aspect feitelijk zeer weinig, want alcoholometrie werd als wetenschap slechts sedert de tweede helft van de 18e eeuw beoefend⁶⁸. In de branderij van Waasten, waarover we het hierna zullen hebben, werd tegen het einde van de 18e eeuw het alcoholgehalte van de brandewijn gemeten, eerst door middel van de «areometer» van Baumé, daarna met de «densimeter» van Cartier, soms ook «spiritometer» genoemd, ofwel «œnometer» als het wijn betrof. De te Waasten geproduceerde jenever meette 20 graden Cartier, overeenstemmend met 53° Gay Lussac (de alcoometer Gay Lussac kwam eerst in voege na 1823).

(67) A.R.A.B., Belastingen van Brabant, nr 232.

(68) H. CROS, *L'alcoometrie et les alcoomètres* (Parijs 1896).

Alcoholische dranken met een gehalte van 53° zijn zonder twijfel « zeer sterke » dranken, zoals de huidige whisky b.v. of sommige Franse eaux-de-vie en likeuren. En het komt ons voor dat het alcoholisme van onze voorvaders nog rampzaliger afmetingen zal aangenomen hebben dan de verbruikte hoeveelheid het laat vermoeden. Want het bier was ook veel « straffer » dan heden ten dage!

IV. Z.M's BRANDERIJEN VAN WAASTEN EN NIEUWPOORT

In het laatste kwart van de 18e eeuw wordt de Oostenrijkse Staat brandewijnfabrikant en -handelaar, heeft men gezegd, en dat was zo. En niet alleen de Staat, maar ook de provinciale Staten (van Vlaanderen en van Henegouwen) en de steden⁶⁹. De oorzaak daarvan was natuurlijk de bestendige financiële armoede van de overheidslichamen en hun onophoudend azen op nieuwe bestaansmiddelen; en vervolgens ook de buitengewoon hoge winsten op alcoholindustrie en -handel: het lag dus voor de hand. Het volk dronk, de soldaten dronken, en vooral wat Vlaanderen betrof, de Engelse smokkelaars betaalden veel en harde munt voor de brandewijn « à la hollandoise », « à la flamande » en « à la Dunkerkoise. » Voor een gegeven tijdstip heeft men zelfs de indruk dat de in Vlaanderen gefabriceerde jenever grotendeels bestemd was voor uitvoer, dus voor de smokkelhandel op de Britse eilanden. In de kuststeden, te Oostende vooral, hadden zich Engelse handelaars gevestigd, die er helemaal op uit waren de west-kontinentale productie naar Engeland, ook wel naar Duitsland, over te hevelen. Maar niet alleen de brandewijn uit de staats- en provinciale branderijen ging naar het buitenland, ook kocht de Raad van Financiën Franse eau-de-vie en likeur te Duinkerken en verder op om ze uit te smokkelen over Nieuwpoort en Oostende⁷⁰. Een soort zwarte transitohandel dus,

(69) Tijdens de Belgische Revolutie van 1789 en het bewind van de *Etats belgiques Unis*, hadden de magistraten van Menen, Ieper, Veurne, enz. op eigen houtje stadskantienen ingericht. De herstelde Oostenrijkse administratie kon dergelijke dranklijsterijen niet dulden, naast de talrijke domaniale kantienen en stapelhuizen, die in West-Vlaanderen sedert enkele jaren goudmijnen voor de staatsfinanciën waren geweest. De Staat beweerde overigens dat het nodig was de talrijke gamizoenen van goedkope brandewijn uit de stokerij van Waasten of uit Duinkerken of Barcelona te voorzien. Conflicten tussen de Staatsregie en de steden waren onvermijdelijk, wanneer het de eerstgenoemde er om ging, zo goedkope brandewijn te leveren, en de steden sedert onheuglijke tijden het recht beweerden te bezitten, op de verkoop ervan belastingen te heffen. — A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 9116.

(70) Dat talrijke Engelsen zich te Oostende gevestigd hadden, viel niet in de

die eng verband houdt met de oorlog tussen Engeland en Frankrijk en met de Noord-Amerikaanse Vrijheidsoorlog: de gouden periode van de smokkelarij, ook op andere gebieden dan dat van de brandewijn. Daarover uit te weiden ligt echter niet op onze weg.

De productie van geestrijke dranken was georganiseerd volgens plaatsen en streken. We zagen reeds dat te Namen dit bedrijf verpacht was aan een drietal stokers, die er zich toe verplichtten jaarlijks een kwantum jenever te produceren. Elders, in Vlaanderen o.m. namen de Staten het initiatief tot het oprichten van branderijen, die zowat overal tot stand kwamen. In Brabant werd de productie aan het persoonlijk initiatief overgelaten⁷¹. In Henegouwen hadden de Staten een stokerij te Hyon.

In Vlaanderen ook werden staatsbranderijen opgericht te Nieuwpoort, te Brugge, te Eeklo, waarover we minder weten, en de voornaamste te Waasten, op de boorden van de Leie⁷². Over deze laatste geven we hier enkele bijzonderheden. Ze kwam tot stand, of beter gezegd: ze werd op een nieuwe leest geschoeid, op initiatief van de Raad van Financiën in het jaar 1770. De Raad stelde ze onder de bevoegdheid van de Regie der Lopende Middelen in «Bevrijd» Vlaanderen (la Flandre rétrocédée); maar in feite was ze enkele jaren vroeger ontstaan, want in 1752 reeds werd ze aan Walckiers vader en zoon verpacht⁷³. Maar de Raad van Financiën bleef steeds de opperste meester: na 1770 besliste hij over benoemingen en uitgaven. De branderij was gevestigd bij het klooster der Dominikanen en bij het arsenaal. De Leie leverde natuurlijk het nodige water, dat aan de Waastse brandewijn zijn zeer gezochte smaak gaf; alleen ten tijde van het rotten van het vlas, dus in de zomermaanden, werd dat water als schadelijk voor de gezondheid geacht, en werd er uit reserves geput.

De uitrusting van de distilleerderij van Waasten was die van een 18e-eeuwse fabriek, dus tamelijk primitief⁷⁴; als personeel

smaak van de magistraat; want in 1760 klaagde hij erover dat die vreemde smokkelaars een oneerlijke concurrentie aan de gevestigde herbergiers aandeden, en na enkele jaren met de gemaakte fortuin naar hun land terugkeerden, een totaal verlies voor de stad, en dat ze door andere smokkelaars werden vervangen «die zich kwamen vetmesten op ons stoffelijk overschot». — A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 415 b.

(71) A. JULIN, *Les grandes fabriques en Belgique vers le milieu du 18e siècle* (Acad. Royale Belg., Mém. cour. T. 63, Brussel 1903-1904).

(72) De branderij van Nieuwpoort ging in 1779 over van de eigenaar Rousset op Van Turenhout en Co., van Brussel. Die van Duinkerken dateert van 1775. — A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 5295.

(73) Volgens het verslag van P. Versijden in nr 9120 van de R. van F.

(74) Een inventaris van de toestellen in nr 9167 van de Raad van Financiën.

waren er een twaalftal werklieden, een stoker, een pakhuisbewaarder, een bestuuder. De eerste directeur was een Hollander van Schiedam, met name Kruger, later, omstreeks 1782, opgevolgd door de Rotterdammer Hulsman, die door de bekende firma Osy was afgestaan. Van deze Hulsman werd daarbij zeer veel goed verteld: hij werkte met methode, de werklieden waren minder vermoeid, en, dit was wel 't voornaamste in de ogen van de hoge omes te Brussel: productie en kwaliteit stegen aanzienlijk!⁷⁵ De Staten van Holland stelden, om begrijpelijke redenen, alles in 't werk om de uittocht van geschoolde werklieden te keer te gaan, maar te vergeefs, want ook in de andere branderijen van Vlaanderen werden Hollanders aangemonsterd.

De arbeidstoestanden moeten daarbij ondraaglijk, we zouden nu zeggen onmenselijk geweest zijn. De werklieden stonden naakt voor hun stookketels, in zware rookwolken gehuld: zo had had ze de abt van Baudelo aangetroffen in 1782. Reeds in 1775 had de bedrijfsleider Gatterman de Raad van Financiën attent gemaakt op de pijnlijke toestand van « ces pauvres gens ». Winter en zomer begint het werk te 3 u. 's morgens, dan vóór de ovens tot 2 of 3 u. 's namiddags, vervolgens lossen en laden, de ketels klaar maken tot 7 u. 's avonds, soms tot 10 u. Alleen op zon- en feestdagen wordt er meestal uitgerust, ten minste na 1786; in de zomer soms ook, voor het herstellen van het gereedschap: « vous voyez clairement à quoy ces pauvres gens sont exposés: ils risquent tous les jours de gagner de pleurésies mortelles, en passant de la plus grande chaleur et presque nuds au froid le plus piquant; ils y devroient succomber, si leur corps par une habitude de plusieurs années n'étaient accoutumés à ces vicissitudes... ». Van een vermeerdering van het aantal werkrachten kan echter geen sprake zijn! Wel kreeg elke werkman per week een halve loot brandewijn (1¼ l.). Maar gemor en protest bleven niet uit. Gatterman vroeg zich zelfs af wat er van de onderneming zou geworden, als al de werklieden ze in de steek lieten⁷⁶. Ook deed de directeur soms zijn beklag, o.m. in 1782, over de onbekwaamheid van de meester-stoker: onverkoopbaarheid en vermindering van de opbrengst, die op rekening geschoven werden van het betreden van het werkhuis door vrouwen en meisjes tijdens en na het distilleren. Dan kon het natuurlijk niet boteren!

Hoeveel werd er jaar in jaar uit geproduceerd? We hebben

(75) Over de stokers te Schiedam en elders, zie P.J. DOBBELAAR, *De Brande-rijen in Holland*, blz. 107 en v.v.

(76) Over die sociale toestanden in de fabriek te Waasten, zie A.R.A.B., Raad van Financiën, nrs 9118, 9122, 9131.

daarover wel enkele statistieken. In 1778-1779 een maandelijks productie, met 6 distileerkolven, van een 10.000 Ieperse loten jenever (22.500 l.); in 1785-1786: van 10 tot 16.000 loten (voor het 12e jaar, dus 1782: 116.636 loten: een 250.000 l.) en de productie ging in stijgende lijn tot 1792. De stocks (= *retrouves*) waren steeds aanzienlijk: de waar moest niet te vers aan de kantienen (dat waren de officiële slijterijen) geleverd worden; in de jaren 1775-1780 werden soms in het stapelhuis meer dan 50.000 loten brandewijn aangetroffen (± 120.000 l.)! En dat alleen voor één branderij, die van Waasten, dus ongeteld de andere voormelde stokerijen die op volle toeren draaiden, de geheime stokerijen in de herbergen, de binnengesmokkelde jenever uit Frankrijk en Holland, en de leveringen van de groothandelaars aan de kantienen van Ieper, Komen, Diksmuide, Veurne, Izegem, Lo, Menen, Nieuwkerke, Poperinge, Roesbrugge, Roeselare, Waasten, Meesen en Wervik. De stocks in al die lokalen en kantoren van de Regie worden in 1775 geschat op 90.000 loten maat van Ieper, of 202.500 l.

Het alcoholgehalte van de gefabriceerde en geleverde brandewijn moest 19 à 20° bedragen, dus ongeveer 53° Gay Lussac (zie hierboven). Gekonkelfoesd werd er soms ook, o.m. door Gilleyns⁷⁷.

Jammer laten bovenvermelde statistische gegevens niet toe b.v. het hoofdelijk verbruik van jenever in Vlaanderen te berekenen, daartoe zijn ze te onvolledig en te onduidelijk soms. Maar van de ontzaglijke uitbreiding van de alcoholplaag en -smokkel in deze uithoek van het land zijn ze wel een bewijs; ook van de bloeiende zaken van de Oostenrijkse Staat.

Deze bloeiende zaken moesten de aandacht gaande maken van de revolutionnaires van 1789-1790, en van de onzure elementen die steeds in tijden van ontreddeering het hoofd opsteken. De branderij van Waasten en de andere ondernemingen van de Regie hadden het in ieder geval hard te verduren⁷⁸. Maar de onderneming was altijd zo renderend geweest dat de herstelde Oostenrijkse regering ze dadelijk opknapte. Van een staatsmonopolie kon echter nu minder dan ooit sprake zijn, daar zowat overal, te Hooglede, te Woemen, nieuwe branderijen ontstonden, op initiatief van en geöctroieerd door de Staten van Vlaanderen. Hooglede o.m. werd een echt dorp van brouwers, stokers, herbergiers, geheime en publieke kroegbazen. Hardy, de directeur-generaal van de Regie, slaakte een noodkreet: « 't Is te vrezen dat

(77) A.R.A.B., Raad van Financiën, nrs 9128, 9129.

(78) *ibidem*, nr 9128.

West-Vlaanderen door allerhande jenever- en likeursoorten zal overstromd worden, ten nadele van de Volksgezondheid... en van het inkomen van Z.M.»⁷⁹.

Op 30 juni 1792 werd de stokerij van Waasten door een afdeling van het «*Légion des Belges et Liégeois réunis*» geplunderd, en 8185 loten brandewijn ontvoerd. In november werd ze tijdelijk stilgelegd, maar in december kwam ze weer in werking. Op 15 en 30 mei 1793 andermaal geplunderd. Maar op 10 november daarna, na een opflakking ten tijde van het beleg van Duinkerken, werd ze definitief gesloten: heel de inboedel, met ruwketels en spiraalbuizen, voor een waarde van 25 à 30.000 gulden, werd naar Ieper gevoerd, verkocht en gesmolten, toen inmiddels West-Vlaanderen operatiegebied geworden was, en de Oostenrijkse troepen aan de strooptochten van het Franse Noorderleger het hoofd niet meer konden bieden⁸⁰.

V. HERBERGEN, BROUWERS EN BRANDERS

Het is niet onze bedoeling in dit hoofdstuk volledige statistieken te geven over de stokerijen, brouwerijen en dranksluiterijen in ons land. En dat kan ook niet. Ons opzet is van meer bescheiden aard. Maar een feit staat vast: waar veel gedronken wordt, daar zijn veel herbergen, brouwerijen en branderijen. Het omgekeerde is natuurlijk ook waar: de gelegenheid maakt de drinker. En de openbare besturen werkten in 't geniep het drankverbruik in de hand, terwille van de stads- en staatsfinanciën, tot op het ogenblik dat de uitpattingen de aandacht van de politie wakker schudden, en eindelijk ook enkele overheidslichamen: Geheime Raad en stadsbesturen moesten ingrijpen.

We hebben hierboven reeds enkele statistische gegevens betreffende het verbruik van alcoholische dranken aangehaald; telkens hebben we voorzichtigheid aangeraden; voor de hierna volgende getallen ook. Want achter de officiële enquêtes zagen onze mensen altijd de fiscus en zijn vraatzucht! Maar andere elementen moeten die getallen verdacht maken. We denken hier b.v. aan de getallen voor het jaar 1693. In dit jaar werd een telling door de Staten van Brabant uitgeschreven, met het oog op 's lands bevoorrading in graan. Het staat buiten twijfel dat,

(79) *ibidem*, nr 9135. Ook in de streek van Roeselare waren de geheime «*koten*» talrijk; uit een verslag van de accijnsbeambten van 1772: «*sans y comprendre au moins une trentaine de petites chaumières qui se trouvent dispersées dans différens endroits de ce département, ne servant que de retraite aux ivrognes et vagabonds*». *Ibidem*, nr 5981.

(80) A.R.A.B., *ibidem*, nr 9135-9136.

voor wat ons onderwerp betreft, de verklaringen van de brouwers zeer suspect zijn.

Een andere reden tot wantrouwen ligt in het feit dat er ook elders dan in de erkende branderijen en brouwerijen gestookt maar vooral gebrouwen werd: veel kloosters en particulieren brouwen zelf hun bier, of gingen bij de geburen of in de banbrouwerijen; over deze huiselijke of feodale gebruiken zwijgen de statistieken.

En ten slotte zijn ook de statistische gegevens van de Franse préfets in hun bekende Mémoires, mathematisch gezien, niet zeer betrouwbaar, althans te oordelen naar de bevolkingsstatistieken uit die Franse tijd.

Nu ter zake. Waren er in en buiten Brabant veel drankslijterijen, brouwerijen en stokerijen in vroeger eeuwen? Voor de Middeleeuwen hebben we geen aanwijzingen; voor de 17e en 18e eeuw zijn ze vrij talrijk. In 1617 zouden er te Brussel, zonder de randgemeenten (eigenlijke voorsteden waren er nog niet) 75 brouwerijen bestaan hebben, volgens een mémoire aan Dr. Van Helmont toegeschreven; uit deze brouwerijen kwamen jaarlijks 160.000 tonnen sterk bier, en 80.000 « klein » bier⁸¹. Veel van die brouwers zullen tevens tappers geweest zijn, volgens een index, met 157 namen en voornamen, van 1709-1710⁸². In ieder geval zouden er in de loop van de 18e eeuw te Brussel 560 herbergen geweest zijn⁸³, dus wellicht één herberg op de 20 huizen. Het gilde van de Brusselse brouwers was toen zeer rijk, met 41 meesters en suppoosten, en 27 brouwers. Van hen werd zelfs verteld dat ze « volgens de plannen van het Koninklijk Plein » het Hôtel de Templeuve of dat van Mevrouw de Mérode op eigen kosten bouwden, en bereid gevonden werden er nog andere te voltrekken. In 1824 werden er te Brussel 58 branderijen bevonden. Talrijke tellingen van herbergen werden er in 's lands hoofdstad uitgevoerd, meestal per wijk, o.m. in 1701 en 1747⁸⁴.

Te Mechelen wordt, door dekreet van 30 oktober 1724, het aantal herbergen verminderd tot 80, met verbod er buiten de

(81) GALESLOOT, *Troubles de Bruxelles de 1619* (Brussel 1868) blz. XVIII.

(82) A.R.A.B., Corps de Métiers, nr 357. — A. LAURENT, *Cabarets de Bruxelles du 18e siècle* (Brussel 1883).

(83) PERGAMENI, *Inventaire des Archives de Bruxelles* (Brussel), blz. 290, nr 17.

(84) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 416 en Belastingen van Brabant, nr 233. In 1660 hadden de bier- en wijntappers en de houders van « uytspanningen » van Mechelen Z.M. verzocht hun « neringe te willen erigeren in een ambacht » zoals te Brussel, Antwerpen en Doornik; oppositie van de Grote Raad. — Oost. Geheime Raad, nr 1102. De broederschap St. Sachus van de Gentse brouwers bestond sedert 1656. Staten van Brabant, Reg. nrs 5674 bis, 5680, 5682, 5702, 5704, enz.

stad nieuwe te openen. In 1766 weigert de regering aan de stad de toelating voormeld getal te verhogen. In 1773 is het echter tot 84 gestegen⁸⁵.

Voor Nijvel beschikken we over enkele gegevens betreffende de hoeveelheid gebrouwen bier, b.v. voor april en mei 1753 (de maanden waarin 't meest gebrouwen werd): 2.431 amen (316.030 l.), voor een stadje van een 5 à 6000 inwoners. Een ander document bevat een lijst van de brouwerijen, met hun uithangborden: 9 in 1710, 10 in 1753: Les quatre fils (Aymon?, le Bois le Duc, L'Ecu rouge, Haubergeon, La Rose, St Joseph, L'Agasse (?), Les trois Rois, La Violette, L'Hostellerie, Ste Gertrude. Elders ook voor de 16e eeuw: 10 afspanningen, 18 herbergen, 14 brouwerijen⁸⁶.

Leuven spant natuurlijk de kroon: daar woonden immers ook veel studenten! Daarbij was deze stad, evenals Mechelen, bekend voor haar bier, dat gedeeltelijk naar andere steden, ook wel naar het buitenland gevoerd werd. Voor de maand oktober 1761 beschikken we over een tabel over het geproduceerde en geleverde bier: 2.170.000 l.⁸⁷ Zeer duidelijk is deze tabel echter niet. Het «cleyen» bier was bestemd voor lokaal verbruik. De kwantiteit gebrouwen bier in één maand: 2.170.000 l. is aanzienlijk; de kwantiteit geleverd aan stad, platteland en grote steden in of buiten Brabant, en Universiteit, meer dan 1.000.000 l., is het niet minder. Ziehier, voor 1820, de tabel van de bier- en jeneverproducenten en -verkopers: stokers: 23; brouwers: 29; likeurstokers: 7; afspanningen: 16; wijnhandelaars: 9; wijntappers: 7; herbergen: 113; herbergen en wijntapperijen: 187. In 1824 waren er 33 brouwerijen⁸⁸.

Tienen, een ander centrum van brouwerijbedrijf langsheen de grens van het Luikerland. In 1693 vinden we er 26 brouwers⁸⁹. In 1702: 28; in 1747: 39, en 34 «herbergen, tappers en afspanningen». In 1816: 40 stokerijen (productie: 6000 hl.), 14 brouwerijen (productie: 20.000 hl.). In 1820: 14 brouwers, 22 stokers, 107 herbergiers, 17 bierhandelaars. In 1821: 28 stokerijen, 11 brouwerijen, 19 bierhandelaars en 99 herbergen⁹⁰. Tienen telde een 7500 inwoners.

In verhouding tot het bevolkingscijfer (1165 inwoners in 1693,

(85) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nrs 669 a en 415 b — zie verder biz.

(86) A.R.A.B., Staten van Brabant, Supt. nrs 692-693.

(87) A.R.A.B., ibidem, Supt. nr 692; met namen en uithangborden van de brouwerijen.

(88) A.R.A.B., Belastingen van Brabant, nrs 116 en 234.

(89) A.R.A.B., Office fiscal, telling van 1693, ptf. 13.

(90) A.R.A.B., Belastingen van Brabant, nr 116.

een 3000 in 1820) was het brouwerijbedrijf het sterkst vertegenwoordigd te Hoegaarden. In 1693 waren er niet minder dan 63 brouwers⁹¹. In 1820: 20 brouwers, 12 herbergiers; ter gelegenheid van de kermis steeg dit getal tot 37. In 1821: 32 brouwers, 5 stokers. In 1824 nog 4 stokers⁹². Zoals men ziet, was het distilleerderijbedrijf te Hoegaarden aan 't uitsterven. Het Hoegaards bier was zeer in trek. In een klacht van 1685, uitgaande van de Naamse brouwers tegen bedoeld bier, lezen we het volgende: er komen jaarlijks binnen de stad 2 à 300 stukken bier «de la Hougarde». Eertijds waren er te Namen 28 à 30 grote brouwers, nu nog amper 6 à 7 «qui soient à leur aise», en evenveel middelmatige («médiocres»). Het succes van dat bier is zo groot dat inwoners van de stad het zelf brouwen of op allerhande manieren smokkelen. «La hougarde, soit de sa nature ou par quelque ingrédient, estant tirée un peu de haut, escume démusurément, et que cela fait paroistre le pot plain, iaçois qu'il en manque plus d'un quart... cette escume estant agréable aux buveurs, ils se laissent aisément tromper au regard de la mesure...». Volgens de Naamse brouwers en de magistraat is het ambacht van de brouwers het aanzienlijkste van de stad, te oordelen naar de opbrengst van de accijnsen («gabelle»), bijna de enige bron van inkomsten, en naar het aantal inwoners die van de brouwerij leven: knechten, kuipers, enz.⁹³

En om de serie Brabantse steden te besluiten: Diest, met zijn befaamd Diesters bier, vooral in de Kempen gedronken. In 1702, terwijl de stad in «uyterste miserie» verkeert, volgens de verklaring van de schepenen, telde ze 12 brouwers, 47 tappers, geen stokers⁹⁴. In 1755: 18 brouwers, 36 herbergen en afspanningen. In 1820 (6000 inwoners): 20 brouwers, 19 branders, 22 wijntappers, 34 biertappers, 13 «kleinverkopers». In 1821: 29 branders, 21 brouwers, 49 herbergen. In 1824: 25 brouwers, 44 stokers⁹⁵. De brandewijnindustrie is te Diest uitgestorven in de loop van de 19e eeuw.

Op het platteland zijn de brouwerijen, stokerijen en herbergen ook nogal talrijk: telkens 1 à 5 per dorp, volgens het belang van de plaats, de ligging langs een grote baan, of speciale omstandigheden: bedevaartplaats, vrijdorp, enz. Ukkel b.v. telde in 1672: 19 herbergen en 9 brouwerijen; in 1755: 35 herbergen; in 1822: 64 herbergen. St.-Kathelijne-Waver in 1820: 20 herbergen. Elsene

(91) Office fiscal, telling van 1693, ptf. 11.

(92) A.R.A.B., Belastingen van Brabant, nrs 116 en 234.

(93) A.R.A.B., Sp. Geheime Raad, nr 1331.

(94) A.R.A.B., Staten van Brabant, Supt. nr 799; volgens de wijken.

(95) A.R.A.B., Belastingen van Brabant, nrs 116 en 234.

in 1822 4 stokerijen, 3 brouwerijen, 37 herbergen (in 1816: « trois brasseries de biere et genièvre produisant 3000 tonneaux de biere et 100 hl. de genièvre »). Overijse, in 1822: 31 herbergen; Werchter en Haacht steeds zeer weinig. Puurs in 1755: 11 brouwers, 26 stokers. Turnhout in 1755: 15 brouwers (waaronder een licenciat in de medecijnen). Meerhout, in 1761-1762: « lijst van die welke gedistilleerde waters mogen scencken » 16. N.B. dat hier veel brouwers tevens herbergiers « brouwers voor hun eygen tap » waren. St.-Agatha-Berchem in 1755: 6 brouwers-herbergiers; 39 herbergiers. Kapellen (Antwerpen) in 1755: 29 herbergen. Willebroek in 1755: 32 herbergen. Lembeek in 1824: 16 brouwers. Scherpenheuvel, bedevaartplaats, met zijn 76 huisgezinnen (min of meer 380 inwoners) waaronder 55 arme huisgezinnen « levende van de H. Geest », telde 9 herbergiers en 1 tapper in 1702; in 1686: 29 (?); in 1747, met 95 huisgezinnen waaronder 50 arme, telde het dorpje maar 2 herbergiers en 1 brouwer « camme, alwaer de herbergiers alhier sijn brouwende »⁹⁶.

Grosso modo, buiten de streek Leuven - Tienen - Hoegaarden - Diest, zijn de plattelandsherbergen het talrijkst in de streek ten N.W. van Brussel (richtingen Antwerpen en Gent: te Asse in 1820: 48 herbergen; te Londerzeel 29) en minder talrijk in de Antwerpse Kempen en in Waals-Brabant waar « meer water dan dun bier gedronken wordt ». Met de 18e eeuw stijgt het aantal merklijk.

Enkele voorbeelden uit Vlaanderen: Waarschoot telde in 1789, 19 herbergen « pour une étendue de 5 à 600 bonniers. » Wondelgem met Meulestede 17; Nazareth in 1760, 6 herbergen alleen op het marktplein; Sleidinge in 1765 ten minste 16⁹⁷.

VI. PRO-ALCOHOLVERBRUIK

Alcoholverbruik beantwoordt aan een natuurlijke drang van de mensheid: het verlangen naar een prikkel, een stimulan, die gevonden worden in alcoholica, specerijen. Wijn is geen prikkel, maar een natuurlijke, eerder bedwelmende drank, evenals bier: beide dranken gelden eerst en vooral als dorstlessers. Toen thee noch koffie gekend waren of als luxedranken golden, waren wijn en bier de nationale volksdranken, naar gelang de streek of de sociale klasse. Bij sommige gelegenheden van het jaar: kermis-

(96) Staten van Brabant, Reg. 327 en Supt. nrs 801 en 812. Al de hierboven vermelde getallen komen uit de diverse fondsen op het A.R.A.B.: Staten van Brabant, Raad van Financiën, Office fiscal, Frans archief, Belastingen van Brabant, enz.

(97) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nrs 415 b, 669 a-b.

sen, huwelijks- en doopfeesten, hete zomers, afmattend werk (hooi- en oogsttijd) steeg het verbruik aanzienlijk: normale verschijnselen.

Maar er waren mensen die er uit sommige oogpunten belang bij hadden het verbruik van alcoholhoudende dranken op te drijven. We noemen de autoriteiten van staat, provincie en stad, verantwoordelijk voor het financieel beheer, de stokers, de brouwers, en ten slotte de landbouwers; we zullen dadelijk zien waarom.

De autoriteiten, om fiscale redenen. Sedert de middeleeuwen hebben in niet geringe mate de accijsrechten de steeds berooide stadskassen gevuld; met hun opbrengst werden wallen en stadhuizen gebouwd, en de ambtenaren betaald. Sedert het einde van de 16e eeuw kwamen daarbij de imposten op de kannen jenever. In 1771 bracht alleen het verkooprecht op brandewijn te Brussel 50.000 gulden 's jaars op⁹⁸. Te Antwerpen ook kwamen de verbruiksbelastingen op bier, wijn en jenever voor een zeer hoog procent in de stadsinkomsten voor, zoals hierboven werd gesignaleerd. Door de band kwam deze opbrengst terecht in de normale stadskas. Soms ook werd ze bestemd tot een speciaal doel. Te Ieper werd in de 18e eeuw een belasting op elke ton bier gegeven, ten bate van de Latijnse school; te Menen ten bate van de kerkfabriek; te Antwerpen ten bate van de aalmoezeniers (armen)⁹⁹. Tijdens en na de godsdienstonlusten der 16e eeuw, en onder de oorlogen van Lodewijk XIV, honderd jaar later, kregen stads- en dorpsmagistraten van de regering vergunning om op het verbruik van bier, wijn en jenever, enkele stuivers te heffen, ten einde kerken en openbare gebouwen te herstellen, zo o.m. te Gent in 1611 voor het herstellen van het huis van de schepenen van den Gedele¹⁰⁰.

Maar het branderij- en brouwerijbedrijf werden én van overheidswege én door de publieke opinie aangemoedigd om steun aan de landbouw¹⁰¹; waarop zich dan een sociaal-politiek probleem stelde: dat van de werkverschaffing of werkloosheid en bedelarij. In de 18e eeuw beweerden de Staten van Vlaanderen dat met de stokerijafval jaarlijks 10 à 12.000 hoornbeesten konden vetgemest worden. Ook in de arme provincie Luxemburg moest steun aan de boerenbevolking verleend, en de prijs van de rogge hoog ge-

(98) Memorie van de Staten van Brabant, in Oost. Geheime Raad, nr 1129. Zie ook J. CRAEYBECKX, *Verhandeling*, passim.

(99) A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 8981; E. PAIS-MINNE, *Weldadigheidsinstellingen en sociale toestanden*, in: Antwerpen in de XVIIIe eeuw. blz. 159.

(100) A.R.A.B., Sp. Geheime Raad, nr 1327.

(101) Zie ook P. LINDEMANS, op. cit., II, blz. 30.

houden worden door het verbruik van graan bij het stoken. Wanneer dan in perioden van graanschaarste de regering meende de levensduurte te moeten bestrijden door verbod te leggen op jeneverstoken uit graan, dan stegen van alle kanten protesten tegen de import van Hollandse jenever. Regering en bevolking waren echter in normale tijden erover akkoord dat zoveel mogelijk gedronken moest worden. En niet alleen de graanproducenten, ook grondeigenaars zagen in de meeropbrengst van jenevergraan (rogge, spelt en haver) een middel om de pachten te verhogen en hun inkomsten te verdubbelen.

Ook de sluikhandel was een ruime bron van inkomsten voor de overheidskassen. Over het smokkelbedrijf van de Oostenrijkse Staat in de 18e eeuw, vooral in West-Vlaanderen, hebben we hierboven reeds gesproken. Maar ook de Staten van Vlaanderen vonden er hun baat bij. Zo leren we dat ze in 1779 aan de Regering te Brussel vragen, de artikelen 1 tot 5 van de ordonnantie van hetzelfde jaar over het sluiten der herbergen, niet zouden toegepast worden op de dorpen Rekkem, Lauwe, Aalbeke, Herseeuw, Dottenijs, Lingen, Moeskroen, Kooigem, Spiere, Marke en Rollegem. Reden: de stokers van Deinze, Petegem, Tielt, Harelbeke en Kortrijk exporteerden ieder jaar 3 à 400.000 loten naar Frankrijk; 3 à 4 branderijen zouden volstaan voor de normale behoeften van de streek, terwijl er nu dertig, misschien wel veertig bestaan, tot groot profijt van de provinciale financiën en van de landbouw; de herbergen moeten dus 's nachts niet gesloten worden « want dat is de beste tijd voor de smokkelarij ». De Geheime Raad willigt het verzoek in¹⁰²! Men mene dan ook niet dat wanneer de regering verbod legt op de invoer van Franse jenever of likeur, ze een bestrijding van het drankverbruik bedoelt; ze wil haar eigen financiële belangen behartigen.

De protectionistische politiek van de regering, politiek belichaamd in de Raad van Financiën, nam dus het jeneverdrinken onder haar vleugelen. Het ging er haar ook om, buiten de steun aan de landbouw, en buiten het vullen van de staatskas, de concurrentie van Schiedam en Weesp uit te schakelen, en deze bloeiende industrie naar Zuid-Nederland over te planten, samen met de Noordse graanhandel¹⁰³. Haar mercantilisme moest ze goedpraten met de bewering, tegenover de nog schuchtere klachten over de algemeen verspreide drankzucht, dat bier en wijn onmisbare bestanddelen van de volksvoeding waren geworden, en dat de nationale graanjenever, al meenden de Naamse artsen het

(102) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 669 a.

(103) A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 9296.

anders, heel wat gezonder was dan de Franse eaux-de-vie's uit wijn, druivendroesem en rotte appelen. Maar nochtans werd in ons land het overhalen van brandewijn uit bedorven graan, rijst, appelen en brouwerijafval soms van regeringswege toegelaten: alweer een nieuwe bron van bedrog en smokkel, en een streep door de logica¹⁰⁴.

Ook de hopteelt was een zorgenkind voor de regering. De brouwers (o.m. die van Brussel en Mechelen) waren meestal voorstanders van het verbod op de uitvoer: ze wilden op de prijzen drukken; de landbouwers daarentegen waren voorstanders van de uitvoer. In tijden van verbod, werd de overproductie van hop verwerkt in bier; en hoe meer bier er gedronken werd, hoe meer baat voor de landbouwers¹⁰⁵.

Ook de Franse préfets hebben steeds het belang van de bieren jeneverproductie voor de landbouw onderlijnd: een overvloedige veestapel, met overvloedige melk- en vleesproductie, ten gevolge van overvloedige brouwerij- en branderijafval; overvloedige mest ten bate van de vruchtbaarmaking van de schrale Kempische heigronde. Ook aan de import van Hollandse brandewijn moest volgens hen de kop ingedrukt worden.

De opvattingen van onze voorouders op medisch gebied, hebben een niet onbeduidende rol gespeeld ten gunste van het alcoholverbruik in ons land en elders. Het niet te ontkennen nut, in sommige gevallen althans, van de alcoholische dranken als ontsmettings- en verdovingsmiddelen, is sedert onheuglijke tijden ingezien geworden: bier, wijn en jenever werden gebruikt voor ontsmetting van wonden, en als verdoving bij operaties, in hospitalen en gasthuizen. Alcohol werd ook aanzien als bevorderend voor de spijsvertering; en God weet dat de maaltijden meestal zeer zwaar op de maag wogen! Steeds de vrees zijn bekomst niet te eten! Ook in tijden van besmettelijke ziekten werd er een dankbaar gebruik van alcoholica gemaakt. Die weldadige gevolgen sterkten nog het vooroordeel van de massa ten gunste van gegiste en gedistilleerde dranken, vooroordeel dat zich uitte in het algemeen gebruik van slaapmutsjes, pousse-café's ofte afzakkertjes. De dokters, of wie als dusdanig wilden doorgaan, hebben zeer weinig gedaan om bedoeld vooroordeel te kortwieken. Integendeel. In hun begenadigde ogenblikken hebben ze wel eens aangedrongen op matigheid, een raad die daarbij altijd voor persoonlijk inzicht vatbaar is geweest.

(104) A.R.A.B., Spaanse Geheime Raad, nr 1332, met het advies van de Naamse geneesheren.

(105) A.R.A.B., Raad van Financiën, nrs 4449, 4451.

Hoe stond de overheid tegenover het aantal herbergen? We zullen over dat aspect van ons onderwerp verder uitweiden, zonder erover het laatste woord te willen hebben. Toen men dan toch langzamerhand ging inzien dat het drankmisbruik tot een sociaal-economische en morele kwaal was uitgegroeid, dacht de overheid er al dadelijk aan, het aantal herbergen te beperken. Vandaar een hele wetgeving over deze zaak. In principe dus waren de bevoegde stadsoverheden tegen het openen van nieuwe dranklijterijen gekant; in hun brein bestond zeker de verwarring tussen gelegenheid en oorzaak!

Maar de oppositie tegen de vermindering van het aantal herbergen was niet systematisch. Te Gent b.v. werden de aanvragen tot het openen van nieuwe herbergen meestal ingewilligd, vooral wanneer het ging om afspanningen. Maar voorwaarden werden gesteld: de postulant moest een eerbaar man zijn; de nieuwe afspanning moest voorzien zijn van ruime lokalen en stallen, voor eventuele inkwartiering; de nieuwe gebouwen moesten de stad verfraaien (een soort urbanisatiepolitiek dus); ten slotte moest het aantal bestaande herbergen niet te groot zijn. Om begrijpelijke redenen, waaraan anti-alcoholisme vreemd bleef, was het Gilde van St. Sachus die de herbergiers groepeerde, gekant tegen elke nieuwe drankgelegenheid, de brouwers waren er voor¹⁰⁶. De regering zelf heeft nooit een klare lijn getrokken, heen en weer geslingerd als ze was tussen haar belangen als jeneverproducent en -handelaar, en haar plicht het alom woedende alcoholisme te be-teugelen; de lokale overheden waren er niet beter aan toe.

VII DRANKBESTRIJDING

Stilaan is men echter gaan inzien dat maatregelen tegen de drankzucht moesten getroffen worden¹⁰⁷.

Als we zeggen: men, dan bedoelen we sommige geneesheren, voor wat het medisch aspect betreft, dan de moralisten, de priesters, en al wie begaan waren met de zedelijke gaafheid van hun volk; en ten slotte, en vooral, de autoriteiten, om politionele redenen.

Zeldzaam waren de artsen die alcohol aanzagen als een vergift, of ten minste als een schadelijke drank voor de gezondheid.

(106) De stadsmagistraat van Gent en van de andere steden won steeds het advies in van de gilden van brouwers, herbergiers en hoteliers, vooraleer een beslissing te treffen; dat betekende veelal verlamming van het gezag.

(107) Zie ook: A. HALLEMA, *Honing en Venijn, humor en chagrijn uitgestort over de gebruikers van jenever, bier en wijn* (Dietsche Warande en Belfort, 1955, blz. 149-161.

Naar aanleiding van een verbod, uitgaande van de magistraat van Valenciennes in 1616, op het aanwenden van bedorven appelen, peren of graan voor het stoken van brandewijn, spreken enkele dokters van de stad en een professor in de geneeskunde te Douai hun mening uit in de volgende woorden: « le brandevin distillé de lie de bierre et de farines de seigle, d'orge ou d'avoinne y permeslées est meilleur pour la santé (ou le brandevin est requis) que n'est point cestuy quy est composé de lie seulement... pourvu qu'il soit prins modéramment par petite quantité et par forme de médecine... pour estre tel brandevin faict avec la meslange desdictes farines plus fort que cestuy faict de pure lie de vin ou de bierre... ». Hetgeen betekent dat jenever in sommige gevallen een heilzame drank is, op voorwaarde dat hij zuiver weze. Bij beslissing van de magistraat mocht brandewijn publiek met kleine hoeveelheden verkocht worden, op kleine tafeltjes vóór de huizen. En het vervolg van voormeld advies gaat over de kracht van zuivere brandewijn: « ledict branduwin, fortifié et renforcé d'icelles farines, contient en soy la vertu la plus ignée, aérée, huylleuse, spiritueuse et radicale desdicts grains lesquels sont bons et convenables pour la nourriture de l'homme tant en pain, potages qu'en bierre... ce branduwin doibt être plus recommandé en son genre... ». Maar de schurken die om aan hun brandewijn een meer bijtende smaak te geven, er allerhande kruiden aan toevoegen, dienen ten strengste gestraft te worden¹⁰⁸. We menen dat vele geneesheren uit de 17e en 18e eeuw er eenzelfde mening op nahielden. Nog een voorbeeld — het gaat hier over bier: een zekere F. Bosmans, dr. in de Medecijnen te Putte (volgens een ander stuk: stoker) houdt ook een brouwerijtje voor eigen gebruik en ook ten gerieve van de pastoor, en vraagt derhalve ontheffing van belastingen, want het zijn « malsche witte bieren... tot onderhoudt van sijne gesontheit ende tot dienst van allendighe siecken... »¹⁰⁹. De dokters waren dus niet zo erg gekant tegen alcohol, wiens actie op het menselijk organisme ze van de optimistische zijde hebben bekeken.

De oppositie van sommige geneesheren tegen het verbruik van bier, ging, om begrijpelijke redenen, vooral uit van Fransen. Zelfs uit de 12e eeuw is er ons een Normandisch anti-bierlied van een zekere Jean de Milan overgebleven: bier was voor hem een ongezonde drank. Deze nadelen werden nog aangedikt door de commentator Michel Le Long in zijn boek: *Le régime de santé de l'eschole de Salerne* (Parijs 1637). Volgens Le Long zou de bier-

(108) A.R.A.B., Sp. Geheime Raad, nrs 1327 en 1329. In 1643 brachten de artsen van St.-Omaars een gelijkkluidend advies uit.

(109) A.R.A.B., Staten van Brabant, Supt. nr 699.

dronkenschap langer duren dan de wijndronkenschap, en bierdronkaards meestal achterover vallen, ten gevolge van knobbels, vapeurs en andere vreselijke dingen achteraan in de hersenen: « qui pis est, telles yvresses sont suivies non rarement d'apoplexies, paralysies, affections léthargiques et autres... ». Hop neutraliseert echter de nadelen van het gegiste graan ¹¹⁰.

Er is zelfs in de 16e eeuw een Frans edelman geweest, hij heette Noël du Fail, die, al was hij dan nog een warm bezinger van het druivensap, misschien de enige is geweest die de noodlottige gevolgen van het alcoholisme bij de procreatie heeft ingezien: zij die bij de voortteling in staat van dronkenschap, en « crapuleux, faibles en courroucez » zijn, kunnen alleen kinderen ter wereld brengen « gouteux, graveleux, petits hommes colères et corrosifs, imbeciles de corps et sans jugemens... », harde waarheden die bedoelde jonker aan de man heeft gebracht onder de titel: *Baliverneries* ¹¹¹. Maar het geval du Fail is een uitzondering gebleven.

De oppositie ging vooral uit van de Geheime Raad en van de stadsmagistraten gelast met het handhaven der openbare orde en de behartiging van de materiële belangen van hun onderhorigen. Enkele voorbeelden mogen volstaan.

De schepenen van Kortrijk vooraan. In hun protest van 1785 tegen het openen van nieuwe herbergen heet het: « surtout de ceux (de herbergen) où au détriment et à la ruine de nos manufactures et métiers et même à la perte des mœurs, les ouvriers courent faire excès dans le genevre et y consomment impitoyablement leur gain journalier qui dut être employé à l'entretien de leur famille...; les mœurs, le bien-être de plusieurs familles d'honnêtes artisans et ouvriers, même le repos public exigent la suppression d'une partie de ces cabarets y établis, surtout aujourd'hui que le cimetière qui se construit au bout dudit faubourg (= Rijselse Poort) demandera le calme, la paix, le silence dans la route que les corps morts doivent tenir pour arriver à leur dernière destination » ¹¹². Deze schepenen zijn vast overtuigd van de nadelige gevolgen van het alcoholmisbruik op de gezondheid van de werklieden, en ook voor de sociale en economische bloei van de stad. We vertalen een advies uitgebracht in 1781: het misbruik verergert van dag tot dag, en heeft zulk een hoogtepunt bereikt, dat

(110) F. WEBER, *Essai historique sur la brasserie française* (Soissons 1900), blz. 301 en v.v. Reeds in de 16e eeuw had de Hollandse arts Lieven Lemme de aandacht gevestigd op de verschillende manieren van vallen van de dronkaards, Lemme en Le Long behoorden tot dezelfde school.

(111) A.L. SIMON, *Bibliotheca Bacchica*, II, blz. 74, nr 239.

(112) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 669 b.

de werklieden niet alleen het onontbeerlijke voor hun gezin verspillen, maar dat het menselijk geslacht met de dag verzwakt, zo zelfs dat indien men er geen middel op vindt, het te vrezen is dat over een twintigtal jaren, onze ambachten en fabrieken geen werkkrachten meer zullen vinden, tot ondergang van de stad¹¹³. De mening van de Kortrijkse wethouders was trouwens overdreven, in deze zin dat er vooralsnog geen gebrek aan werkkrachten dreigde, het geboortecijfer en de levenslust van onze bevolking waren nog te groot. Maar een gevaar van ontarding daagde toch wel op.

Tragisch klinkt de aanklacht van een inwoner van Doornik, David Persin, in 1611 reeds. Hij herinnert eerst aan de wijze maatregelen van vroeger (verkoop met kleine hoeveelheden van brandewijn, eaux-de-canelle, eaux-d'anis, enz. in daartoe aangegeven plaatsen, ja zelfs verbod) en wijst vervolgens op de misbruiken en uitspattingen vooral door de arme werklieden « qui ne cherchent que les moyens de se reschauffer et yvrognier par le moien de la dicte boisson à petit frais et despens, dont bien souvent advenoient mortz subites de plusieurs pour estre par le dedens bruslez et gastez... Ains leur intention principalement a esté pour aux grandes offenses quy se commectoient contre notre bon Dieu par ceulx quy estans surprins de la dicte boisson, commectoient journellement grandes dissensions en leurs mesnages, à la ruyne de leurs femmes et enffans quy après la mort de leurs maris toamboient à la charge de ceste ville »¹¹⁴.

Een andere aanklacht vernemen we uit het jaar 1595, dus onmiddellijk na de godsdienstonlusten; ze ging uit van de magistraat van Poperinge, ze herinnert aan de brief van « octroye » van 1560, waardoor geen herberg mocht geopend worden binnen een halve mijl van de stad; sedertdien werd, ten gevolge van de oorlog, geen rekening meer gehouden met voormeld verbod: « daer dickmael veel questien ende gevechten, jae somtijds dootslaeghen geschieden, deur de ongeregelhede van dronckenschap, daertoe ende sonderlinghe geconsidereert dat de voors. cabaretten ende tavernen zijn allensins prejudiciable ende seer dangereux voor alle d'innewoonders der zelve stede, als niet besloten, ter cause van daghelijcse excursien van onses landts vijanden ende vrijbuyters der stede van Ostende, die dickmael schuylen ende latiteren in de bosschen ende wildernissen daeromtrent ende heffen contributien van veele naergeleghen doorppen niet verdere gelegen daeromtrent een mijle van de limite der vors. stede van

(113) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 669 a.

(114) A.R.A.B., Sp. Geheime Raad, nr 1327.

Poperinghe... »¹¹⁵. Er is hier nog geen sprake van brandewijn.

Al deze teksten — en er zouden er nog tientallen te vinden zijn — wijzen er op dat de verantwoordelijke instanties minder en minder begaan waren met de « excessen » van de dronkenschap. We zien daarbij dat de oppositie niet zozeer uitgegaan is van beschouwingen van medische aard, dan wel van godsdienstige, ethische, sociale en economische inzichten: verspilling van het inkomen van het gezin, geldverspilling zonder meer, vechtpartijen, ontucht, verwaarlozing van het werk: « les belles moissons n'on jamais été le fruit du cultivateur crapuleux » (uit een advies van de Staten van Luxemburg), en welvaart van de stad en van de neringen¹¹⁶. De protesten van het medische corps zijn sporadisch gebleven, omdat het, menen we, steeds bevangen was in de traditionele opvattingen van de school van Hippocrates en van Salerno, overtuigde voorstanders van alcohol, onder vorm van wijn natuurlijk. De grote gevaren van het alcoholisme: de ontaarding, de geestesstoringsen, enz. werden nog niet ingezien, soms alleen vermoed. De algemene verklaring daarvan ligt natuurlijk in het voorhands in gebreke blijven van de geneeskundige wetenschap, van de observatiemethoden die in de loop van de 19e eeuw zulke hoge vlucht zouden nemen.

Maar de voornaamste redenen tot het ingrijpen van de autoriteiten waren steeds van politionele en van repressieve aard: beteugeling der uitpattingen, beperking van het aantal herbergen, bepaling van de uren van sluiting, opsporing van belastingsonduikers en van waarvervalsing, enz. Het doel van al die maatregelen en sancties was het te keer gaan van de rustverstoring. Waarbij dan steeds menigsverschillen en zelfs conflicten tussen de onderscheiden overheden aan het licht treden: nooit is er eenheid of eensgezindheid bij de bestrijding van het alcoholisme geweest: het was een politiek van louter empirisme.

Het is ons onmogelijk binnen de ons gestelde grenzen een volledige lijst van al de ordonnantiën, plakkatens, besluiten, usantiën en costumens, reglementen en geboden ter drankbestrijding te geven¹¹⁷. Reeds in de Oudheid werden er wetgevers en wijsgeren gevonden om het wijnverbruik in te dammen: Romeinse

(115) A.R.A.B., Sp. Geheime Raad, nr 1101.

(116) Zelfs in Frankrijk, het wijnland bij uitstek, gingen stemmen op tegen de uitbreiding van de wijnbergen en het overdadig wijndrinken: « le vin n'est que du luxe, et engendre l'ivrognerie, les blasphèmes, les homicides... ». Maar de wijnbouw heeft steeds voor de Franse economie zulk overwegend belang gehad, dat iedere drankbestrijding ten dode opgeschreven was en blijft.— Zie Advies van burgondische ambtenaren in 1627, A.R.A.B., Sp. Geheime Raad, nr 1328.

(117) Zie het reeds vermeld artikel van G. WILLEMSEN, *Trois siècles de lutte contre l'ivrognerie*, in Bin. Acad. Royale d'Archéol. Belg., 1904, I, blz. 162.

keizers die om graanschaarste en hongersnood te vermijden, bevel gaven de wijngaarden uit te roeien, om ze door graanvelden te vervangen; enkele puurwetenschappelijke wijsgeren die het wijndrinken het mensdom onwaardig achtten. In de Middeleeuwen werd van overheidswege soms wel opgetreden tegen de dronkaards: het ging er toen natuurlijk alleen tegen de gevolgen van het overdadig bier- of wijndrinken. Doch van het einde van de 16e eeuw af nam de drankplaag zulke afmetingen aan, met het gebruik van jenever, dat de autoriteiten willens nillens moesten ingrijpen, steeds te vergeefs echter. Moeten we herinneren aan het edict van de Franse koning Frans I, uit het jaar 1536: « *quiconque sera trouvé ivre, sera incontinent constitué prisonnier au pain et à l'eau pour la première fois; la seconde fois il sera battu de verges; la tierce fois sera fustigé publiquement, et s'il est incorrigible, sera puni de l'amputation d'orteil, noté d'infamie et banni* »¹¹⁸. Hier te lande werden strenge straffen tegen de openbare rustverstoorders uitgevaardigd, door de edicten van 7 oktober 1531, 30 januari 1545 en 22 juni 1589. Maar het was allemaal boter aan de galg! Doch met een ware anti-alcoholische campagne hadden al die maatregelen niets te maken, evenmin als het optreden van overheidspersonen, artsen en priesters: het beoogde andere doeleinden dan het bekampen van het regelmatig en matig gebruik van Alcohol.

Een bijzondere aandacht verdient het plakkaat van 20 maart 1601, houdende bestaating van drankmisbruik en regeling van vervaardiging en verkoop van gedistilleerde dranken en « diverse mengsels weinig bevorderend voor de gezondheid van het menschelijk lichaam. » Verboden werd voor het distilleren van brandewijn, bedorven graan, appelen of peren te gebruiken, maar alleen droesem of moer van wijn en bier, zoals dat sinds lang gebruikelijk was. Er werd ook voorgeschreven dat zij die zulke brandewijn of « levende waters » wilden verkopen, hun waar publiek moesten uitstellen, op markten en straten, op tafeltjes en met kleine hoeveelheden, ten behoeve van de klanten die ze zich wilden aanschaffen « en forme de médecine » (zoals in Frankrijk) zonder ze te mogen verkopen of verbruiken in huizen, op zolders, in kelders of in andere geheime plaatsen. Toen ook de regering met dit plakkaat geen eer haalde, werd in 1616, naar aanleiding van een verzoekschrift van de magistraat van Doornik, naar een ander middel gegrepen: de zware belastingen, om de drinkers af te schrikken¹¹⁹. Op 21 oktober 1622, 4

(118) BAUDRY DE SAUNIER, *Sa Majesté l'Alcool* (Parijs, z.d. 1905?).

(119) *Recueil des Ordonnances...*, Règne d'Albert et d'Isabelle, I, blz. 139, 276.

augustus 1628 en 26 mei 1651 werden andermaal plakكاتen op het brandewijnstoken uitgevaardigd. Op 22 oktober 1639 werd, met het doel meer eenheid in de wetgeving te bereiken, de regeling van fabricatie, handel, vervoer, in- en uitvoer onder de bevoegdheid van de regeringsorganen gebracht; nogmaals kwam te berde het bewerken van rotte vruchten bij het jeneverstoken, bedrog « causant une infinité de maladies et même la mort de plusieurs personnes ». Bij sommige wijnverkopers had de Brugse magistraat in 1628 « achterhaelt ende aengeslegghen eenighe quanteyt van quade wijnen ende pernicieuse liqueuren genaempt stommen die zeere schadelick zijn aen des menschens ghesontheyt... »¹²⁰. En ook de kranige wethouders van Doornik hielden het bij het plakkaat van 1601: « tant pour le bien de ceulx qui aultrement à leur ruine abusent d'icelle boisson que par celuy du general et publicq... boisson telle et si pernicieuse qu'elle est trouvé par expérience apporter une mort et fin funeste à ceulx qui s'en sont servis »¹²¹.

Vooraf in hun strijd tegen de uitbreiding van de herbergkwaal hebben de regering, maar vooral de stedelijke autoriteiten soms wel voet bij stuk gehouden. Reeds in de 17e eeuw won de Geheime Raad, belast met 's lands politie, steeds het advies van de steden in, vooral betreffende de eerbaarheid van de postulanten en de wenselijkheid van een nieuwe herberg in de stad of in de stadswijk (De raad van Financiën stelde zich op een ander standpunt!). Talrijk zijn de wetteksten op dit gebied. We herinneren hier alleen aan de ordonnantie van 21 juli 1779 (zie blz. 33) uit de considerans waarvan we weer eens vernemen dat de vorige plakكاتen niet meer werden uitgevoerd, en dat het aantal herbergen maar steeds aangroeide: « dat die onder den tytel van herberge, die men tot schuyfplaetsen van vagabonden ende ondeugende persoonen, door welke frequente occasien, de goede ingesetene, ende naementlijck de jonckheydt van beyde de sexen verleyd worden tot hun absoluut verlies, ende hun overgeven tot alle ongeregeltheden ende dronckenschappen, waer door menigvuldige gevegten ende ook doodslaeghen veroorsaect worden... ». Dat vooral Vlaanderen een trieste vermaardheid had verworven door zijn « cantynen, brandewijn-koten, kroegen, keeten en jenever-huysen... alwaer saete gehouden word... » en waartoe de goede lieden gelokt worden door allerhande reklame en « hun aldaer ophouden sommige bij heele nagten tot het absoluut verderf... ». Door de ordonnantie wordt dan beslist dat

(120) Minuut in Sp. Geheime Raad, nr. 1328, waarin ook de brief van de Brugse magistraat.

(121) Ibidem, plakkaat van 4 augustus 1628.

er lijsten van de herbergen zullen opgemaakt worden; dat de herbergiers geen wedstrijden (spelen) mogen organiseren; dat minderjarige kinderen niet mogen toegelaten worden; dat er op het platteland slechts twee kermissen jaarlijks per parochie mogen gehouden worden, en dat de uren der sluiting door klokkengeluid zouden aangekondigd worden. De ordonnantie werd echter op hevig protest onthaald: protest van brouwers, branders, herbergiers, hoteliers, werklieden, en van sommige stadsontvangers natuurlijk.

Op het gevaar af eentonig te worden, achten we het toch wenselijk hier nog enkele teksten te reproduceren, ter illustratie van de halsstarrigheid waarmee onze stadsautoriteiten, in de meeste steden althans, het alcoholisme wilden te lijf gaan door hun oppositie tegen de herbergen. Eerst de stad Brussel. Toen in 1760 de genaamde Jozef Wauthier, voorheen deken van het gilde van St. Kristoffel, zijn « luthof » wilde onttrekken aan het reglement op de sluitingsuren, adviseerde de magistraat ongunstig, met de volgende woorden (we vertalen): « misbruiken zullen ontstaan, vermommingsen, galanterie, mysteries en wat al niet! Drank leidt tot twist; hij wakkert de haat aan, waaruit wraak ontstaat; hij is de bron, het voedsel en de drijfveer van de onkuisheid; hij smooit de rede en het schaamtegevoel; vandaar tal van wanordelijkheden die maar al te dikwijls het maatschappelijk leven storen... zij die na 11 uur in de herbergen vertoeven, tegen de bepalingen van de stadsgeboden in, en er aan verboden spelen doen, begeven zich laat in de nacht op weg naar andere ontucht, en verkwisten een gedeelte van de volgende dag, ten nadele van hun zaken en van hun werk. Hoe meer bedoelde luthof zal bezocht worden door lieden van geboorte en van standing, hoe meer naar hun voorbeeld de burgerij er toe zal aangelokt worden; deze verwarring zal haar eigenliefde strelen, en het lokaas tot meer geregeld bezoek »¹²².

Mechelen was een centrum van brouwindustrie: daar werd zeer veel bier geproduceerd en uitgevoerd, en het brouwen en drinken bracht er een aardige duit in de stadskas. Moeten we daaruit verklaren waarom de stadsmagistraat in de 18e eeuw voorstander was van een steeds grotere uitbreiding van de herbergen, tegen de mening van de Geheime Raad in? Ziehier wat daar gebeurde. In 1762 was de Geheime Raad van oordeel, dat het aantal herbergen en afspanningen in de stad moest teruggebracht worden tot 80, zoals het Reglement van 1724 het bepaald had. Dat getal was aanzienlijk gestegen sedertdien, zodat de herbergiers niet

(122) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 669 b.

genoeg meer verdienden, de stadsbelastingen ontdoken, en hun taveernen openstelden voor allerlei janhagel. Niet minder dan 42 herbergen waren er bij gekomen. De magistraat en de ambachten vroegen afschaffing van het reglement van 1724. De oppositie van de Geheime Raad bleef echter zonder beroep en het reglement behouden ¹²³.

En in Vlaanderen? Onder de nrs 1100-1102 van de Spaanse Geheime Raad op het Algemeen Rijksarchief te Brussel, bevinden zich een groot aantal stukken betreffende de wetgeving op het alcoholverbruik voor Vlaanderen, Mechelen en Doornik. We weten stellig dat onze voorvaders driftkoppen en drinkebroers waren. Al deze stukken samenvattend, mogen we zeggen dat een herberg waarin een manslag gebeurd was, gesloten werd, zo de baas in gebreke was gebleven ten aanzien van zijn plicht de orde te handhaven; dat het verboden was nieuwe herbergen te openen zonder vergunning; dat de dorpsherbergiers steeds te klagen hadden over de aanmatigheden van de steden, de brouwers en de gilden van tappers; dat het er steeds de openbare macht omging, de publieke orde et vrijwaren, geenszins om het alcoholverbruik als schadelijk voor de gezondheid te beperken; dat in al de herbergen ook wijn getapt werd, al bestonden er wel speciale wijntapperijen; dat de oorlogen de toestand verergerden door het ontstaan van wilde of geheime herbergen; en dat de vergunningen meestal verleend werden voor drankslijterijen gelegen langs de grote heirwegen en op de marktpleinen.

Op 21 juli 1779 verscheen het voormeld edict over de bestrijding van het alcoholisme. Naar aanleiding daarvan had de Regie van de Lopende Middelen in West-Vlaanderen post gevat tegen de oppositie van de stadsmagistraten, met de volgende redenen: de brandewijn die in Oost-Vlaanderen buiten het staatstoezicht geproduceerd wordt, is veel te goedkoop en van minderwaardige kwaliteit; hij wordt er derhalve door de mensen, langsheen de grens, met ganse pinten gedronken, « ce qui les rend fainéants »; doch op West-Vlaams grondgebied, onder het monopolie van de regie, zijn de « abuysen » minder talrijk, ten gevolge van de duurte en de kwaliteit van de jenever; de magistraten laten zich te weinig leiden door het algemeen nut, maar wel door persoonlijke inzichten, door favoritisme en afgunst.

We hebben reeds gesproken over het optreden van de Gentse magistraat in drank- en herbergsaangelegenheden. Nog enkele feiten. In 1628 adviseert hij ongunstig op een verzoekschrift van

(123) Ibidem, nr 669 b. Zie ook de interessante beschouwingen bij L. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht* (Antwerpen 1947, blz. 486 o.m.)

een zekere Jan Groeninck tot het openen van een tapperij « taverne à y mettre assiettes », daar deze herberg-restaurant een wijk zou bedienen « composé de plusieurs petites ruelles, habitées par beaucoup de menu peuple accoustumé aux insolences ». 't Jaar daarna, zelfde weigering, om redenen van fiscale aard, maar vooral omdat de postulant beschuldigd wordt van « certaine impertinence publique sur quelques gens d'Eglise y passant leur chemin par une femme sortant de la maison dudit suppliant »¹²⁴. Om een andere reden weigert in 1670 de magistraat van Gent vergunning aan de genaamde Van der Haghen voor het openen van een taveerne tegenover de school van de Augustijnen: « oock seer dangereus ende schadelijck voor de jonckheyt, de welcke in soodanighe cleene herbergskens ende smockelcootien lichtelijck souden connen worden ghedebauceert ofte quade exempelen sien, frequenterende hierlieden scholen... »¹²⁵.

In 1778 werd een grootscheeps offensief ingezet door de baljuw en de leenmannen van het kasteel en de Oude Burg van Gent, de afgevaardigden van het Land van Aalst, de Hoge Pointers en de schepenen van de kastelnijën van Kortrijk en Oudenaarde, de baljuws, burgemeesters en schepenen van de steden en ambachten van Assenede en Bouckoutte, en waaruit de ordonantie van 29 juli 1779 is ontstaan. Deze autoriteiten, en mede de advocaat-fiscaal, gingen zelfs zo ver voor te stellen dat op het platteland alle blij- en treurspelen, pantomines en andere voorstellingen zouden verboden worden. Interessant zijn hun beschouwingen over de dorpsstoneelspelers - kannekijkers: « want niet en veroorsaekt frequenter conventiculen der jonckheyt, als de uytwerkinghe van diergelijcke tonneelspelers, alle sondaghen ende heyligdaegen ende selfs gedurende de weke, versaemelen hun de gedestineerde acteurs, benevens de gonne de directie van het toneel hebbende, verdelte van menighvuldighe aensienders, ter diers occasie, die meermaels duert ses weken, ende twee maenden, wort er gedroncken ende geschonken, gevochten ende gebrutaliseert; niemant en vint oock in de geslaegen (gelagen?) die ter dier occasie verteert worden, sijne rekeninghe als den herbergier; ende boven dat den boer sijn gelt quyt is, veronachtsaemt hij onder-tusschen de costelycke landsneeringhe ende hangt al sijnen geest, immers sijnen heele mensch aen de rolle die hij in het aenstaende, ongerijmde tonneel gaet verthoonen »¹²⁶. Deze kortzichtige, zelfs stompzinnige beschouwingen konden geen gehoor vinden noch

(124) A.R.A.B., Sp. Geheime Raad, nr 1101.

(125) A.R.A.B., Sp. ibidem, nr 1102. Onder dit nr ook het advies van de magistraat van Bailleul.

(126) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 669 a.

bij de procureur-generaal, noch bij de Geheime Raad, voorstanders van het landelijk toneel, zelfs als er uitspattingen mee gepaard gingen.

Ook door sommige dorpsmagistraten werd krachtdadig ingegrepen: de heer van Zomergem beweerde dat 5 à 6 herbergen volstonden — er waren er tien; te Erondegem werden er maar drie toegelaten. Te Wondelgem plachten eertijds 9 herbergen te bestaan, in 1680 nog 4: de andere lagen in puin ten gevolge van oorlogsgebeurtenissen¹²⁷. Idem te Menen, Lede, Vladslo¹²⁸. De pastoor van Moorslede was het bondigst in zijn vonnis: hij noemde de herbergen « de peste van de prochie! »

Ook de strijd van de stad Doornik tegen de geweldige drankzucht van haar inwoners, hebben we reeds gesproken. We moeten er echter nog op terugkomen, naar aanleiding van de steeds opdoemende kwestie van de vermenigvuldiging der herbergen. In 1785 vragen de taverniers dat het aantal herbergen in de stad en in de omgeving zou gebracht worden op 116. De magistratuur was van oordeel dat een honderdtal volstond. De Geheime Raad vond dat geen bepaald cijfer moest vastgelegd en de beslissing aan de Raad van de stad overgelaten worden. Het document waarover we 't hier hebben¹²⁹ geeft nadere inlichtingen over de toestand in het Doornikse. De corporatie van de herbergiers omvatte de volgende neringen: 1. de taverniers; 2. de logementhouders; 3. de tafelhouders, koks en banketbakkers; 4. de wijnhandelaars die minder dan 25 flessen likeurwijn en minder dan 50 flessen wijn verkochten; 5. de verkopers van gekookt vlees(!); 6. de hooihandelaars « minder dan 25 bussels in eens »; 7. de verhuurders van gemeubileerde kamers; 8. « ceux qui logent à prix ». Voorwaar een zonderlinge corporatie! Het waren natuurlijk vooral de taverniers die door de magistratuur in de gaten werden gehouden, en wier aantal tot een honderd moest teruggebracht worden. Het oordeel van de stadsraad over de herbergiers is daarbij niet mals. Hij meent dat het door de band alleen lui-aards en nietsdoeners zijn die zulke gemene en vernederende bezigheid uitkiezen (dat zijn de woorden die door de raadsheren gebruikt worden); het groot aantal herbergen is een bewijs van de geest van vadsigheid die het volk bezielt. De openbare orde kan niet gehandhaafd worden als er onnodige herbergen bestaan, want die worden, door de hebzucht van de houders, eerloze lokalen, holen van losbandigheid en ontucht; de kinderen van de uitbaters, opgevoed in ledigheid en met slechte voorbeelden voor

(127) A.R.A.B., Sp. Geheime Raad, nr 1102.

(128) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 669 a-b.

(129) A.R.A.B., *ibidem*, nr 669 a.

ogen, zullen weldra zwermen van luiaards vormen. Overeenkomstig Z.M.'s dekreet van 30 juni 1783, heeft de stad aan alle herbergiers en hotelhouders de eed voorgeschreven « de tenir bon hôtél et de ne pas souffrir ou tolérer le libertinage. » 106 meesters hebben deze eed afgelegd, 12 hebben het niet gedaan; bij die 118 herbergen heeft de corporatie er nog 37 gevoegd, dus te samen 155 herbergen, waarvan 20 in de omgeving.

In Henegouwen werd dus evenals elders de herbergplaag aanzien als een oorzaak van de uitbreiding van het alcoholisme. Maar ook de danspartijen op het dorp ontardden al te dikwijls in drank- en fuifpartijen en « dans en drank zwepen de driften op. » Daarom werden de danspartijen op het platteland verboden, uitgezonderd bij feesten en op het marktplein, te meer daar het toezicht er veel moeilijker was dan in de steden. Of de landelijke politie veel plichtgevoel, en de Waalse bevolking veel gedweeheid aan de dag hebben gelegd, betwijfelen we zeer. Het zal er toegegaan zijn zoals elders, en 't is zo moeilijk tegen stroom te roeien!

En ten slotte ook in het hertogdom Luxemburg werd het drankmisbruik met alle middelen bestreden. Deze drankbestrijding ging er gepaard, zoals we 't hierboven zagen, met de economische weerslag op deze arme landbouwersbevolking: het verbod op het gebruik van rogge voor de jeneverbereiding deed de graanprijzen dalen; de opheffing van het verbod veroorzaakte de prijsstijging en de graanschaarste. Vandaar in de afgelegen provincie ook de tegenstrijdigheden en het gebrek aan eenheid in de wetgeving: een louter politiek van de dag op de dag.

Soms werd er hevig geprotesteerd tegen de vervalsing van bier; ze werd reeds als een oneerlijke concurrentie beschouwd. Zo door de brouwers van het stadje Marche-en-Famenne in 1599 tegen het drinken van vervalst bier langsheen de Luikse grens: « met dat bier worden allerhande kruiden, ingrediënten, en andere ongeoorloofde, soms venijnige bestanddelen vermengd, die grotendeels de gezondheid schaden, alleen dienen om de hersenen te bedwelmen en te storen, en nog tot meer drinken aanzetten; waaruit volgen: ziekten, kijvagiën, twisten, razernijen, geschillen, afschuwelijke godslasteringen en andere ondeugden... »¹³⁰. Maar niet alleen langsheen de Luikse grens werd bier vervalst, ook in de andere steden van herwaartsover. Getuige daarvan het plakkaat van 5 december 1589, hernieuwd in 1612, waardoor alleen bier mocht gebrouwen worden « gelyck men hier voormaels plach te doene », en aan de Brusselaars verbod werd opgelegd 's zondags

(130) Recueil des anciennes lois et ordonnances, règne d'Albert et d'Isabelle, I, blz. 49.

bier te gaan drinken te Koekelberg, Boendaal of elders in de omgeving, en met gevulde kruiken en kannen bij valavond terug te komen ¹³¹.

Maar *summa summarum* is het bier steeds onze nationale drank geweest en gebleven. De nadelige gevolgen ervan hebben onze voorouders altijd beschouwd als onbeduidend, tegenover de hartelijke genoegens die ze eraan beleefden. De openbare macht meende geen recht tot ingrijpen in de gewoonten van onze voorouders te hebben, als de openbare orde niet in het gedrang kwam. Het oordeel van de artsen, priesters en moralisten is van ondergeschikt belang geweest.

Het zou aan de 19e eeuw voorbehouden blijven de strijd tegen de ramp van het drankmisbruik kordaat in te zetten; de uitspraak van het medisch corps, de invloed van de opvoeding, sport en nieuwe mogelijkheden van ontspanning, zouden de doorslag geven, meer nog dan de wetgevende macht.

Uit de voorgaande beschouwingen is gebleken dat het alcoholisme, in de Nederlanden en elders, vooral op rekening moet geschreven worden van het brandewijnmisbruik sedert de 16e eeuw, en dat het voor onze voorouders een ware gesel is geworden, evenals het pauperisme, de soms onmenselijke arbeidstoestanden, het uitblijven van doeltreffende maatregelen op het gebied van de volksgezondheid, de geneeskundige zorg, de huisvesting en van de overbevolking onzer « grote » steden. Waarbij al de demografen het erover eens zijn dat de drankplaag de normale en harmonische groei van de bevolking heeft gestremd, zelfs gestoord. Meteen hebben we talrijke en onscheidbare aspecten van onze sociale geschiedenis aangeraakt. We durven dan hier ook de hoop te koesteren, dat het probleem van het drankmisbruik in voorbije eeuwen eens de aandacht van bevoegde historici moge gaande maken.

(131) A.R.A.B., Corps de métiers, nr 244, f°s 58, 82.

LANSELOOT VAN DENEMARKEN

Ontleding en commentaar

DOOR

Drs. J. NOTERMANS
lid der Maatschappij

Eerbiedig opgedragen aan Dr. C. de Baere

I. EEN WOORD VOORAF

De uitvoerige beschouwingen in de jongste jaargangen van het Leidse tijdschrift door B.H. Peteri en G.A. van Es tonen duidelijk aan, hoezeer de abele spelen de belangstelling voor inhoud en vorm gaande houden.

Als verrassing mag zeker gelden de beklemmende stelling van W. van Eeghem, die in de persoon van Jan Dille, een Brussels rederijker, de auteur van de veel omstreden wereldlijke spelen meent ontdekt te hebben.

Uit de rijke bibliografie zij hier afzonderlijk vermeld de uitvoerige studie van Aloys de Maeyer, Middeleeuws romantisch toneel, of van drie abele spelen, die voor ons doel speciale belangstelling verdient op blz. 49-60 en van blz. 152-162.

Over « het dramatisch conflict » handelt indringend prof. dr. J. van Mierlo, S.J. in Verslagen en Meded. der K.Vl.A., 1942, blz. 339-357. Prof. dr. Robert Guiette heeft Lanseloot en de abele spelen nog eens op het internationale forum gebracht in de « Mélanges d'Histoire et du Théâtre du Moyen-Age et de la Renaissance, offerts à Gustave Cohen, professeur honoraire en Sorbonne par ses collègues, ses élèves et ses amis » (Paris, 1950, pp. 229-239).

Van dezelfde auteur is in de noordelijke Nederlanden te weinig bekend de typografisch fraai verzorgde editie « Lancelot de Danemark, drame du quatorzième siècle. Traduit du Moyen-Néerlandais par Robert Guiette » (Bruxelles, 1948). De inleiding is alleszins lezenswaard. Boven de tekst staat « La belle Histoire de Lancelot de Danemark qui aime une damoiselle du service de sa mère ».

In de vertaling heeft de Gentse hoogleraar bewust archaisch Frans gebezigd.

Verdienstelijk is de verzorging der « Altflämische Spiele nach

dem Urtekst neu erstellt» door Wolfgang Cordan: Jedermann, Lancelot un Sanderein, Mariechen von Nimwegen (Düsseldorf, Köln, z.j. 1950 of 1951), blz. 45-75 staat de vertaling afgedrukt onder het opschrift «Ein edeles Spiel von Lancelot von Dänemark und der schönen Sanderein».

Aan het album-prof. dr. Frank Baur, 2° deel (1948) stond prof. dr. René Verdeyen een bijdrage af «Literaire reminiscencies bij de Rederijkers» (cf. inzonderheid blz. 335).

Waarschijnlijk heeft niet iedereen kennis kunnen nemen van het hoorspel Lanceloot van Denemarken op dinsdag 14 november 1950, onder regie van Willem Tollenaar, ingeleid door Anton van Duinkerken, en uitgezonden door de K.R.O. te Hilversum (cf. Katholieke Radio Gids 23° jg., 1950, 12 nov. (nr. 46), blz. 5 en 22).

Een prijzenswaardige vertaling leverde Fr. Closset met «Le Jeu d'art de Lancelot de Danemark, comment il s'éprit d'une jeune fille qui était au service de sa Mère» (cf. Joyaux de la littérature flamande du Moyen-Age, Bruxelles, 1949, pp. 167-188).

Interessant zijn de «Religious implications in the Abele Spelen of the Hulthem Manuscript» van Hope Traver, in The Germanic Review, volume XXVI, number 1, February 1951, pp. 34-49.

Met zijn dissertatie «Le Théâtre profane sérieux en langue flamande au Moyen-Age» heeft Frank G. van der Riet aan de universiteit van Parijs de doctorsbulla verworven. Aan «Le Jeu de Lanceloot van Denemarken» zijn pp. 57-76 gewijd. Hij stelt o.m. vast «une maturité de conception», die men in Esmoreit en Gloriant nog niet aantreft. Van beide stukken onderscheidt Lanceloot zich, doordat de handeling «dans une certaine mesure, (est) subordonnée à la peinture des sentiments». Dit laatste noemt Van der Riet terecht «but primordial». Daardoor wint de actie «en unité et en conformité à la logique». Het toeval speelt slechts een geringe rol¹, wat «un mérite exceptionnel» mag genoemd worden.

Vóór alles is dit abel spel «une œuvre de psychologie et comme telle il atteint une profondeur et une subtilité rares au Moyen-Age». Op grond hiervan waardeert Van der Riet het stuk als «rare et originale».

Behalve de komische noot van de boswachter is de «ton général de la pièce... tragique, et elle abonde en scènes poignantes». Veel lof zwaait hij de onbekende kunstenaar toe in dezer

(1) G. KALFF daarentegen roemt het volledig kleine drama, waarin de eenheid van handeling overal zuiver bewaard is, al heerst het toeval «met soevereine macht» (blz. 28 van zijn 2e deel van de Geschiedenis der Nedl. Letterkunde).

voege: « Il se révèle, dans cette pièce, une technique très développée, et nous l'admirons d'autant plus qu'elle date d'une époque où le critique dramatique n'existait pas » (p. 76).

Uit de Groningse « school », waarvan prof. dr. G. Overdiep de auctor intellectualis moet genoemd worden, stamt de dissertatie van diens discipel en opvolger G.A. van Es, waarin op talloze plaatsen de abele spelen in syntactisch opzicht worden bekeken.

Op zijn beurt heeft Van Es een zijner studenten, G. Stellinga, aan het werk gezet, wiens monnikenarbeid een bekroning vond in het proefschrift « De Abele Spelen, zinsvormen en zinsfuncties » (Groningen, Djakarta, 1955).

Thans moge een uitvoerige weergave met kritische opmerkingen nogmaals een proeve tot belichting wezen.

II. ONTLEDING EN COMMENTAAR

De voorrede opent traditioneel met een gebed tot God en, zeer nadrukkelijk, tot de Regina Caeli, de Moeder-Maagd Maria.

Beknopt ontvouwt de auteur de gang van het spel. Van de dramatis personae duidt hij er slechts drie aan, nl. een niet met name genoemde edelman; zijn moeder en een jonkvrouw, Sanderijn. Van elk geeft hij een bondige karakterisering en laat de toehoorders tegelijk weten, dat door de gemene inborst van de moeder haar zoon talloze malen verwijten krijgt te slikken vanwege zijn verliefdheid op een dame van lagere afkomst. Het publiek verneemt ditmaal niets van de afloop, al laat de proloog genoeg verstaan, dat er een conflict zal komen met ongelukkige afloop.

Over de lotgevallen van de hoofdpersonen geen woord. Zelfs geen zinspeling op de trouwe dienaar Reinout, op de waarachtige edelman, waarmee Sanderijn zal trouwen, noch de geringste vermelding van de kluchtige, haast boers-komieke figuur van de boswachter.

Eén raadgeving krijgen de luisteraars vooraf: ze moeten nooit dit spel (en de wijze les straks) uit hun gedachten zetten. De kracht van de liefde, zoals zij in het Lanselootspel werkt, zal geen der aanwezigen ooit in deze hevige mate hebben zien werken. Met het gebruikelijke verzoek om stilte en aandacht besluit de prologospreker (misschien de kamerdienaar?) zijn toespraak.

Het eerste bedrijf opent met een klagende monoloog van Lanseloot, die zijn hart uitstort over de liefde die hem vervult.

Hij gloeit van minne voor Sanderijn, doch dit doet zijn moeder verdriet. Dag in dag uit verwijt die hem zijn gevoelens ten aanzien van een jonkvrouw, die op de maatschappelijke ladder enige trappen lager staat. Het schimpen en schelden lijkt echter olie op het vuur. Hij kan zijn aanbedene niet verloochenen en wordt telkens opnieuw getrokken naar Sanderijn. Teneinde zijn moeder zo min mogelijk reden tot ergernis te geven, wil hij de geliefde in 't geheim ontmoeten. Natuurlijk niet in het kasteel, doch als 't kan, onbespied in de luthof, en wel onder de boom der minnende paartjes, de eglantier. De kijkers en luisteraars hebben een reprise gehad van de voorrede. Ze hebben met de mannelijke hoofdfiguur kennis gemaakt en zijn voorshands vervuld van sympathie voor hem en met enige afkeer van zijn moeder.

Zonder het gewone « Waar zidi, » treedt Sanderijn, de schone, op. Met een christelijke en minzame groet bejegent zij hem, waarbij haar hoogachting en bewondering tot uitdrukking worden gebracht.

Lanseloot is gevoelig voor deze bewoordingen, repliceert en hoopt dat God beiden zal genadig zijn. Speciaal rekt hij op bescherming tegen lastertongen en treiterige liedjes, waarin zij aan bespottung zouden kunnen worden prijsgegeven.

Of zij hem raad wil geven in zijn problemen? De liefde tot haar is zo diep en hevig, dat hij vreest er aan te sterven. Het eerste profetisch woord, dat hij zal herhalen, en waarvan de vervulling komt in vers 928, wordt hier gesproken. De aanwezigen die scherp toeluisteren, kunnen dit vagelijk bevroeden en daardoor anticiperen op de droeve afloop.

Indien Lanseloot haar niet de zijne kan noemen, zal zijn leven er mee gemoeid zijn. Voor altijd zal hij zich verloren wanen.

Dat de edelman niet op een huwelijk doelt, zal blijken uit het nederig maar zeer besliste wederwoord. Zij begint met een categorische afwijzing. Weliswaar geeft zij toe genegenheid voor hem te voelen, doch er zijn twee factoren in 't spel, die een wettige verbintenis in de weg staan. Ten eerste is hij met een grote macht bekleed. Vervolgens is hij rijk begiftigd met geld en goed. Zij is van lagere adel. Om die redenen kan er van een huwelijk niets komen. Daar hoeven ze niet lang over te redeneren. Toegegeven, in mijn hart voel ik veel voor u. Maar om de « vriendin » van iemand te worden, daar denk ik niet aan. Voor niemand ter wereld, zelfs voor geen gekroonde vorst, zal ik mij ooit zo verlagen.

Bij alle weldenkenden onder het volk moet deze krachtige, beginselvaste houding waardering en instemming gevonden hebben, en men kan uit de standpunten nu al bijna besluiten, dat ze onverzoenlijk zijn: de ene partij denkt zich een « concubine », de andere, het hart hoogdragend, verwerpt dit denkbeeld te enenmale.

Zo gauw is Lanceloot niet van zijn stuk gebracht. Hij insisteert. Indien de schone maagd aan zijn wil en lust voldoet, zal hij dit weten te honoreren. Mogelijk blijft, dat er later een wetige band door een huwelijk gesmeed wordt.

Nog eens vleit hij de uitverkorene en smeekt om toeschietelijkheid. Of ze alvast met hem naar binnen wil gaan voor een tête-à-tête. Een kostbaar kleinood zal haar beloning zijn. Nooit heeft ze zo iets prachtigs gezien.

Tevergeefs. Karaktervast bedankt ze voor die « eer ». Fier mag ze zich maagd noemen en daarvoor is ze God in de hemel erkentelijk. Nog voor geen duizend goudstukken is ze te koop. Haar eer gaat en staat boven alles. Ook al bezit ze geen burcht of aardse goederen, en al is zij niet van hoge adel, of kan ze bogen op vooraanstaande edellieden onder haar familie, zij kent slechts één gedragslijn: haar reputatie en blazen onbesmeurd bewaren. Daarom geén bijzit van n'importe wie. Daartegenover is zij alleszins voór het koesteren van oprechte liefde zonder enige laagheid.

Bijna met een eed bezweert Lanceloot, dat hij het denkbeeld van gemeenheid verwerpt. Bij de Maagd Maria verzekert hij haar, dat er op Gods aardbodem geen jonkvrouw leeft, al is ze nóg zo schoon, nóg zo machtig, nóg zo met goederen gezegend, die in de schaduw van Sanderijn kan staan en vreugde schenken aan zijn hart.

Na deze enthousiaste exclamatie klinkt ineens weer een zachte, droeve toon: of ze hem dan in zijn desolate toestand laat treuren? Flemend streelt zijn stem: om medelijden te hebben en zich te vermeien in de heerlijke natuur, waar de vogeltjes tierelieren en de bloemen welriekend geuren. O, zij kan gerust zijn: hij heeft niets kwaads in de zin en aan laaghartigheid denkt hij absoluut niet.

De middeleeuwers wisten echter uit ervaring: « Im Walde fand so manche ihren Geliebten, und leicht war es da ihre Gunst zu erwerben »².

Sanderijn kijkt de veelbelover met een halfgeloken, ongelovig oog aan. Hoe dikwijls is het door ouders en anderen niet gerepeteerd: « Lichtgelovigen zijn zo menigmaal gedupeerd ». Hoe

(2) Dr. Alwin SCHULTZ, *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger*, p. 652.

vaak heeft men niet kunnen constateren, dat vrouwen te schande zijn gemaakt tengevolge van te grote argeloosheid ten opzichte van het andere geslacht? Mij is geen enkele man bekend, in wie ik zoveel vertrouwen zou stellen, dat ik met hem ging spelen in het bos. Ik ben er heilig van overtuigd, dat mijn eer niet ongerept zou blijven.

Sommige mannen onder het publiek zullen blikken van verstandhouding gewisseld hebben. Menige maagd en getrouwde vrouw zal een herinnering aan eigen ervaring, of van horen zeggen, in de geest zijn gekomen, en hoofdknikkend instemming hebben betuigd.

Niet zo Lanceloot. Daarvoor houdt hij teveel van haar. Haar eer ontroven? Nooit, zelfs niet wanneer de gelegenheid zich zou voordoen. (Straks flitst wellicht dit zinnetje door 't hoofd, als zij zich in zijn macht bevindt en hij haar geweld aan doet).

Met een irreëel beeld wil hij dit bewijzen. Gesteld, dat zij beiden in een vreemd land vertoefden en ze door nooddrift zouden gekweld worden. Insteede het zo ver te laten komen, zou hij veeleer het dagelijks brood voor haar bedelen. (Maar de ridder van de geschaakte adellijke Beatrijs liet haar in de steek, toen het geld op was, denkt wellicht een opmerkzaam luisteraar).

Bij mijn eer als ridder, tegen uw wil in zou ik u nooit iets onderends aandoen.

Hoe interessant en pikant de menigte deze dialoog ook zal gevonden hebben, de dramaturg acht dit onderwerp voldoende belicht. Actie is er — behoudens een enkel sober gebaar — en gevarieerde gelaatsexpressie — niet geweest.

Sanderijn maakt resoluut een einde aan het onderhoud. Al te lang heeft hun gesprek geduurd. Wie weet, of ze niet bespionneerd zijn. ('n Zeer juiste anticipatie³ op het luistervink-gedoe van Lanceloots moeder). Afgunstigen zijn er altijd op uit, iemand door het slijk te sleuren. Verraders slapen nooit en zingen graag spotliedjes (net als in de 20e eeuw), liever dan iets goeds van de evennaaste te vertellen. Dat ligt nu eenmaal in de aard van giftige tongen (Instemmende beweging van vele toehoorders).

Om geen aanstoot te geven zullen we afscheid nemen en niet langer dralen. Met een variant op zijn gebed (58 v.v.) smeekt Sanderijn de goede God hem op alle levenspaden te beschutten en te zegenen. — Met deze heilwens laat ze de illustere baron alleen.

(3) In dit verband zij verwezen naar « *Handelings-aspecten in het drama* » door Jos. J.M. VAN DER KUN, Nijmegen, 1938; speciaal met betrekking tot Esmoreit wijzen we op blz. 57-59, 122-123, 162-163, 273, 305-307.

Weeklagend klinkt — haast onmenselijk jeremiërend — de droeve stem van de verliefde jongeling. Het verdriet hem, dat de schone jonkvrouw niet voldaan heeft aan zijn verlangen en lust. Dat spijt hem verschrikkelijk. Zijn voorstel om een wandeling in 't bos te maken, heeft ze verworpen. Vrouweneer schat zij veel hoger als goud. Aan heel haar houding heb ik gemerkt, dat zij een kuis leven leidt. Rechtschapen is haar inborst. Ik zou er niet tegen opzien met haar te trouwen (ook al bezit ze weinig geld of goed), indien ze slechts van hogere adel was. Haar gemoed is puur en eerzaam is haar hart. Wat jammer, dat ze niet toeschietelijk voor mij is en aan mijn lust wil voldoen. Dat maakt me ellendig.

Het gesprek en de alleenspraak hebben het publiek volkomen duidelijk gemaakt wie en wat de twee hoofdpersonen zijn. Beurtelings euphemistisch en onomwonden heeft Lanseloot zich uitgesproken voor een profiteren van de aantrekkelijkheden der schone hofdame. Hij is echter geen profiteur in triviale zin en beweert dan ook, dat hij niet aan bruut onteren denkt. Tweemaal zelfs oppert hij het denkbeeld van een werkelijk huwelijk. Daardoor is het aannemelijk, dat hij niet alle sympathie van de meelevende menigte verliest, doch, als zwakkeling toegevend aan zijn passie, hier en daar medelijden wekt.

Tot driemaal toe heeft het publiek uit deze jeremiade vernomen dat zij niet wil ingaan op de voorstellen van Lanseloot. Voor iedereen is daardoor duidelijk, dat zij een wilskrachtige natuur bezit en haar eer hooghoudt. Over de ridder zullen de meningen uiteenlopen: eensdeels zal men hem beschouwd hebben als een hopeloos verliefd jongmens, tuk op een escapaadje, anderdeels kan men de indruk gekregen hebben, dat hij 't ernstig meent, doch door drift beheerst wordt. Met al zijn jeremiëren is hij geen greintje gevorderd. Hulp van elders zal hem over dit dood punt heen moeten helpen. Die wil zijn moeder wel verlenen, onder voorbehoud.

«Wie is die vrouw?» vraagt de toeschouwer zich af, als hij haar ziet opkomen. Weldra zal hij vernemen, dat zij zich verlaagd heeft tot spionage. Van dichtbij heeft zij de ontmoeting en conversatie geobserveerd en zich geërgerd. Aan die ergernis geeft ze thans lucht. Zij verwijt hem de vrijage met iemand van lagere afkomst. Wat is dat voor een slappe houding met dat gejammer over iemand die zich weinig aan u gelegen laat liggen. Bah! Hoe kan een hooggeplaatst edelman zich zo verlagen en het oog laten vallen op een berooid-adellijke jonkvrouw? Ietwat wekelijk gaat Lanseloot hiertegen in. Hij prijst Sanderijns deugden

en hoedanigheden, zowel van haar uiterlijk als van haar innerlijk. Op zo'n ideale vrouw moest hij wel verliefd raken. Niet zodra ziet hij haar, of zijn hart staat in lichtelaaie.

Kortaf misprijst ze deze opvatting. Hij behoort iemand van gelijke rang en stand te kiezen, hij die kan bogen op hoge adel en zo'n prachtig leven voor zich heeft. Luister naar de raad van je moeder. Even gaat hij op haar denkbeeld in, doch in negatieve zin. In heel Europa zou ik niet weten waar een dame te zoeken die ik de voorkeur zou geven boven Sanderijn. Ik koester slechts één wens: haar de mijne te noemen, liefst met uw toestemming. Hevig leeft het verlangen in mij: haar tot mijn echtgenote te maken. Dat gaat bij mij boven alles wat mij aan aards geluk in de schoot zou kunnen vallen.

Is tot op dit moment de taal in hoofse trant gevoerd, het onomwonden uitspreken van zijn hartewens: met Sanderijn te willen trouwen, brengt de moeder tot een explosie. « Godvergeten ellendeling! schaaam jij je niet om verliefd te raken op 'n jonkvrouw van geringe adel? En dat terwijl je er aan iedere vinger één kunt krijgen uit de hoogste stand en de liefste en aantrekkelijkste in heel het hertogdom! »

't Is olie op het vuur. Op hoofse wijze, doch met volle overtuiging repliceert Lanseloot: « Liefde slaat geen acht op aardse bezittingen noch op hoge adellijke geboorte. Liefde zoekt slechts een gelijkgestemde inborst, een natuur die overeenstemt met de andere, zodat ze harmoniëren.

Meermalen heb ik horen voordragen, dat de Liefde een tweelingmoed zoekt. Al bezit de een veel geld en goed, en al is de ander daarmee schaars bedeed, de waarachtige liefde gaat haar gang.

Pure liefde staart zich niet blind op hooggeboren familie en ook niet op het gezegend zijn met aardse goederen. Dat deed ze ook in 't verleden niet. Alles hangt af van het geluk. Dwarsboom de zuivere liefde niet in haar streven. Op hoge afkomst let ze maar matig. »

Op deze ernstige ontboezeming, waarin het publiek een nobele toon hoort trillen, gaat de moeder in. Ditmaal tapt ze uit een ander vaatje en ontvalt haar geen enkel schimp- of scheldwoord. Weliswaar staat ze perplex van zijn dwaze verliefdheid, maar daar weet ze wel een middeltje voor.

'n Rilling van afschuw en verontwaardiging gaat er door de rijen van die vrouwelijke luisteraars, voor wie *eer* nog een waarachtig begrip is, wanneer ze horen, dat de moeder ongevraagd verraad wil plegen. Lanseloot hoeft slechts « ja » te knikken en de geerde zal aanstaande nacht in zijn macht zijn, in 't diepst

geheim, zonder oor- of ooggetuige. In zijn slaapvertrek kan hij met haar handelen naar welgevallen. Onder één voorwaarde! Zonder zich over de gemeenheid van het voorstel lang te bedenken, hapt hij haastig toe. Het in zijn kaart spelen vindt hij prachtig. Hij wil er graag 'n fuifje van maken en zich in zijn salet amuseren. Ongezien stemt hij al in de voorwaarde toe, niet bevroedend welke strik er gespannen ligt. Zijn oren tuiten, het bloed golft naar zijn voorhoofd, als zij imperatief dicteert: « Je zweert me hier en nu als trouwhartig ridder, dat je, na aan Sanderijn je lust gekoeld te hebben, woordelijk zult zeggen: « Ik heb absoluut mijn bekomst van u. Ik ben zo verzadigd, alsof ik zeven zijden spek verorberd had; alles in u staat me tegen ». Geen syllabe zult ge veronachtzamen — maar alles letterlijk herhalen. Vervolgens zult ge onverwijld haar de rug toekeren, u fijn inwikkelen en heerlijk van uw nachtrust genieten, zonder één woord met haar te wisselen. Zo zult ge het stilzwijgen bewaren ».

Lanseloot is veel van zijn moeder gewend. Dit overtreft echter alles. Zo grof heeft hij haar nog niet horen praten. Kan zij verlangen, dat hij, de hooggeplaatste, zo'n liederlijke taal uitslaat? Welk profijt kan ze uit een dergelijke handelwijze putten? Wat voor nut heeft het voor zijn moeder, als hij zich zou gedragen als een hond en Sanderijn bejegenen op een wijze die alle perken te buiten gaat? En stommetje spelen als een nietswaardige? Welke gedachten moeten er niet in deze geëerde jonkvrouw omgaan, als ik mij zó vergeet, terwijl ik pretendeer haar geheel en al lief te hebben? Mijn hart zou ineenkrimpen van deernis en pijn.

De hardvochtige moeder geeft geen krimp. Haar eis handhaaft zij onverkort. Wil hij meester zijn van wat hij verlangt, dan moet hij de belofte doen en ze eerlijk nakomen.

Stellig heeft een aanzienlijk deel van het vrouwelijk publiek gehoopt of verwacht, dat de ridder dit schaamteloze voorstel zou verwerpen. Hoe diep moeten deze dames dan wel in hun verwachtingen beschaamd zijn, wanneer ze Lanseloot — zij het met enige merkbare weezin — horen toegeven. « Zorgt u er dan voor, dat zij vanavond in mijn vertrek komt. Wat ge van mij verlangt, zal ik precies zo uitvoeren. Doch dat het mij aan het hart gaat, staat vast ».

Met deze afgeperste belofte verlaat hij langzaam de scène, onderwijl — terzijde — tot de luisteraars mompelend: Menigeen bezigt woorden waar hij niets van meent. Zo is 't mij eveneens vergaan. Al zal ik straks gemene dingen tegen Sanderijn zeggen, die zijn mij niet van harte gemeend. Immers, ik koester te veel hoogachting voor haar eervolle persoonlijkheid. Moge de almachtige God haar vergevingsgezind stemmen jegens mij. Nog-

maals prijst hij haar eerzaamheid en goedheid. Een voorgevoel kwelt hem echter. Indien zij 't euvel zou duiden, dan zal dit tot een scheiding leiden. In dat geval zal hij het meeste chagrijn ondervinden.

Wellicht denken sommigen van de toeschouwers, heel volks: eigen schuld wordt niet beklagd. Men voelt aankomen, dat de felle vrouw die nu alleen op 't toneel staat, iets in het schild voert. Op welke wijze zij de strik zal spannen, interesseert thans de meelevende menigte. Eerst laat de harteloze de luisteraars weten wat haar intentie is. Lanseloot en Sanderijn moeten, kost wat kost, van elkaar gescheiden worden. Tot elke prijs wil zij een verbintenis tussen die twee voorkomen. Er is een te groot onderscheid in adelstand om dat te tolereren. Dat haar zoon op een huwelijk aanstuurt, is haar duidelijk geworden. Daar zal ze 'n stokje voor steken. Nooit zal ze haar toestemming verlenen. « Faire bonne mine à mauvais jeu ». In zekere zin brengt ze dit in praktijk. Zij roept Sanderijn, die vraagt wat er van haar dienst is.

Met een bedrukt gezicht veinst ze, dat Lanseloot ziek is geworden en zij zich ongerust maakt over zijn stilzwijgen. Het lozen van een zware zucht door haar zoon vat zij als een veeg teken op. Als zijn leven er maar niet mee gemoeid is.

Wellicht kan Sanderijn hem enige opbeuring verschaffen. Het gaat werkelijk slecht met hem.

Sanderijn interpreteert het minzaam verzoek als een gecamoufleerd gebod. Zij die op haar hoede was, toen Lanseloot op een samenzijn aandrong, voelt er niet zo bijster veel voor, om helemaal alleen naar de slaapkamer van de verliefde jongeman te gaan. Als de moeder echter meegaat, wil ze gaarne gevolg geven en het werk van barmhartigheid: een kranke bezoeken, uitoefenen. Het zou haar (die immers genegenheid voor hem voelt) smarten, indien het misliep met de ridder.

We mogen onderstellen, dat de moeder haar geïntroduceerd, en zich teruggetrokken heeft, nadat het vogeltje in de strik zat. Weerzinwekkend hoort het publiek, hoe zij eerst moraliserend zegt, dat degene die op z'n tellen past met ere 't levenspad bewandelt. Met een voorwendsel heeft ze Sanderijn in de fuik gelokt. Over deze sluwheid is ze heel trots. Nu reeds durft ze voorspellen: Lanseloots minne vervliegt als rook, zodra hij zijn lust heeft botgevierd. Iets soortgelijks is in 't verleden vaak geschied. Met deze perfide taal heeft ze haar Judasrol gespeeld. Er zal geen enkele vrouw, gehuwd of ongehuwd, sympathie voelen voor deze figuur. Men bevroedt, wat zich daarbinnen gaat afspeelen. Eenmaal in de

val gelokt en terugdenkend aan de stellige verzekering van Lanseloot tegenover zijn onverbiddelijke moeder, kan ieder op z'n vingers uitrekenen, welke tragiek zich achter de schermen voltrekt. Dat we hiermee voor een dramatisch keerpunt staan, is zonder meer duidelijk. Zo aanstonds — al dan niet na een pauze — zal het slachtoffer de aanwezigen inlichten over haar droef ervaren.

Totaal ontdaan, grauw van ellende en ontsteltenis, verschijnt de bedrogen maagd ten tonele. Het eerste wat men hoort is een aanroeping tot de gekruisigde Christus, de onschuldig veroordeelde.

Direct daarna komt de ontlading over het doortrapte mens, de moeder van Lanseloot (waarmee allen zullen hebben ingestemd).

Wat 'n ontzuivering! Hoeveel wijzer is ze sinds de avond te voren geworden! O, wat 'n lelijke leugen heeft ze mij op de mouw gespeld! En hoe doortrap heeft ze zich getoond door mij in de brute macht van haar zoon te brengen. Eeuwig zal me dat spijten. — Wat echter het diepst haar gemoed gekwetst heeft, is de *gemene taal*, waarvan hij zich bediend heeft, nadat hij haar geweld had aangedaan. En de wijze, waarop hij het slachtoffer na botviering van zijn lusten, de rug had toegekeerd, alsof ze een stinkende hond ware geweest! Afschuwelijk! Dat doorschrijnt haar binnenste met vlijmende pijn.

Nooit ofte nimmer zal Lanseloot nog iets van haar vernemen. Alles laat ze in de steek om haars weegs te gaan, verweg.

Het hart tot God verheffend smeekt zij Hem, haar schande met de mantel der liefde te bedekken, want Hij die harten en nieren doorgrondt, weet, dat alles tegen haar wil geschied is, en dat het haar zielsbedroefd stemt. Weemoedig klinkt haar adieu tot de trouweloze, alvorens zij in het woud op goed geluk gaat rond-dolen.

Hoe zal het verder met deze dwalende jonkvrouw aflopen? vraagt het volk zich af, door medelijden bewogen.

Op de aangrenzende toneelhelft daagt Sanderijn op — alwaar een geschilderde achtergrond een bos en beekje suggereert.

Met een smeekbede tot de Heilige Drieëenheid, God de Vader, God de Zoon en God de Geest, beveelt zij zich in hun hoede aan. Ook de heilige Moeder-Maagd Maria, bron van alle reinheid, vraagt zij om bijstand, opdat haar nooit meer door een man lagen worden gelegd. Met nadruk doet zij op de lofwaardige bron der deugden, Maria, een beroep.

Een bosbeekje ontwarend, besluit zij, uitgehongerd en afgemat, alvast haar kwellende dorst te lessen.

Na deze ontspannende scène vraagt menigeen zich af, welk nieuw element de dramaturg in de intrige zal vervlechten, om het spel de spanning te geven, die uiteindelijk zal leiden tot een verzachting van het leed enerzijds en een bestraffing van het boze anderzijds. Dan pas zal het geschokte rechtsgevoel zich voldaan weten.

Een nieuwe figuur, een antipode van de trouweloze, onhoffelijke ridder uit het eerste bedrijf, komt klank en kleur geven aan de volgende taferelen.

Een jagend edelman verschijnt, — zo 't kan te paard — zich in Gods bescherming aanbevelend en tevens rekenend op de beminnelijke Maagd Maria, tegelijk hopen op een gunstige jacht. Want dagenlang is de fortuin hem ongunstig geweest, zodanig dat zelfs geen konijntje in het schootsveld van zijn pijl en boog kwam.

Hoorngeschal doet groot en klein even opschrikken door zijn heldere klanken. Daar slaakt de jager een kreet van verrassing. Bij de ruisende beek ontwaart hij een jonkvrouw, zó lief en aantrekkelijk, en tevens zó welgemanierd, dat hij de dag prijst.

'n Nieuw hoornsignaal doet de luisteraars en de betrokkene nogmaals sidderen, speciaal, wanneer hij haar een « Halt! » toeroept. Het publiek voelt, dat er een pikant element in het spel is gekomen. Wat zal deze ridder voor spanning brengen? Zijn uitlatingen wijzen op een sterke zucht naar een avontuurtje en liefst van sensuele aard. 't Is een vreemde manier van begroeten, als hij haar in een vergelijking betreft, waarbij zij uitverkoren wordt boven een varken van zuiver goud.

Sanderijn is maar matig ingenomen met deze matineuze ontmoeting. Het jongste verleden heeft haar het vertrouwen in ridders doen verliezen. Zij vreest zijn avances, om niet te zeggen agressie. Daarom smeekt ze hem — terwille van zijn riddereer — geen geweld te plegen noch haar op verachtelijke wijze te bejegenen. Zijn reputatie zou door bruutheid slechts geschaad worden en men zou hem op de kastelen met de vinger nawijzen. Doch zij vertrouwt op zijn nobele inborst en faam. Op grond daarvan zal hij tegenover haar zijn zelfrespect hooghouden.

Door deze vertederende en toch ook weer imponerende toespraak bewerkt zij een duidelijke wijziging in zijn habitus.

Nieuwsgierig informeert hij naar de streek waar zij vandaan komt, en wat haar naar dit bos gedreven heeft. Zat zij op iemand te wachten? Wellicht 'n afspraak met een hooggeboren iemand? Dan zou hij zich discreet terugtrekken.

Sanderijn voelt zich reeds op haar gemak. Van agressiviteit of suspecte intenties is bij de jager niets meer te bespeuren. Vrij-

moedig beantwoordt ze zijn vragen en maakt hem duidelijk, dat zij van elders gekomen is, daar door het lot achtervolgd werd en op goed geluk aan het dolen is gegaan.

De ridder interpreteert een en ander met levendig optimisme als een glimlach van Fortuna. Hij wil haar meenemen naar zijn burcht en haar gastvrijheid bewijzen. Zowel haar uiterlijk als de hoofse gesprekvorm heeft diepe indruk op hem gemaakt.

Daar is Sanderijn niet happig op. Zij herinnert zich vermoedelijk, dat ook Lanseloot van een juweel en een kasteel had gewaagd, waarvan de bijbedoeling maar al te duidelijk was.

Deze weigering en achterdocht betekenen olie op het vuur. De jager bekent haar ronduit zijn diepe liefde en verzekert haar, dat ze zijn wettige vrouw zal worden. En haar aantrekkelijke hoedanigheden, én haar hoffelijkheid hebben hem in liefde doen ontbranden. Indien zij er in toestemt zullen ze in 't huwelijk treden. Als hij haar naam mag weten, zal hij dat op prijs stellen. Wederom verzekert hij haar, dat ze kasteelvrouwe zal worden. Stilaan is er in Sanderijn iets ontdooid. Zij gaat grif in op zijn verzoek en vertelt wie en wat haar vader was: weleer in dienst van de koning van Avergne.

Blij verrast verneemt hij haar muzikale naam Sanderijn. Het kan niet anders, of een engel heeft hem die ochtend aangespoord op jacht te gaan. Ten derde male verzekert hij haar, dat hij haar zal trouwen.

Heel zijn houding en heel zijn optreden, alsook de beminnelijke wijze van spreken hebben Sanderijn ontroerd en een genegenheid in haar gewekt. Wanneer dan alles zo schijnt geschikt te zijn, zal ze zich niet langer verzetten en haar lot in zijn handen leggen. Moge de goede God hem alles vergelden. Zo bidt zij, na van emotie in herhaling te zijn gevallen, inzonderheid wat aangaat zijn hoffelijke taal.

Met begrijpelijke instemming heeft het publiek deze romantische dialoog (waaraan geen handeling te pas komt) gevolgd.

De eed van trouw, waarmee hij zijn aanstaande huwelijksbelofte bezegelt, heeft hem van de algehele sympathie der toeschouwers verzekerd. Beiden bewegen zich quasi in de richting van het toneel, waar een boom, in natura of geschilderd aan Sanderijn gelegenheid biedt, om haar beminde op een treffende wijze, in fraaie, symbolische taal te vertellen, wat haar overkomen is. De beelden, ontleend aan de populaire valkenjacht en uit de miniatuurkunst overbekend, hebben vóór alles de edelen aangesproken. Doch ook de gewone burger zal de allegorie zonder moeite in zich opgenomen hebben en de fijne voorstelling van de roekeloos geroofde bloesem gewaardeerd hebben.

De jager zelf is uiterst bescheiden in zijn commentaar en reageert op hoofse wijze. Om één bloemetje, aan de heerlijke bloei ontstolen, zal hij de veel vruchtbaarheid belovende boom niet verafschuwen. Integendeel. Met Gods zegen zal hun huwelijk ideaal worden.

Eén van de lichtpunten is hiermee bereikt. De nobele jonkvrouw heeft na de bittere desillusie een nieuwe zon zien opgaan. Het hoogste geluk is haar thans ten deel gevallen. Een waarlijk hof-felijk edelman heeft het schoonste in haar wakker geroepen en in volkomen vertrouwen sluit zij de hechtste band met de geliefde van haar hart.

Het derde bedrijf opent met een schril contrast tot de geluksscène van daarnet. De toeschouwers zien vóór zich de verleider van Sanderijn, die na haar vlucht door wroeging en gewetensangst gefolterd wordt. Waar hij ook gezocht heeft, nergens is een spoor van de begeerde jonkvrouw te vinden. Nu heeft Lanseloot spijt over de onhoffelijke taal, door zijn moeder voorgezegt en door hem woordelijk, in alle rauwheid, tot zijn slachtoffer gericht. Over zijn daad als zodanig rept hij geen woord. Alle schuld werpt hij op zijn moeder en haar onzalig idee. Meer dan ooit brandt de liefde voor Sanderijn in zijn binnenste. Als een keizerin heerst zij over zijn geest en gemoed, over heel zijn wezen. Heel zijn verlangen gaat naar haar uit. Deswege zal hij overal nasporingen laten verrichten. Onmisbaar is hem daarbij de hulp van Reinout, zijn liefste en toegewijde vertrouweling.

Prompt verschijnt deze ten tonele en informeert naar de reden van het geklaag en gejammer van zijn heer. Met klimmende verbazing aanhoort hij de uiteenzetting over de gevluchte hof-dame, wier schoonheid en goedheid hem geschilderd wordt, en waarvan hij thans verneemt, dat Lanseloot haar als bruid het kasteel wil binnenleiden, ondanks de afwijzende houding van heel zijn familie.

Medelijden en sympathie doen hem beloven het onmogelijke te beproeven, al moest hij zijn leven in de waagschaal stellen. Nochtans laat hij niet na te waarschuwen voor deze onderneming. Onder welke omstandigheden zal Reinout de gezochte terugvinden? Aan lager wal geraakt? of de hemel weet waar. Tegen een disqualificatie tekent Lanseloot direct protest aan. Daarvoor slaat hij Sanderijn te hoog aan. Geen jonkvrouw is zo gesteld op haar eer en eerbaarheid. Voor geld noch goed zal zij zich — met wie dan ook — afgeven. Innig heeft hij haar lief en daarom moet Reinout niet talmen met zijn opsporing.

Mogelijk kan een gedeelte van het publiek de snoodheid van

Lanseloot nog niet vergeven. 't Is echter denkbaar, dat zijn berouw sommigen iets milder stemt en zijn voornemen om het gepleegde onrecht te herstellen, het oordeel matigt. Enige nieuwsgierigheid naar het uitvoeren van de opdracht wordt zeker gewekt.

De dramaturg last thans — ter ontspanning — een scène in het bos in, die door zijn ietwat boers-grappig karakter de lachspieren in beweging zal gebracht hebben.

Een van de ondergeschikten van de kasteelheer en Sanderijn, belast met het toezicht op de bossen, bevindt zich aan de beek, waar zijn heer de schone slotvrouw heeft gevonden. Triomfantelijk is zij als 'n keizerin en wettige gemalin de burcht binnengevoerd. Dank zij de adeldom van haar karakter zijn alle kasteelbewoners voor haar met genegenheid vervuld.

Sindsdien zit de boswachter op het vinketouw en ligt op de loer, om óók zo'n schoonheid te verschalken, die mogelijkerwijze in het bos kon verdwalen.

Wellicht grinnikend over deze burleske figuur die zich verschuilen moet, kijkt het publiek mee uit naar de persoon die thans ten tonele verschijnen zal.

Het is de intimus van Lanseloot, de zoekende Reinout, die toevalligerwijs aan de snelle vliet opdaagt, waar voordien reeds een trefpunt is geweest. Door een gebed tot de zuivere Maagden-Moeder-Maria hoopt hij geluk te hebben. Hij koestert het optimistisch vertrouwen Sanderijn te vinden en haar zijn heer als gemalin in de armen te voeren. Als God hem daarbij helpt, zal het stellig lukken.

Abrupt verandert Reinout van toon en mimiek als hij boven 't struikgewas het onheilpellend gezicht van de boswachter ziet opdagen. Zijn aanvankelijke schrik wordt hij meester, en wanneer hij constateert, dat er slechts van één kerel sprake is, besluit hij een eventuele strijd niet te schuwen.

Als hoffelijk heer begroet hij het onguere type heel beminlijk en zelfs christelijk. Daarvoor blijkt de ruige kwant ontvankelijk, zodat Reinout vrij spoedig weet: hoe en wat betreffende Sanderijn. De boswachter vertelt ook, dat zij reeds een jaar getrouwd is en in vrede en geluk leeft, kortom een ideaal huwelijk. Dat de burchtvrouw aller sympathie geniet, verzuimt hij niet er aan toe te voegen.

Reinout verkeert geen ogenblik in twijfel. Dit is de langgezochte. Naam en omstandigheden en tijdstip: alles klopt.

Of hij haar misschien zou kunnen spreken? en, zo ja, op welke wijze?

De slimme « garde-chasse » zegt meesmuilend, dat daar wel een mouw aan te passen is, mits hij wordt ingeschakeld. 'n Stevige

drinkpenning is altijd welkom. Met enige snoeverij tracht hij Reinout te imponeren, die zich van zijn royaalste zijde laat kennen en de dienstwillige dienaar ten snelste naar 't kasteel doet draven, om een afgezant uit Denemarken aan te dienen.

Voor 't eerst wordt de hoge vrouwe geconfronteerd met de kamerling van Lanseloot, die zij uit de aard der zaak kent. Zo hoffelijk als hij haar aanspreekt, zo correct is zij van haar kant.

Ofschoon Reinout weet dat zij getrouwd is, kwijt hij zich nochtans van zijn opdracht en brengt haar het huwelijksaanzoek van zijn meester over.

Er klinkt enige scherpte in haar toon, haast cynisch, wanneer zij de kamerling verzoekt aan zijn meester te zeggen, zich met andere spelletjes bezig te houden. Om de liefde van Lanseloot geeft ze geen zier.

Reinout tapt nu uit een ander vaatje. Aandoenlijk schildert hij de troosteloze toestand van zijn meester, die ten dode is opgeschreven, indien hij haar niet als bruid mag begroeten. Dure eden heeft Lanseloot gezworen, haar als gemalin op de troon te plaatsen, ook al zouden alle bloedverwanten zich daartegen verzetten.

Vergeefse moeite. Zij heeft een uitstekend echtgenoot, aan wiens zijde ze ingelukkig en harmonisch leeft. Al zou Lanseloot met goud bekleed en belegd zijn, en over macht beschikken als Hector van Troje of Alexander de Grote, dan nóg zou ze hem niet begeren als man. Boven allen die leven prefereert zij haar man, van wie ze zielsveel houdt en die ze onwankelbaar trouw blijft.

Met leedwezen constateert Reinout, dat haar besluit onherroepelijk is. Dat betekent voor zijn heer de volkomen ontreddering. Hij kan niet nalaten haar nog eens te verzekeren, dat Lanseloot positief beloofd heeft met Sanderijn te huwen.

Voor haar is dit een nieuwe aanleiding om de lof van haar gemaal te zingen en hem te prijzen, zowel vanwege zijn innerlijke als uiterlijke kwaliteiten. Dat zij zo iemand uit de grond van haar hart liefheeft, laat zich begrijpen.

Ze wil de conversatie afbreken en adviseert Reinout zo snel mogelijk naar Denemarken terug te keren, en Lanseloot aan te raden elke gedachte aan haar uit het hoofd te zetten.

Beseffend, dat elk pleidooi overtollig is, berust Reinout in zijn mislukte zending. Evenwel, met lege handen keert hij niet gaarne huiswaarts. Misschien is zij genegen hem in dit opzicht te helpen. Indien hij enig stuk van overtuiging kan overleggen, zal hem zulks alleszins van pas komen.

Daartoe verklaart Sanderijn zich bereid. In onstoffelijke zin, welteverstaan. Dan drukt zij hem tot viermaal toe op het hart aan de ridder, de koene held, te vertellen over een valk van hoge afkomst en waarde, die op een boom vol bloesem neerdook en daar één bloempje van ontrukte. Naderhand keerde die vergeefs terug, doch vond niet wat ie zocht. Dat verdroot de valk maar al te zeer.

Zo Reinout deze boodschap wil overbrengen, zal zijn meester dit stellig begrijpen, en accepteren, dat een en ander afkomstig is van Sanderijn.

Bijna bruusk maakt ze na deze symbolische mededeling een eind aan het gesprek en trekt zich in het kasteel terug.

In een pessimistisch gekleurde monoloog lucht Reinout zijn bezwaard gemoed. Met grote vreeze vreest hij de komende dingen. Hij is er hevig door van streek gebracht. Zegt hij straks de volle waarheid, dan is moord en doodslag niet te voorkomen. Immers kost wat kost zal zijn heer Sanderijn willen bezitten. Al moeten doden vallen onder de naaste familieleden, Reinout zal zich door niemand laten weerhouden, en het eigen leven op 't spel zetten. Met een resultaat, dat al deze offers niet loont. Uiteindelijk is 't beter een leugentje om bestwil te verzinnen. Waarom niet gezegd: «Sanderijn is dood»?

Duidelijk voelt men in dit handelingsaspect, dat de zending van Reinout een noodlottige afloop zal krijgen. Enige bekleming kan zich van sommige toehoorders meester maken, en men zal Lanseloot met brandende nieuwsgierigheid bij de teruggekeerde horen informeren naar Sanderijn.

Eerst tracht hij zijn meester wijs te maken, dat zij in Afrika verzeild was geraakt en tijdens het gesprek met hem plotseling overleden was. Deze doorziet het weefsel, en eist een degelijk bewijs.

Bijna woordelijk repeteert Reinout het allegorisch verhaal, dat zij hem verteld heeft, er aan toevoegend, dat Sanderijn daarop de geest had gegeven.

Ditmaal accepteert Lanseloot de geloofwaardige wijze van voorstellen, en zelfs het feit van haar begrafenis.

Hoe diep indruk-wekkend deze geschiedenis wel is, blijkt duidelijk uit de klacht en alleenspraak, de zelfbeschuldiging en spijt, door Lanseloot uitgesproken.

Het publiek ziet aankomen, dat de «held» zijn ondergang tegemoet gaat, na de katharsis in vorige taferelen.

Dithyrambisch noemt hij Sanderijn een «spiegel boven alle vrouwen», de uitverkorene zonder weerga. Smartelijk klinkt zijn

kreet van afgrijzen, omdat het juist zijn eigen moeder was, die hem de afschuwelijke raad gaf, zich te misdragen in daad en woord. Daardoor immers is de breuk met de beminde ontstaan en is zij voor hem voor altijd verloren. Aan beiden zal dit het leven kosten. Ook zijn hart is immers gespleten en « doorbeten ». Wat rest hem anders dan dit leven te beëindigen? Alle vreugde is tóch verdwenen. Zonder zon is zijn bestaan. Nog één verlangen rest hem: sterven, teneinde met haar in de eeuwige glorie verenigd te worden. Met dit eschatologisch vooruitzicht geeft hij glimlachend de geest, na God gesmeekt te hebben zijn ziel en de hare in het hemelrijk op te nemen.

*
* *

Wellicht bewogen door dit heengaan uit het ondermaanse in volledige confessie en berouw, heeft het publiek de slotscène van het tragisch leven van Lanseloot gadeslagen.

In een narede vertolkt Reinout de gevoelens van de doorsneeluisteraar. Men neme de droevige zielegang van Lanseloot ten voorbeeld. Alleen hij die eerlijk en oprecht lief heeft, zal de beminde geheel voor zich winnen. Doch dan is noodzakelijk, dat men in hoofse taal spreekt. De edelman van Denemarken heeft zich helaas laten verleiden door een boosaardig advies om onheus te handelen en zich van grove taal te bedienen. Dat is hem duur komen te staan, wat jammer is, daar hij diep in zijn hart Sanderijn beminde. De stuitende raadgeving om gemene woorden te bezigen heeft alles bedorven en haar voor hem verloren doen gaan.

Daarom raadt de epiloogspreker alle mannelijke luisteraars aan, zich van keurige bewoordingen te bedienen, overal waar dat pas geeft en mogelijk is. Men kan niet genoeg de nadruk leggen op hoffelijkheid en oprechte liefde. Wie zich daaraan houdt, die zal wederliefde en zoetheid van de beminde ten deel vallen ⁴.

Met het bekend verzoek om rustig te blijven, eindigt het stuk, waarbij tevens wordt aangekondigd, dat na enkele minuten een klucht ten tonele wordt gevoerd.

(4) Hier zij nogmaals aandacht gevraagd voor het uitstekende boek van A. DE MAEYER die Lanseloot als drama hogelijk looft op blz. 88-92.

WERKZAAMHEDEN VAN DE MAATSCHAPPIJ

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen de 3^e juni en de 28^e oktober te Brussel, in de lokalen van de Universitaire Stichting.

Vergadering van 3 juni.

I. GROEPSVERGADERINGEN

1. **Taalkunde en Moderne Filologie.** — Dr. R. STERKENS leidt de vergadering.

De eerste spreker, de E.P. V. VERSTEGEN O.F.M. handelt over de *Plaats- en persoonsnamen te Lokeren volgens het kobier van de 100^e penning in 1569*. De tekst van zijn lezing is in deze bundel *Handelingen* opgenomen.

De tweede spreker, Dr. M. HANOT, heeft het over *Opvattingen bij het beoordelen van letterkundige werken in de Hollandse tijdschriften van 1805 tot 1837*. — De kritiek, aldus spreker, loopt parallel met de algemene ontwikkeling van de letterkunde; de evolutie van classicisme naar romantiek vindt haar weerspiegeling in het beoordelen van letterkundige werken, de evolutie van 't geloof in de poëtië als meesteres naar de esthetische kritiek van Bakhuizen van den Brink. Deze evolutie komt tot uiting in de Hollandse periodieke publicaties van 1800 tot 1837: academische publicaties, bundels van dichtgenootschappen, tijdschriften door dichters geredigeerd. Tot deze laatste behoorden twee belangrijke groepen tijdschriften: die van J.J.F. Wap, A. van der Hoop en J. van Lennep, en die van Bakhuizen van den Brink, Drost, Heije en Potgieter. Terwijl de tijdschriften van de eerste groep slechts een kortstondig leven kenden, leidden die van de tweede tot de oprichting van De Gids, waarmee de moderne literaire kritiek haar definitieve intrede in de Nederlandse letteren heeft gedaan.

Aan de bespreking nemen deel: de heren Dr. Sterkens, Dr. G. de Smet, Dr. Schrickx en de E.P. Heireman.

2. **Klassieke Filologie en Geschiedenis.** — De vergadering wordt geleid door Prof. Dr. A. CARNOY.

Als eerste spreker treedt op Prof. Dr. R. VAN POTTENBERGH, die handelt over het *opschrift I G II*, 176.

Op deze lezing volgt een levendige bespreking, waaraan de heren Prof. Carnoy, Prof. Lambrechts en de heer Welkenhuyzen deelnemen.

De Heer H. VERDIN treedt als tweede spreker op met het onderwerp *Enkele elementen van historische kritiek bij Herodotos*. Aan de bespreking nemen de heren Prof. Dr. Carnoy en Prof. Dr. Lambrechts en de E.P. De Strycker deel.

3. **Algemene Geschiedenis.** — Als voorzitter fungeert Prof. Dr. H. VAN WERVEKE.

Dr. J. Fr. VERBRUGGEN komt de eerste aan het woord met een lezing over *Krijgers en krijgskunst onder de Karolingers*. Spreker geeft een overzicht van het militaire leven in de 8^e en de 9^e eeuw, inzonderheid van de periode 714-814, toen nagenoeg aanhoudend oorlogstoestand heerste. Het is tevens de tijd, waarin de zware ruitery in de vorm van de vazaliteit het overwicht bekomt. De gewone onderdanen, die als vrije mannen moesten oprukken, werden arm ingevolge de talrijke expedities. Daarom moesten meestal alleen degenen die over vier paarden beschikten, optrekken. Dat voetvolk had echter geen grote waarde. Het voornaamste element in het Karolingisch leger waren de vazallen. De meesten dienden nog als lichte ruitery. De rijke vazallen bezaten een volledige uitrusting met het dure pantserhemd. De Franken beschikten over een zwaardere en betere bewapening dan hun vijanden. Bovendien waren zij ook talrijker. Dit alles verklaart hun militaire successen.

Op deze lezing volgt een levendige bespreking, waaraan wordt deelgenomen door Prof. Van Werveke, Mevrouw Luyckx-Foncke, Prof. Dierickx, Dr. Cosemans en Prof. Luyckx.

Als tweede spreker treedt Dr. J. VERBEEMEN op. Hij handelt over *de buitenpoortery van Antwerpen (ca 1350-1795)*.

De eerste sporen der Antwerpse buitenpoortery, aldus spreker, gaan terug tot het midden der 14^e eeuw, inzonderheid tot 1347. In de 15^e eeuw had Antwerpen een sterk ontwikkelde buitenpoortery, hoofdzakelijk afkomstig uit de streek gelegen tussen Schelde, Rupel, Nete, Peel en Maas. Wel nam zij nooit zulke sterke uitbreiding als in de Vlaamse steden. Dit genre van buitenpoortery gaat snel te gronde in de eerste jaren van de 16^e eeuw. Naderhand, van de 16^e tot de 18^e eeuw, wordt te Antwerpen buitenpoortery uitsluitend aangenomen door Antwerpse binnenpoorters, die om een of andere reden, en meestal tijdelijk, de stad verlaten.

Aan de bespreking nemen deel: de heer voorzitter, die onderstreept dat het buitenpoorterschap verskilde van gewest tot gewest en van stad tot stad, Mevrouw Luykx-Foncke, Dr. Cosemans en Dr. Luykx.

II. PLENAIRE VERGADERING

De vergadering wordt om 15 uur geopend door Prof. Dr. H. VAN WERVEKE, voorzitter.

Een 25-tal leden zijn *aanwezig*.

Afwezig met kennisgeving: de Heren Muls, Aerts, Peremans, Blancquaert, Foncke, Boucherij, Dr. en Mw. E. Claes, A. van Hoof, H. Gijssels, De Brouwere, Bousse, Haeserijn,, Leclercq, Demedts, Notermans, Mej. Delrue en de E.P. Andriessen en Janssens.

1. De *notulen* van de vergadering van 30 oktober 1955 worden goedgekeurd, waarna over de *ochtendvergaderingen* verslag wordt uitgebracht door de Heren Dr. DEGROOTE (Taalkunde en moderne filologie), WELKENHUYZEN (Klassieke Filologie en Geschiedenis) en Prof. Dr. LUYKX (Algemene Geschiedenis).

2. Als nieuwe leden worden voorgesteld en aangenomen: de heren *Dr. R. C. Van Caenegem* (hist.), *Prof. Dr. L. van den Berghe* (Oost. Fil. en Kgsch.), de *E.P. Prof. Dr. P. Lenders* (hist.), *Lic. J. Peeters* (klas. fil.), de *E.P. Lic. K. Heireman* (Germ. fil.), *Lic. H. Verdin* (Klas. Fil) en *Dr. J. De Smet* (hist.), *Lic. Willy Bourgoignie* (Germ. fil.).

3. Het voornaamste punt van de agenda is een lezing van Prof. Dr. P. LAMBRECHTS over *Aspecten van het onsterfelijkheidsgeloof in de klassieke oudheid*.

De Voorzitter dankt de geleerde spreker voor zijn boeiende rede.

Hij betreurt dat het aantal aanwezigen ditmaal buitengewoon gering is, en doet een oproep op meer belangstelling in de toekomst.

De vergadering wordt om 17 uur gesloten.

Vergadering van 28 oktober.

I. GROEPSVERGADERINGEN

1. Taalkunde en Moderne Filologie en Letterkunde — Als voorzitter fungeert Prof. Dr. DEROLEZ.

Dr. W. SCHRICKX houdt de eerste lezing, nl. over *Coleridge en het egotisme*. Spreker vertrekt van de algemene vaststelling dat het egotisme verband houdt met alle vormen van literaire kunst. Zal de schrijver van zichzelf getuigen en bekentenisliteratuur beoefenen, of zal hij integendeel pogen de ziel van anderen te schetsen en een eerder objectieve interpretatie beproeven van ons omringende psychologische situaties? Onder welke vorm en wanneer treffen we dit verschijnsel bij Coleridge aan?

Vervolgens schetst de spreker de opvatting die Coleridge van het egotisme heeft. Hier sluit hij aan bij een artikel van F.G. Steiner, dat in 1952 verscheen in «*Essays in Criticism.*» De indruk die men bij de lectuur van Steiner's bijdrage opdoet is dat Coleridge het egotisme als iets verwerpelijks beschouwt. Dit is echter onjuist, zoals spreker aantoonde aan de hand van verschillende citaten uit het werk van Coleridge, en uit het werk van auteurs die over Coleridge handelen.

De tweede spreker, Lic. R. HAESERIJN, heeft als onderwerp gekozen: *De Engelse namen in het Liber inventarius van de St.-Pietersabdij te Gent*.

In dit Liber inventarius van 1281, aldus spreker, komen een 15-tal folio's voor over de bezittingen der abdij in Engeland, o.m. te Greenwich en Londen. Daaruit heeft spreker al het naamkundig materiaal geëxcerpeerd, persoonsnamen en plaatsnamen. Aan de hand van enkele voorbeelden toont hij aan, dat dit materiaal ook waarde heeft voor de Engelse naamkunde, alsmede voor de kennis van de betrekkingen tussen Vlaanderen en Engeland.

Aan de bespreking nemen deel: Mej. Dr. Delrue, Prof. Dr. Derolez, Dr. Deleu, Dr. Van Elslander, Dr. Van Cleemput, Dr. W. Thys en de E. Br. Peene.

2. Klassieke Filologie en Geschiedenis. — Voorzitter, Prof. Dr. A. CARNOY.

Dr. P. NOYEN, de eerste spreker, handelt over een der meest betwiste kapittels van de Athenaion Politeia van Aristoteles, nl.

hoofdstuk 10, waarin de *munthervorming van Solon* besproken wordt. Spreker verklaart dat er een mogelijkheid bestaat om dit hoofdstuk zodanig te interpreteren, dat het een logisch geheel vormt, waarvan elk detail mathematisch juist is. Het volstaat er rekening mede te houden, dat de 63 mina's waarover Aristoteles aan het einde van het hst. spreekt Aeginetische mina's zijn, en dat Aristoteles bedoelt, dat deze 63 mina's in gewicht gelijk zijn aan 60 attische mina's.

De E.P. De Strycker wenst spreker geluk met deze merkwaardige vondst.

Dan komt de heer G. SANDERS aan de beurt met een lezing over de *Chronologie van de Pisistratiden volgens Aristoteles*. In de Athenaion Politeia, aldus spreker, geeft Aristoteles een gedetailleerde chronologie over de Pisistratiden, die scherp contrasteert met de vele legendarische gegevens, die over de regering van Pisistratus gevonden worden. Hij interpreteert in hoofdzaak een passus uit het 15° hst., en tracht hierdoor een oplossing te vinden van een contradictie, die schijnt te bestaan tussen de gegevens van hst. 14 en 19 van de Constitutie. Deze oplossing laat toe de tekst van Aristoteles onveranderd te bewaren.

3. **Algemene Geschiedenis.** — Prof. VAN WERVEKE zit voor.

Als eerste spreker, Dr. A. BOUSSE. Hij handelt over *Antwerpse handel en handelshuizen in de 18e eeuw*.

De jongste studies van de historici over economische geschiedenis, aldus spreker, wezen reeds op de betrekkelijke bloei van Antwerpen als handelsmarkt tijdens de 17e en de 18e eeuw, dus na de sluiting van de Schelde. Aan de hand van een aanzienlijke verzameling familiepapieren, onlangs op het Rijksarchief te Antwerpen gedeponneerd, geeft hij een concreet voorbeeld van de betekenis van de Antwerpse handel in de 18e eeuw. Bij het ordenen van deze archieven, inzonderheid van de papieren-Blommaert, stelde spreker vast dat ze tot drie groepen behoren: 1. de papieren van de familie van de Antwerpse handelaar in specerijen, van Honsum, 2. de archieven van de Antwerpse zijdehandelaar Verachter, 3. de eigenlijke papieren van de familie Blommaert (18e en 19e eeuw), die door huwelijk de papieren van de familie Honsum en Verachter erfde. De Blommaerts waren buskruitfabrikanten, eerst te Brussel, en van 1725 af te Antwerpen. Zoals alle private archiefverzamelingen bevatten de papieren-Blommaert tal

van documenten betreffende het familieleven, zg. livres de raison, en boedelbeschrijvingen, benevens documenten, die de industriële bedrijvigheid der familie weerspiegelen. Uit deze laatste blijkt dat zij als zijdefabrikanten en buskruitfabrikanten grote geldbeleggingen deden in tal van buitenlandse ondernemingen, en wel bijzonder in de scheepvaart op het Verre Oosten.

Op deze lezing volgt een levendige bespreking, waaraan wordt deelgenomen door Prof. Van Werveke, Mw De Bock-Doehaerd, Dr. Cosemans, Dr. Andriessen en Dr. Luykx.

Over het bijzondere onderwerp *Alcoholisme en Drankbestrijding in vroeger eeuwen* handelt daarna Dr. A. COSEMANS.

Een samenvatting van deze lezing moge hier volgen.

« Na enkele aanwijzingen betreffende alcoholica en hun geschiedenis geeft spreker een overzicht, aan de hand van statistieken, van wijn, bier en brandewijn sedert de Middeleeuwen: het verbruik van wijn, de drank van de gegoede standen, nam af in de loop van de 16e eeuw; het bier is de volksdrank bij uitstek in de Nederlanden geweest. Sedert de 16e eeuw wordt op steeds groter schaal brandewijn gestookt, in Frankrijk uit wijn en druivendroesem, in de Nederlanden uit graan. Het branderijbedrijf, de smokkelhandel en het alcoholisme die een ontzaglijke uitbreiding zullen nemen, worden in de hand gewerkt door de financiële autoriteiten van Staat en Steden, om fiscale en protectionistische redenen; door de landbouwers en de grondbezitters uit winstbejag. De drankzucht wordt bestreden door de clerus en de moralisten om sociale en godsdienstige redenen; door de autoriteiten en de magistraten ter beteugeling van de talloze uitspattingen. Maar die bestrijding was steeds repressief en nooit doordrijvend. Het medisch korps toonde zich voorstander van het matig gebruik van sterke dranken. Het alcoholisme, samen met de soms onmenselijke huisvesting en arbeidsvoorwaarden, is een van de grote rampen van de vorige eeuwen geweest, en moet aansprakelijk gesteld worden voor het rampzalige sterftcijfer bij onze voorouders. Spreker drukt ten slotte de wens uit dat meer aandacht aan dit aspect van de sociale geschiedenis zou besteed worden, te meer daar de documenten zeer talrijk zijn.»

Bij de bespreking hebben al de aanwezigen, zoals de voorzitter achteraf liet opmerken « aan het vaatje getapt » door tussen te komen in een zeer levendige discussie.

II. PLENAIRE VERGADERING

De vergadering wordt om 15 uur geopend door Prof. Dr. VAN WERVEKE, voorzitter.

Een 30-tal leden zijn aanwezig.

Afwezig met kennisgeving, de heren Olbrechts, Rombauts, Boucherij, Hanot, Meertens, Sterkens, Schmook, de Brouwere, Moortgat, Stefens, Roemans, Notermans, De Smet G., Van Hoof, Demedts, Verbeemen, de EE.PP. Heireman en Janssen, en de E.H. Adriaens.

1. De *Notulen* van de vergadering van 3 juni werden goedgekeurd.

2. *Mededelingen*. De Maatschappij ontving een schrijven vanwege het Nationaal Belgisch Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen, met verzoek twee afgevaardigden te willen aanduiden, die haar, zoals ook vroeger, in het Comité zullen vertegenwoordigen. Het mandaat van de heren *Cosemans* en *Luykx* wordt hernieuwd.

3. *Handelingen*. De kopij voor de nieuwe bundel *Handelingen* is persklaar op één bijdrage na, die dezer dagen zal ingezonden worden.

4. *Datum van de vergaderingen*. De vergadering gaat akkoord met het voorstel om de lentevergadering voortaan de 4e zondag van maart en de herfstvergadering de 4e zondag van oktober te houden.

5. *Rouwhulde*. Voor de rechtstaande vergadering brengt de Voorzitter hulde aan de nagedachtenis van Prof. Dr. V. Celen en Prof. Dr. L. Grootaers, sedert de vorige vergadering overleden.

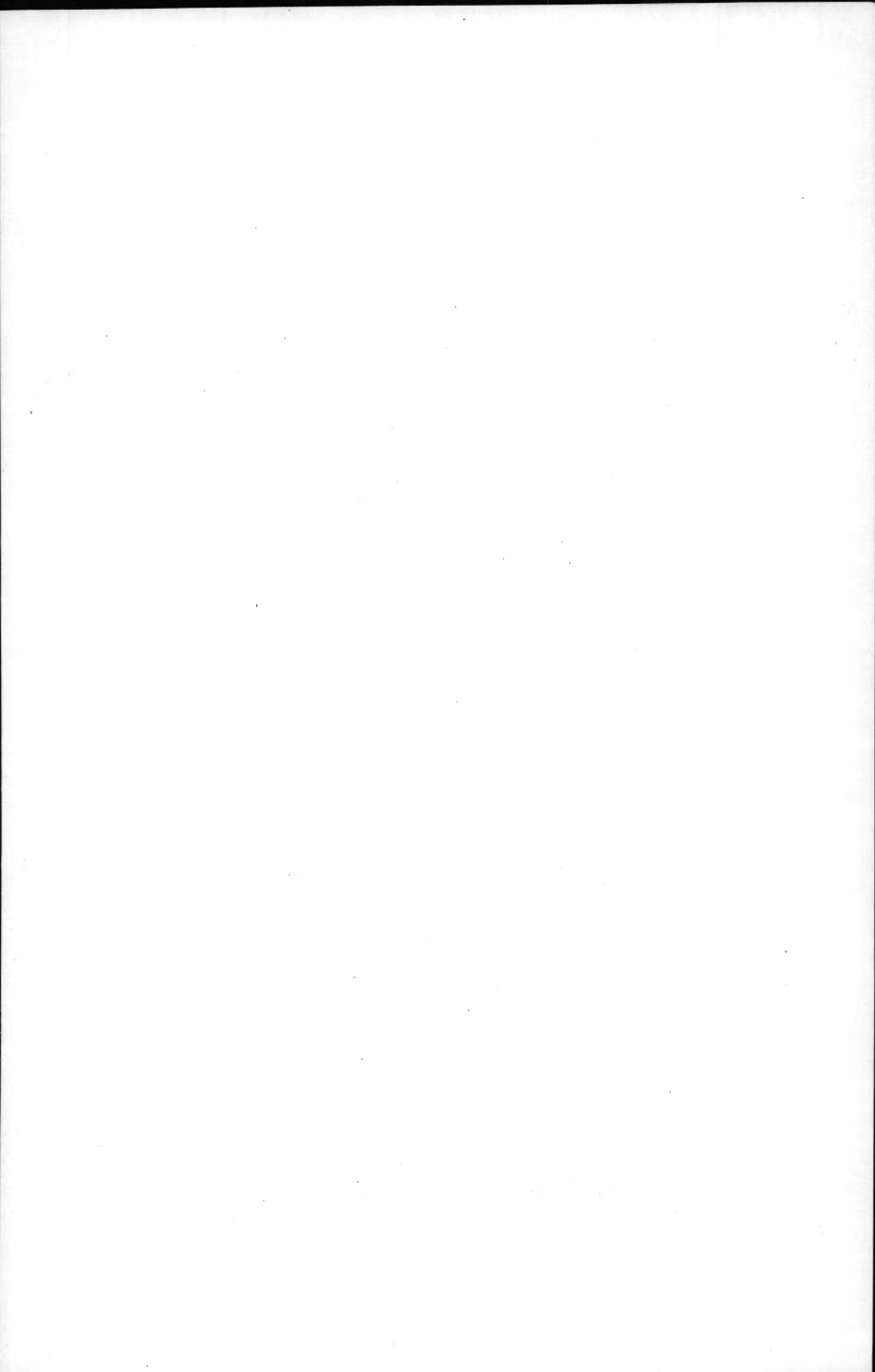
6. *Verslag over groepsvergaderingen*. Na een minuut ingetogen stilte wordt verslag ter tafel gelegd over de ochtendvergaderingen: door de heer G. Degroote voor de groep Moderne Filologie en Taalkunde, door de heer Leclercq voor de groep klassieke filologie en geschiedenis, door de heer Th. Luykx voor de groep algemene geschiedenis.

7. *Lezing*. Het voornaamste punt van de agenda is een lezing van Prof. Dr. P. LOUSSE over de *Blijde Inkomst van 1356*. Spreekt behandelt hoofdzakelijk het ontstaan en de voorbereiding

van de Blijde Inkomst, geeft een overzicht van de literatuur die er tot nog toe aan gewijd werd en van de inhoud van deze belangrijke akte.

De Voorzitter dankt de spreker voor de duidelijke uiteenzetting van zijn stof en in het bijzonder voor de wijze, waarop hij bij *alle* aanwezigen belangstelling voor zijn onderwerp heeft weten te wekken.

Tot slot spoort hij de leden aan tot een regelmatig bezoek van onze vergaderingen en dankt allen voor hun opkomst.

LEDENLIJST

1. E.H. Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
E.H. Prof. Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Frederik Lintsstraat 129, Leuven.
E.H. Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 19, Leuven.
E.P. ALCANTARA MENS, Klooster P.P. Capucijnen, Bankstr. 75, Leuven.
5. Mej. St. ALDERWEIRELT, Maaltebrugstraat 200, Gent.
E. AMTER, Tiensestw. 261, Korbeek-Lo.
E.P. Dr. J. ANDRIESSEN S.J., Oude Abdij, Drongen (Gent).
Prof. Dr. R. ANTONISSEN, Rhodes-Universiteit, Grahamstad (Suid-Afrika).
Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 39, Gent.
10. E.P. Dr. Stefanus AXTERS, Klooster der E.P. Dominikanen, Justus Lipsiusstraat 22, Leuven.
L. BAEKELMANS, Beeldhouwersstraat 50, Antwerpen.
H. BAILLIEN, Stationlaan 27, Tongeren.
Prof. Dr. Fr. BAUR, Vrijheidslaan 23, Gent.
Dr. R. BEEUSAERT, Frère-Orbanlaan 66, Gent.
15. Dr. G. BETERAMS, Hoveniersstraat 42, Mechelen.
Prof. Dr. E. BLANCQUAERT, Nevelsestraat 54, Mariakerke-Gent.
Prof. Dr. F. BLOCKMANS, Am. Stockmanslei 81, Mortsel (Antwerpen).
Dr. P. BOGAERT, Leopoldstraat 45, Leuven.
Th. BOGAERTS, De Smet de Naeyerlaan 613, Brussel II.
20. Dr. Th. BOGAERTS jr., Jan Palfijnlaan 16, Brussel.
Dr. A. BOILEAU, Avenue d'Esneux 45, Mery-Tilff (Liège).
Prof. Dr. A. BOLCKMANS, Diksmuidelaan 50, Berchem-Antwerpen.
Prof. Dr. H. BOUCHERY, Caulsdreef 25, St.-Amandsberg.
Lic. R. BOUMANS, Lange Herentalsestraat 69, Antwerpen.
25. Lic. W. BOURGOIGNIE Heiveldstr. 203, St.-Amandsberg.
Dr. A. BOUSSE, Pretoriastraat 66, Berchem-Antwerpen.
Dr. J. BROECKX, Provinciestraat 11, Antwerpen.
Mgr. P. BROECKX, Lombaardstraat, Hasselt.
Dr. J. BUNTINX, Heiveldstraat 134, St.-Amandsberg (Gent).
30. Prof. Dr. A. BURSSENS, Veldstraat 29, Mariakerke (Oost-Vl.).
G. BURSSENS, Scheldelaan 56, Antwerpen-West.
Z.E.P. CALBRECHT, Vlamingenstraat 13, Leuven.
Prof. Dr. A. CARNOY, Brusselsestraat 121a, Leuven.
Dr. E. CLAES, Washingtonstraat 163, Brussel.
35. Mevr. Dr. E. CLAES, Washingtonstraat 163, Brussel.
Prof. Dr. F. CLOSSET, Nervierslaan 63, Brussel 4.
Z.E.H. Prof. Dr. J. COPPENS, Hogeschoolplaats 3, Leuven.
Dr. M. CORDEMANS, Zurendries, Nieuwerkerken (Aalst).
Prof. Dr. A. CORIN, rue Bois de l'Evêque 27, Liège.
40. Dr. A. COSEMANS, Vinkenlaan 11, St.-Pieters-Woluwe.
E.H. C. COUPÉ, (A. Van Wilderode), Klein Seminarie, St.-Niklaas (Waas).
Prof. Dr. W. COUVREUR, Happaertstraat 25, Antwerpen.
Lic. J. CRAEYBECKX, Vredelaan 55, Koekelberg.
L. CRICK, Dageraadstraat 18, Brussel.
45. Dr. Cl. DAENEN, E. Ruelensvest 99, Leuven.
Lic. L. DANHIEUX, St.-Denijslaan 50, Gent.
Dr. L. DEBAENE, Hof ter Schrieklaan 60, Berchem-Antwerpen.
Dr. C. DE BAERE, Leopold I-straat 327, St.-Pieters-Jette.
E. DE BOCK, Lamorinièrestraat 116, Antwerpen.
50. Mw. Dr. R. DE BOCK-DOEHAERD, Neufchâtelstraat 64, Brussel.
Dr. J. DE BROUWERE, Openveldstraat 69, St.-Agatha-Berchem.
Dr. R. DE CONINCK, Prudent Bolsiaan 157, Brussel II.
Lic. W. DE GEEST, Patiëntjesstraat 34, Gent.
Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, St.-Agatha-Berchem.
55. Mej Lic. S. DE JONGHE, Veldstraat 30, Mariakerke (Gent).

- Prof. Dr. P. De KEYSER, Egmontstraat 14, Gent.
 Prof. Dr. S.J. DE LAET, Soenenslaan 2, St.-Denijs-Westrem.
 Prof. Dr. R. DE LANGHE, Pius X-College, Heverlee (Leuven).
 Lic. K. DELEU, Vrijheidslaan 24, Gent.
- 60 Dr. J. DELHEZ, 23 rue de Jehanster, Verviers.
 Mej. Dr. R. DELRUE, Halfmaartstraat 12, Leuven.
 E.H. Al. DE MAEYER, Dirk Maertensstraat 13, Aalst.
 Lic. A. DEMAN, Devriërestraat 15, Brussel II.
 Dr. L. DEMAN, de Limburg Stirumlaan 310, Wemmel.
- 65 A. DEMEDTS, Condédreef 21, Kortrijk.
 Lic. Fr. DEMEY, Houtbriel 10, Gent.
 M. DE MEYER, Elsdoncklaan 7, Wilrijk.
 Dr. Dés. DENYS, rue des Bourlers 5, Chimay.
 Prof. Dr. R. DEROLEZ, Vaderlandstraat 23, Gent.
- 70 Lic. R. DEROO, Fortuinstraat 15, Mechelen.
 Prof. Dr. G. DE SMET, Kattestraat 29, Oudenaarde.
 Dr. J. DE SMET, Minderbroedersstraat 29, Leuven.
 E.P. Em. DE STRYCKER S.J., Oude Abdij, Drongen (Gent).
 E.H. A. DE SWAEF, Meersstraat 7, Heusden (Gent).
- 75 Dr. J. DEVLEESCHOUWER, Fr. Stroobantstraat 25, Elsene.
 Dr. Fr. DE VRIEZE, Najadenlaan 12, Watermaal.
 Prof. Dr. J. DHONDT, Universiteitsstraat 16, Gent.
 Prof. Dr. M. DIERICKX S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
 E.H. D. DILLE, VIIe Olympiadelaan 125, Antwerpen.
- 80 Mej. Dr. Bl. DOUCET, Vanderkinderestraat 40, Ukkel.
 Prof. Dr. H. DRAYE, Winkselsesteenweg 60, Herent-Leuven.
 Dr. J. DUPONT, W. Churchill-laan 251, Brussel.
 Prof. Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 88, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. M. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 130, Gent.
- 85 Dr. H.J.E. ENDEPOLS, St.-Hubertuslaan 11, Maastricht.
 Prof. J. FLORQUIN, Tiensesteenweg 92, Leuven.
 Prof. Dr. R. FONCKE, Prudent Bolslaan 126, Brussel II.
 Prof. Dr. F.L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, Brussel.
 Dr. K. GEERTS, Oosterveldlaan 22, Wilrijk.
- 90 Mev. GEPTS-BUYSAERT, Solvijsstraat 23, Antwerpen.
 Prof. Dr. A. GERLO, Meerlenlaan 33, St.-Pieters-Woluwe.
 Mevr. GEIJS-WALSCHAERTS, Leopoldstraat 99, Mechelen.
 Dr. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, Koekelberg.
 Dr. J. GOOSSENAERTS, Schuurstraat 62, St.-Amandsberg-Gent.
- 95 Dr. P. GORISSEN, Bibliothecaris Universiteit Lovanium, Leopoldstad-B.Kongo.
 Dr. M. GYSSELING, Heyveldstraat 137, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. H. GYSSELS, Lambeaulaan 90, St.-Lambrechts-Woluwe.
 Dr. R. HAESERIJN, Weldadigheidstraat 35, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. F. HALLEUX, 9, rue des Semailles, Grivegnée.
- 100 Dr. Phil. M. HANOT, Martelarenlaan 237, Gent.
 Drs. W. E. HEGMAN, « Olympia », Verpleegsterstraat 2, Gent.
 E.P. K. HEIREMAN S.J., Oude Abdij, Drongen-Gent.
 Dr. J. HELSEN, Guillaume Lekeustraat 3, Anderlecht-Brussel.
 R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 66, Gent.
- 105 Dr. L. INDESTEGE, Ninoofsestw. 5, Dilbeek.
 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 41, Leuven.
 Mej. M. A. JACOBS, Kardinaal Mercierplaats 2, Leuven.
 Z.E.P. E. JANSSEN S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
 Dr. Arm. JANSSENS, Geldenaakse vest 20, Leuven.
- 110 Dr. G. JANSSENS, Bist, Mariaburg (Antwerpen).
 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, Mechelen.
 Dr. A. A. KEERSMAEKERS, Huize Groenendael, Beerse (Turnhout).
 M. KEMP, Parallelweg 50, Maastricht.
 Mgr. KESTERS, rue de l'Évêché 12, Luik.

- 115 Mevr. Dr. M. KOENEN, « Vroenhof », Houthem-Sint-Gerlach (Ned. Limburg.)
 E.P. M. KOYEN, Archivaris, Abdij, Tongeren.
 J. KUYPERS, Zevenbunderslaan 172, Vorst (Brussel).
 Prof. Dr. P. LAMBRECHTS, Gaverland 19, Baarle-Drongen.
 Z.E.H. J. LAUWERYS, Pastoor-Deken, Hoogstraten.
- 120 Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, Borgerhout-Antwerpen.
 Lic. H. LECLERCQ, De Bayostraat 54, Leuven.
 Dr. J. LEENEN, Maria-Theresiastraat 10, Brussel IV.
 E.P. Prof. Dr. P. LENDERS S.J., St.-Ignatius, Prinsstraat 13, Antwerpen.
 Dr. O. LEYS, Tervuurse Vest 80, Leuven.
- 125 Dr. R. LIEVENS, Julianalaan 4 b, Oegstgeest (Ndl.).
 E.H. C. LINDEMANS, Pastoor, Bornem.
 Dr. J. LINDEMANS, Jan Sobieskilaan 62, Brussel II.
 P. LINDEMANS, ingenieur, Opwijk.
 Dr. R. F. LISSENS, Gebladertelaan 2, Ukkel.
- 130 Prof. Dr. E. LOUSSE, Blainestraat 10, Blanden (Leuven).
 Dr. M. LUWEL, R. Vandendriesschelaan 9, St.-Pieters-Woluwe.
 Prof. Dr. Th. LUYKX, Laneaustraat 12, Brussel II.
 Mevr. Dr. Th. LUYKX-FONCKE, Laneaustraat 12, Brussel II.
 Mr. Dr. L. Th. MAES, Ridder Dessainlaan 57, Mechelen.
- 135 Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, St.-Pieters-Woluwe.
 Dr. P. J. MEERTENS, Nieuwe Hoogstraat 17, Amsterdam.
 Dr. L. MEERTS, Nieuwstraat 6, Geel.
 Eerw. P. L. MEES O.F.M., H. Hartcollege, Heusden (Limburg).
 Dr. A. E. MEEUSSEN, Bergstraat 7, Tervuren.
- 140 Dr. J. MERTENS, H. Brounsstraat 4, Machelen (Vilvoorde).
 L. MONTEYNE, De Moyststraat 9, Antwerpen.
 Dr. J. MOORS, 36, rue de la Faille, Liège.
 A. MOORTGAT, Tiegem (W.Vl.).
 Mej. A. MORLION, Em. Bockstaellaan 97, Brussel II.
- 145 Prof. Dr. J. MULS, « De Marentak », Kapellen (Antwerpen).
 Lic. Ch. NAILIS, Rozenstraat 9, Hasselt.
 Dr. Em. NEVEN, Bd. Léopold II, 10, Leopoldstad (Belgisch Kongo).
 Litt. Drs. J. NOTERMANS, Grote Looierstraat 26, Maastricht.
 Dr. P. NOYEN, Oude Boezingestraat, Ieper.
- 150 Prof. Dr. Fr. OLBRECHTS, Bestuurder v.h. Museum v. Belg. Kongo, Tervuren.
 E.P. Arduijn OPBROUCK, St.-Antoniuscollege, Lokeren.
 Dr. P. C. PAARDEKOOOPER, Helmerslaan 54, Eindhoven (Ndl.).
 J. PARASIES, Hovesesteenweg 34, Boechout.
 Prof. Dr. J. L. PAUWELS, Naamse Vest 48, Leuven.
- 155 Prof. Dr. W. PEE, Vuurkeienstraat 3, Bosvoorde (Brussel).
 E. Br. Dr. PEEENE, St.-Jozefinstituut, Kortrijk.
 Lic. J. PEETERS, De Leescorfstraat 63, Borgerhout.
 Dr. K. PEETERS, Tentoonstellingslaan 37, Antwerpen.
 Prof. Dr. W. PEREMANS, Kardinaal Mercierlaan 83, Heverlee (Leuven).
- 160 Mevr. Y. PINTELON-VAN LOO, St.-Albaansberg 24, Brussel II.
 Prof. Dr. L. R. PLANCKE, Verwersdijk 24, Brugge.
 Dr. E. POLOME, Stw. op Jette 270, Koekelberg (Brussel).
 Dr. G. RENSON, E. Bralionsstraat 17, Halle.
 Prof. Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, Herent.
- 165 Dr. R. ROEMANS, Stadionstraat 9, Vorst-Brussel.
 Prof. Dr. D. ROGGEN, Adolf Buyllaan 105, Elsene-Brussel.
 Prof. Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Leuven.
 Dr. L. ROOSE, Lange Schipstraat 22, Mechelen.
 Prof. Dr. M. RUTTEN, Quai de l'Ourthe 15, Luik.
- 170 Z.E.H. Prof. Dr. SCHEURWEGHS, Blijde-Inkomststraat 51, Leuven.
 Dr. A. SCHILLINGS, Tiense Vest 138, Leuven.
 G. SCHMOOK, Volhardingstraat 70, Antwerpen.
 Dr. W. SCHRICKX, Schooldreef 107, Gentbrugge.

- Dr. J. SERVOTTE, Heldenmoedstraat 8, Jette-Brussel.
- 175 Drs. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, Antwerpen.
Dr. J. SMETS, de Merodelei 249, Turnhout.
Fr. SMITS, St.-Vincentiusstraat 22, Antwerpen.
Dr. J. SOETE, Van Maerlantstraat 1, Kortrijk.
Dr. J. SOUVERIJNS, Kon. Albertvest 52, Tienen.
- 180 Prof. Dr. H. SPELEERS, Marie-Josélaan 159, Woluwe (Brussel).
Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, Brussel.
Prof. Dr. Jo. STEENBERGEN, Dolfijnstraat 74, Antwerpen.
Prof. Dr. A. STEFENS, Grote Steenweg 565, Berchem-Antwerpen.
E.H. Dr. J. STERCK, Ste-Catharinacollege, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
- 185 Prof. Dr. R. STERKENS, Helenalei 18, Antwerpen.
Drs. A. STEVENS, Moerenstraat 13, Tongeren.
Prof. Dr. E. J. STRUBBE, St.-Gilliskerkstraat 10, Brugge.
Dr. J. TAEELS, Venneborglaan 90, Deurne-Antwerpen.
Mev. Dr. C. TAVERNIER-VEREËCKEN, Rijschenbergstraat 89, Gent.
- 190 E.H. Dr. J. THEYS, de Lignestraat 4, Heverlee-Leuven.
Dr. Ch. THEWISSEN, Heylerhofflaan 14, Maastricht.
Dr. W. THYS, Troyentenhoflaan 83, Berchem-Antwerpen.
Dr. G. THIRY, De Visscherestraat 19, Aalst.
Dr. L. ULENS, de Pintelaan 245, Gent.
- 195 Dr. J. UYTTERHOEVEN, Drabstraat 85, Oude-God (Antw.).
Prof. Dr. H. UYTTERSROT, Voskenslaan 260, Gent.
Dr. G. VAN ACKER, bibliothecaris Universiteit, Rozier, Gent.
Lic. J. VAN BERGEN, Brusselstraat 2, Oostende.
Z.E.H. VAN BRABANT, Pastoor-Deken, H. Hartstr. 11, Berchem-Antw.
- 200 Dr. R. C. VAN CAENEGEM, Nelemeersstraat 32, St.-Martens-Latem.
Mgr. E. VAN CAUWENBERGH, Lovenjoul (Korbeek-Lo).
Lic. J. VAN CLEEMPUT, Parklei 20, Brasschaat.
Dr. Fr. VAN COETSEM, Crocusstraat 41, Wassenaar (Ndl.).
Mevr. Dr. E. VAN CROMBRUGGE, Willem Tellstraat 13, Gent.
- 205 E.H. Dr. R. VANDEMOORTELE, Koning Albertstraat 88, Eeklo.
Prof. Dr. L. VANDEN BERGHE, Instituut v. Kunstgeschiedenis, Rozier, Gent.
Dr. L. VAN DEN BRANDEN, Stw. op Gent 155, Aalst.
Eerw. P. Dr. R. VAN DEN BUSSCHE, Klooster der EE. PP. Dominikanen Oostende.
Z.E.H. Kan. VAN DEN DRIES, de Stassartstraat 2, Mechelen.
- 210 Prof. Dr. P.J.L. VANDENHOUTE, Kleemstraat 36, Oostakker.
Dr. O. VAN DER HALLEN, Cogelslei 10, Mortsel (Antwerpen).
Prof. Dr. J.F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 39, Leuven.
Dr. M. VAN DER MIJNSBRUGGE, Astridlaan 62, Veurne.
Prof. Dr. Fl. VANDER MUEREN, Capucienenvoer 50, Leuven.
- 215 Prof. Dr. G. VAN DE VEEGAETE, Brugmanlaan 513, Ukkel.
Prof. Dr. H. J. VAN DE WIJER, Leo Schreursvest 29, Leuven.
Prof. Dr. C. VAN DEYCK, Elisabethlaan 112, Berchem.
Dr. M. VANDOREN, Kortrijksepoortstraat 10, Gent.
Dr. A. VAN ELSLANDER, Spitaalpoortstraat 46, Gent.
- 220 Dr. H. VANGASSEN, Stw. op Denderhoutem, Ninove.
E.H. Kan. VAN GENECHTEN, Brusselstw. 10, Londerzeel.
Em. VAN HEMELDONCK, Vosselaar (Turnhout).
Z.E.H. Dr. J. VAN HERCK, Pastoor-Deken, Kontich.
Dr. A. VAN HOOFF, Schepterstraat 45, Elsene (Brussel).
- 225 Prof. Dr. A.J. VAN HOUTTE, Termunkveld, Egenhoven (Leuven).
Dr. J. VAN HOVE, Wolvertem.
Prof. Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, Oudergem-Brussel.
Lic. H. VAN LOOY, Papegaaistraat 67, Gent.
Lic. Ph. U. VAN MAELE, Eug. Demolderlaan 123, Schaarbeek (Brussel 3).
- 230 Z.E.P. Dr. J. VAN MIERLO S.J., Frankrijklei 91, Antwerpen.
Dr. O. VAN MULDER, André Fauchillestr. 14, St.-Pieters-Woluwe (Brussel).

- Prof. Dr. R. VAN POTTENBERGH, V. Braeckmanl. 71, St.-Amandsberg-Gent.
 Prof. Dr. L. VAN PUYVELDE, Kamerdellelaan 15, Ukkel-Brussel.
 Lic. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, Antwerpen.
- 235 Dr. E. VAN 'T DACK, Prosper Pouletlaan 20, Heverlee (Leuven).
 Prof. Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St.-Denijs-Westrem (Gent).
 Prof. Dr. A. VAN WINDEKENS, Grensstraat, Kessel-Lo.
 Lic. J. VERBEEMEN, Tolhuisstraat 18, Mechelen.
 Dr. G. VERBOVEN, Wetstraat 52, Antwerpen.
- 240 Dr. J. VERBOVEN, Schrijnmakersstraat 9, Leuven.
 Prof. Dr. Fr. VERBRUGGEN, Groenstraat 19, Vilvoorde.
 Lic. H. VERDIN, Ninoofse stw. 382, Anderlecht.
 Prof. Dr. J. VERGOTE, Beukenlaan 7, Heverlee (Leuven).
 Prof. Dr. Ch. VERLINDEN, Arm. Huysmanslaan 44, Brussel.
- 245 Z.E.P. Dr. Ved. VERSTEGEN o.f.m., Luikstraat 40, Lokeren.
 Mej. I. VERTESEN, Kreeftstraat 5, Antwerpen.
 Drs. A. WELKENHUYZEN, O.L.Vrouwstraat 30, Leuven.
 Dr. J. WEYNS, Ter Speelbergen, Beerzel (Mechelen).
 Z.E.P. Dr. WILLAERT S.J., 59, rue de Bruxelles, Namur.
- 250 Lic. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, Antwerpen.
 Dr. hist. L. WILS, Haantjeslei 98, Antwerpen.
 Lic. C. WYFFELS, Hundelgemse stw. 103, Merelbeke-Gent.
 Mej. M. ZWAENEPOEL, Goudbloemenstraat, Brussel II.

BESTUUR

1956 - 1958

Erevoorzitter : Prof. Dr. A. CARNOY,

Voorzitter : Prof. Dr. H. VAN WERVEKE,

Ondervoorzitters : Prof. Dr. S. J. DE LAET, Prof. Dr. R. FONCKE,
 E.P. E. DE STRYCKER,

Eerste secretaris : Dr. C. DE BAERE,

Tweede secretaris : Dr. G. DEGROOTE,

Penningmeester : Dr. R. STERKENS.

